

О. В. Заболотний
В. В. Заболотний

Рідна мова

8

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Вид	Спосіб вираження головного члена	Значення
Означено-особові	Дієслово у формі: а) 1-ї та 2-ї особи однини й множини теперішнього чи майбутнього часу; б) 2-ї особи наказового способу	Головний член означає дію, яку виконує конкретна особа
Неозначено-особові	Дієслово у формі: а) 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу; б) множини минулого часу; в) множини умовного способу	Головний член означає дію, яка здійснюється невизначеною особою
Узагальнено-особові	Дієслово у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу. Рідше – інші форми	Головний член означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу
Безособові	Безособове дієслово; особове дієслово в безособовому значенні; інфінітив або інфінітив у поєднанні з прислівником чи присудковими словами <i>треба, можна, час, слід, жаль</i> ; прислівник із допоміжним дієсловом або без нього; слова <i>нема, не було, не буде</i> ; дієслівні форми на <i>-но, -то</i>	Головний член називає дію або стан, які не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них
Називні	Іменник або займенник у називному відмінку або іменне словосполучення	Головний член стверджує наявність предметів чи явищ у реальній дійсності

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

ГОЛОВНІ

ДРУГОРЯДНІ

підмет

- *простий
- *складений

присудок

- * простий
- * складений іменний
- * складений дієслівний

означення

- * узгоджене
- * неузгоджене

обставина

- * способу дії
- * міри і ступеня
- * місця
- * часу
- * причини
- * мети
- * допусту
- * умови

додаток

- * прямий
- * непрямий

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

○, ○, ○

○, ○ і ○

○, але ○

○ і ○, ○ і ○

○ і ○

○, і ○, і ○

як ○, так і ○

△: ○, ○, ○

○, ○, ○ – △

△: ○, ○, ○ – ...

○, як-от: ○, ○, ○

Сполучники для з'єднання однорідних членів речення:

- єднальні: і (й), та (у значенні і), ні...ні, як... так і, не тільки... але й;
- протиставні: а, але, зате, проте, однак, та (у значенні але);
- розділові: або, хоч, чи, або...або, чи...чи, хоч...хоч.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 179 від 17 березня 2008 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рецензенти:

Корінь Г.М., методист відділу суспільно-гуманітарних дисциплін
Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;
Рудницька О.Б., заслужений учитель України, учитель-методист НВК
«Гімназія № 14»;
Ковальчук С.І., заслужений учитель України, учитель-методист
загальноосвітньої школи № 1 м. Овруча;
Балагура Т.І., учитель-методист Полтавського міського ліцею № 1
імені І. Котляревського;
Романюк Є.В., учитель загальноосвітньої школи № 22 м. Львова;
Корецька С.І., учитель загальноосвітньої школи «Ерудит» м. Кіровограда.

У художньому оформленні підручника використано репродукції картин:

с. 17. *М. Примаченко*. Кукурудзяне весілля; с. 71. *Ф. Примаченко*. Бусли прилетіли;
с. 101. *Г. Шабатура*. Іване-Золоте; с. 127. *М. Примаченко*. Під сонцем на морі чайка
годує свою сім'ю; с. 145. *Г. Шабатура*. Соняшники.

Умовні позначення:

теоретичні відомості з мови;

завдання конкурсного характеру;

завдання підвищеної складності;

завдання для роботи зі словником;

завдання з розвитку зв'язного мовлення;

завдання з ключем;

завдання з елементами дослідження;

підмет;

– пауза;

присудок;

– підвищення голосу;

означення;

– зниження голосу;

додаток;

– логічно наголошене слово.

обставина;

Заболотний, О.В.

312 Рідна мова: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К.: Генеза, 2008. – 240 с.
ISBN 978-966-504-753-7

ББК 81.2УКР-922

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2007
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2008

ISBN 978-966-504-753-7

Шановні Восьмикласники!

Вітаємо вас на сторінках підручника «Рідна мова». Цього року ви помандруєте стежками одного з найцікавіших розділів мовознавства – «Синтаксису». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про словосполучення та речення, односкладні речення, речення зі вставними словами, звертаннями, однорідними й відокремленими членами.

На початку кожного параграфа на вас чекає невелике дослідження, яким радимо розпочати вивчення теми. Потім ви уважно прочитаєте теоретичні відомості, осмислите їх, виділите те, про що довідалися вперше, і те, з чим уже ознайомилися в попередніх класах. Завершуються параграфи висновками, які допоможуть зосередитися на головному та систематизувати знання. Вправи з позначками *«Попрацюйте в парах»*, *«Два – чотири – всі разом!»*, *«Мозковий штурм»*, *«Мікрофон»* виконуються колективно і за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника.

Під час вивчення великих тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проектів, які допоможуть поглибити знання з мови, розвинути ваші творчі здібності.

Багато цікавої, корисної інформації вміщено в рубриках *«Мовленнєва ситуація»*, *«Із секретів мовознавства»*, *«Для вас, допитливі!»*, а також на спеціальних сторінках – *«Культура мовлення»* та *«Моя сторінка»*.

У розділі «Синтаксис» вам стануть у пригоді опорні схеми, розміщені на форзацах підручника, а також додатки зі словничками, скороченими відповідями до вправ, покажчиком термінів і понять. І не забувайте щирої поради майстра художнього слова М. Рильського: *«Як парость виноградної лози, плекайте мову»*.

Хай вам щастить!
Автори

Вступ

Мова – найважливіший
засіб спілкування,
пізнання і впливу

*Лиш народи, явлені у Слові,
достойно можуть жити на Землі.*

Л. Костенко

Свідчення Віків

Прочитайте легенди та поміркуйте.

Якось один вельможа, зізвавши до себе гостей, поцікавився у мудреця, що на світі найкраще. Мудрець відповів:

– Найкраще у світі – це мова. За допомогою мови будуються міста, розвивається культура народів. За допомогою мови ми вивчаємо науки і одержуємо знання. За допомогою мови люди можуть зрозуміти одне одного, вирішувати різні питання, просити, вітати, миритися, виконувати прохання, надихати на подвиги, виражати радість, освідчуватися в коханні. Тому немає нічого кращого за мову.

Таке міркування сподобалося присутнім. Тоді вельможа поцікавився у мудреця, що на світі найгірше. Мудрець відповів:

– Найгірше у світі – це мова.

Усі здивувалися такій відповіді, а мудрець пояснив:

– За допомогою мови люди засмучують і розчаровують одне одного. За допомогою мови можна обманювати, хитрувати, сваритися. Мова може зробити людей ворогами, призвести до війни, нею наказують руйнувати міста і навіть цілі держави, вона може приносити в наше життя горе і зло, принижувати, ображати. Чи може бути щось гірше за мову?!

Не всім було приємно слухати цю відповідь.

- ✓ Чому мудрець вважав, що на світі немає нічого кращого за мову?
- ✓ Як мудрець обґрунтовує те, що на світі немає нічого гіршого за мову?
- ✓ Які речення легенди характеризують мову як засіб спілкування, які – як засіб пізнання, а які – як засіб впливу?
- ✓ Від чого залежить те, що буде нести мова – добро чи зло, красу чи потворність?

* * *

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів, згідно з традицією, вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили

в Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про майбутній похід. Обидва віщуни дали однакову відповідь:

– Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство...

Крез, упевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав жорстокої поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар знову послав гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли:

– Крез не зрозумів слів «зруйнує велике царство». Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра. Оскільки Крез не зрозумів віщування оракулів, хай звинувачує в усьому самого себе.

- ✓ Як Крез зрозумів слова богів?
- ✓ Що спричинило загибель великого царства?
- ✓ Чого вчить нас ця легенда?

* * *

У VII столітті до нашої ери держава древніх греків Спарта зазнала важких втрат у другій Месенській війні. У розпачі спартанці звернулися по військову допомогу до своїх побратимів з Афін. Одначе афіняни замість полків відрядили до Спарти... учителя. Звали його Тіртей. Тіртей прибув у розташування військ напередодні вирішальної битви. Відчай охопив спартанців, коли вони побачили, як цей кривий дідуган сховався з колісниці, – не такої допомоги вони чекали! Але тут Тіртей заговорив... Як став він промовляти до спартанців своїм словом, то вони із запалом кинулися в бій і вщент розгромили ворога.

- ✓ Як немичний Тіртей допоміг спартанцям здобути перемогу?
- ✓ Про яку роль мови в житті людини говорить ця легенда?

Найбільша таємниця – мова

Прочитайте висловлювання і з'ясуйте, про яку функцію мови – спілкування, пізнання чи впливу – йдеться в кожному з них.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його, проте все, що закладено в ньому впродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині, неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина нерозривно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що робить людину нездоланною в пошуках істини.

Усі квіти тобі,
Україно. Малюнок
Катерини Савчук
(13 років)

Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди, і скрізь наш учитель – мова.

(І. Вихованець)

Людина, що вміє правильно і гарно говорити, легко встановлює стосунки зі своїми близькими, з іншими людьми довкола себе, знаходить справжніх друзів, супутника в житті... Завдяки цьому вона отримує задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають.

(І. Тoman)

Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити жоден природознавець, воно знайомить її з характером людей, що її оточують, із суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ.

(К. Ушинський)

Слово надто багато важить у людському житті... Воно вмить змінює настрій, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим.

(К. Мотрич)

Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіваймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса.

(В. Сухомлинський)

Скажи людині добре слово

Прочитайте народні вислови та вірш О. Білаша. Дайте відповідь на подані після них запитання.

Із джерел народної мудрості

- Вдариш шаблею – заживе пізно чи рано, вдариш словом – вічно ятрить рана.
- Язик кісток не має, але кістки ламає.

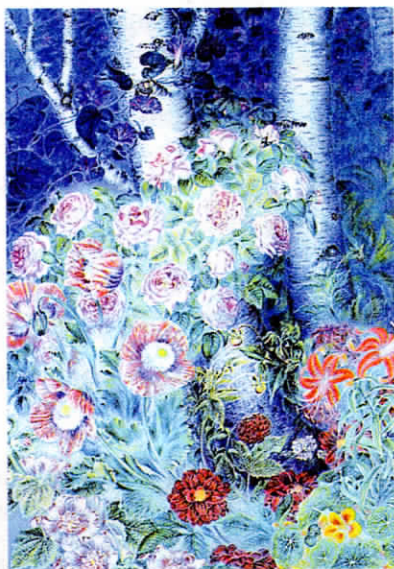
- Слово – як стріла: вилетить – не спіймаєш.
- Який голос, такий і відголос.
- Перш ніж сказати, сім раз язик у роті поверни.
- Лагідне слово – ключ до серця.
- І від солодких слів буває гірко.
- Від ласкавих слів затихає грім.

✓ Як ви розумієте прислів'я та приказки? Чому вони навчають?

Скажи людині добре слово.
Воно впаде, як в ґрунт зерно.
Якщо душа прийнять готова –
То прийметься й зійде воно.
І виросте зернятко в пояс,
А потім нива зашумить...
І вдячності почутий голос,
І для добра захочеш жить.
Скажи людині добре слово.

(О. Білаш)

✓ Чому від доброго слова світ стає кращим?
Чи кожна людина, на вашу думку, заслуговує
добрих слів?

К. Білокур. Квітоньки
та берізоньки вечором

Мова – засіб спілкування

Мова – найважливіший засіб спілкування між людьми. За її допомогою ми обмінюємося інформацією, найскладнішими думками і найтоншими почуттями, розвиваємося і створюємо матеріальні й духовні цінності.

Окрім мови, людство винайшло ще й інші засоби спілкування: жести, різні звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державну символіку, азбуку Морзе, дорожні знаки, різноманітні коди тощо. Проте всі вони мають обмежене застосування і так чи інакше пов'язані з мовою. Тільки мова має загальнонародне поширення і може передавати будь-яку інформацію.

Мова – засіб пізнання

Мова – це ще й засіб пізнання. Через мову та з її допомогою людина пізнає дійсність, знайомиться з досягненнями науки, надбаннями культури. Саме в мові нагромаджено досвід попередніх поколінь, суму знань про світ. Мова багата на інформацію, вона постійно вчить нас мислити.

Мова – засіб впливу

Виконуючи функції спілкування і пізнання, **мова впливає на людей**. Словом можна поранити й вилікувати, розвіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози... Тому треба прагнути, щоб із наших уст зринали лише добрі слова, сповнені тепла серця і щирості душі.

Джерелом сили і чистоти є українська мова. Вона спроможна зробити нас сильними й успішними, тож ми мусимо використовувати цей могутній потенціал і чудесний дар.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. У чому полягає значення мови як найважливішого засобу спілкування, пізнання і впливу?
2. Чому українська мова є засобом єднання громадян України в самобутню культурну спільноту?

ВИСНОВКИ

1. За допомогою мови люди спілкуються між собою, виражають свої думки й почуття, пізнають світ і самих себе, передають інформацію від покоління до покоління.
2. Священний обов'язок кожного з нас – берегти дорогоцінні якості рідної мови.

Уявіть, що вас запросили для участі в популярній радіо- чи телепередачі. Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий текст виступу на дві хвилини на одну з поданих тем:

1. Українська мова – духовне надбання нашого народу.
2. Мова – найважливіший засіб спілкування.
3. Слово як засіб впливу.

Проект

Товторення та узагальнення вивченого в попередніх класах

§ 1. СЛОВСПЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

I. Прочитайте виразно вірш. Поясніть його основну думку. З чого, на ваш погляд, починається Батьківщина?

II. Випишіть із кожного речення по одному словосполученню (на вибір), позначте головне слово, поставте від нього питання. Усно визначте члени речення.

Дніпро

починається з краплі,
якою зоря нап'ється.

Добро

починається з людського
доброго серця.

Море

вітри випивають
крапля за краплею.

Горе

по краплі
вливається в біографію.

Так і зоря

починається з неба
тихо і голубино.

А я

починаюся з тебе,
доле моя, **Україно!**
(М. Сингаївський)

Моя Україна. Малюнок
Ірини Деркач (13 років)

III. Із виділеними словами складіть словосполучення, одне зі словосполучень уведіть у речення.

I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені пунктограми. Які конструкції, що відокремлюються комами, є членами речення, а які – ні?

1. Воно звичайно гостеві **негоже** в Парижі думать про свої міста, про Лохвицю про Миргород про Сквиру про Голосіївський веселий

гай (М. Рильський). 2. **Укрившись** тьмою тротуари і асфальти сплять (О. Довгоп'ят). 3. Ні твоїх снів ні твоїх дум нам не **забути** рідний краю (Б. Лепкий). 4. Чи знаєш ти хлопче якого коня тобі серед поля вготовила доля? (Б. Олійник). 5. Вже сонце скотилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору (Леся Українка). 6. Причаїлися гори **заворожені** красою ніколи не бачених степів (О. Гончар). 7. Добре дивитися на дощ стоячи під дахом (Нар. творчість).

II. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова, розберіть їх за будовою.

3 I. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. Розкажіть, якими пам'ятками архітектури славиться ваше село, місто чи область.

II. Знайдіть у тексті однорідні члени речення, з'ясуйте, як вони з'єднані, обґрунтуйте вживання розділових знаків. У якому реченні є кілька рядів однорідних членів?

Андріївська церква
(Київ)

Ніхто з **архітекторів** XVIII століття не мав такої слави, як Варфоломій Растреллі (Франсуа-Бартоломео де Растреллі). Можливо, саме через те, що він жив і творив у свою епоху, Растреллі став не тільки її архітектором-оздоблювачем, а й справжнім законодавцем моди.

Майстер подарував світу такі архітектурні **шедеври**: Андріївську церкву в Києві, Літній палац у Петербурзі, палаци герцога Бірона у Прибалтиці. На всіх цих роботах він залишив свій «підпис» — пишне «растреллівське» бароко*.

Растреллі народився у Франції у 1700 р. в родині італійського скульптора. До Києва архітектор прибув у 1744 р. і насамперед відвідав Києво-Печерську лавру. Мистецтво лаврських іконописців і будівельників, особливості стародавніх і оновлених Пет-

ром Могилою та Іваном Мазепою київських **храмів** із їхніми унікальними мозаїками, фресками, декором стали джерелом творчої наснаги генія. Одночасно архітектор підготував ескізи для креслень майбутньої Андріївської церкви. Остаточний варіант проекту був готовий до літа 1748 р.

Улюблені кольори Растреллі — білий, блакитний і золотий — роблять будівлю чепурною і дивовижно гармонують із київським небом. Фахівці справедливо вважають Андріївську церкву однією з найкращих споруд у творчому доробку майстра. За своєю художньою виразністю, сміливістю й оригінальністю задуму Андріївська церква стала шедевром вітчизняного **зодчества** XVIII століття. Довершеність ліній, чіткі про-

порції, дивовижна гармонія форм із навколишнім ландшафтом принесли цій **пам'ятці** всесвітню славу (*Із журналу*).

* *Бароко* – напрям у мистецтві, що характеризується примхливістю форм і декоративною пишністю.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до тлумачного словника.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем поспілкуватися нею в повсякденному житті, поповніть свою книжкову полицю тлумачним словником і не забувайте час від часу заглядати до нього. До речі, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2001 р.) пояснено значення 170 тисяч слів. Якщо ж ви маєте доступ до мережі Інтернет, то можете скористатися тлумачним словником за адресою: www.slovnyk.net. Віртуальний словник містить понад 207 тисяч словникових статей та близько 18 тисяч фразеологізмів.

4 Складіть по одному реченню з однорідними членами, звертанням, вставним словом, дієприслівниковим зворотом так, щоб вони були об'єднані однією з поданих тем: «Скарби України», «Народні звичаї», «Пори року», «Спорт», «Мистецтво», «Міста України», «Канікули». Прочитайте утворені речення, правильно інтонуючи їх.

5 I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

II. Знайдіть у тексті складні речення, з'ясуйте, як з'єднані їхні частини, обґрунтуйте розділові знаки.

Засмаглий юнак мчав на своєму серфі прямо на верхівці хвилі. Раптом під ним у клекочущій піні утворився коридор. **Не задумуючись**, хлопець кинувся туди. **У будь-який** момент паща виру могла закритися і забрати життя сміливця, але він відчував **найменший** порух океану. Він і його дошка – одне ціле...

Гаваї – царство безмежного океану і могутніх вулканів. Саме тут у **незапам'ятні** часи зародилося мистецтво ковзання на дошках по хвилях, яке й отримало назву «серфінг» (від англійського *surf* – прибій). Важко собі уявити, але історія серфінгу нараховує не одну сотню років. Змагання на водяних дошках були популярні серед різних народів, які жили біля «великої води». Правила змагань були надзвичайно простими. За сигналом судді два спортсмени кидалися у воду, **аби** на гребені хвилі першими досягнути фінішу. Якщо обох суперників змивала хвиля, переможця не оголошували.

Серфінг дуже популярний і в наш час. На Гаваїях є відомий пляж Макаха, який славиться своїми величезними **прибережними** хвилями.

Їхня висота сягає 10 метрів, а швидкість наближається до 65 кілометрів за годину. **Щоб** позмагатися зі стихією і визначити переможця, на Махаха з'їжджаються сміливці з багатьох країн світу.

Серфінг на Гаваях не просто спорт, а суть острівного життя.

(За С. Мельничуком)

III. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова, поясніть їх написання.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про історію різних видів спорту країн світу, завітайте на сторінку в мережі Інтернет www.svit.ukrinform.com.ua. Знайдіть відповідну інформацію, випишіть із тексту ключові слова. Користуючись цими словами, розкажіть однокласникам про вид спорту, який вас найбільше зацікавив.

6 I. Випишіть складні речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. За літа минулі залітає спогад за літа майбутні залітає мрія (*І. Лазаревський*). 2. Не тямить голова що язик лепече (*Нар. творчість*). 3. Попереду весело вистрибував Митько за ним із рядом і ковдрами човпав я (*Я. Стельмах*). 4. Я так хотіла знов плекати квіти в твоїх долонях бачити зірки (*А. Стеценко*). 5. Довго сидів я біля багаття і дививсь як темрява полонить ліс... (*Я. Стельмах*). 6. Повітря склом виблискує ламким і тиша ніжно дзвонить над полями (*М. Рильський*). 7. Кудись у синю даль сплива за літом літо на відтинку малім у вічності ріки (*В. Тарасенко*). 8. Холодна хвиля бризкала чорнилом пергамент берега брав літери на спину (*О. Лященко*).

II. Укажіть речення з антонімами і синонімами.

§ 2. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

7 I. Розгляньте схеми речень із прямою мовою. Розкажіть за схемами про розділові знаки при прямій мові.

1. А: «П».	3. «П», – а.
2. А: «П?»	4. «П!» – а.

II. Складіть і запишіть за схемами речення з прямою мовою, використавши фразеологізми чи прислів'я.

8 I. Спишіть речення з прямою мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть пряму мову і слова автора.

1. Я піду посплю, а о другій годині ночі зміну тебе мовив надвечір Митько (*Я. Стельмах*). 2. Ходить мій сум по землі, по-журавлиному

плаче де ж ви, веселики, де ж?! Чом не вернулись додому? (Д. Іванов).
 3. Які надумав відкривати моря питаю у малого капітана (О. Квітневий).
 4. Хитнулась квітка. Бджілка сполошилась. І хтось спокійно проказав звершилось! (І. Жиленко). 5. Я вертівся, дід спитав ти прийшов ловити гав (Грицько Бойко). 6. Тут почув я голос брата щось ти носом став клювати (Грицько Бойко).

II. Знайдіть у реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.

9 I. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм літературної вимови. Висловте власну думку щодо прочитаного. Поясніть розділові знаки при діалозі.

ЩЕДРІСТЬ

Сашкові було весело, такий настрій, коли все здається смішним. Тільки десь у самій глибині свідомості, на самому денці, причаїлося запитання.

– Андрію! Що таке, по-твоєму, щедрість? Щедрі людина, жадібна людина. Думав коли-небудь?

– Чого це ти? – Андрій комічно підняв брови. – Хіба сам не знаєш? Підходжу до Петренка на перерві: «Дай, Петренко, гривню». По-людськи прошу. А він мнеться: «У мене немає». Я ж сам бачив, як йому в буфеті з п'яти гривень здачу давали.

– Як просто все у тебе виходить, – сказав Сашко. – Дав гривню – щедрий, не дав – жадібний. Петренко, може, і жадібний, я не знаю. Тільки ж справа не в цьому, не в гривні справа.

Хлопці помовчали. Розмова не виходила.

– Трамвай іде! Сідаймо! – схаменувся Сашко.

Андрій першим ускочив у вагон і, перекиваючи шум трамвая, гукнув:

– На обох візьму квитки. Я щедрий.

– Несерйозний ти, – раптом розсердився товариш. – Несерйозний...
 (За III. Зільверштайном)

II. Знайдіть у тексті: звертання, вставні слова, однорідні присудки, дієприслівниковий зворот.

III. Наведіть з тексту приклади таких речень: розповідні, питальні, спонукальні, окличні, неокличні.

10 **МИКРОФОН.** Поміркуйте, яку людину можна назвати щедрою. Наведіть приклади своїх щедрих вчинків чи вчинків ваших рідних, друзів, знайомих.

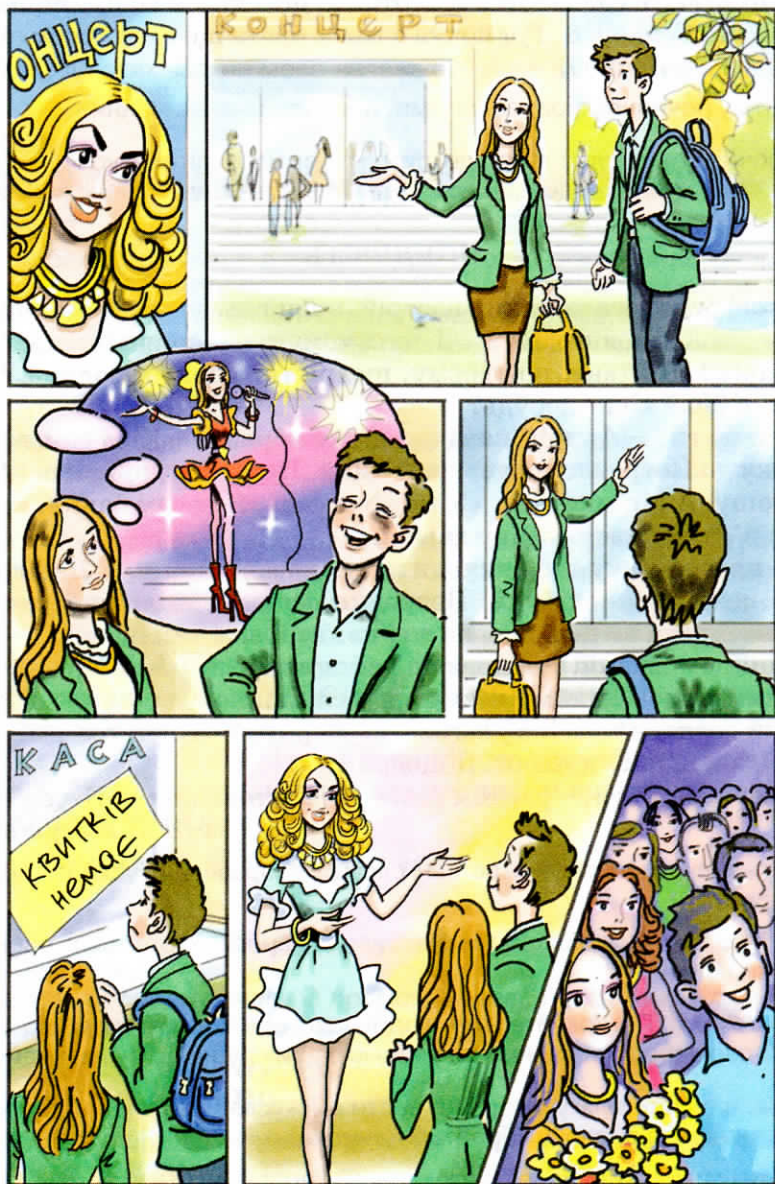
11 I. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову «боротьба думок».

 II. Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), що міг би відбутися між восьмикласниками на одну з поданих тем.

1. Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими для учнів?
2. Чи потрібні у восьмому класі уроки етики?
3. Чи повинні учні прибирати шкільне подвір'я?

12 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, що можуть відчувати персонажі в різні моменти тощо).

II. Складіть і розіграйте за коміксом діалог у розмовному стилі, який міг би відбутися між хлопчиком і дівчинкою.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Введіть у текст складений вами діалог.

МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ

Один із найздібніших учнів давньогрецького філософа Сократа Алківіад якось зізнався своєму вчителю в тому, що боїться говорити перед широким загалом. У ті часи це був серйозний недолік: хто не вмів виступати перед широкою аудиторією, того не допускали до будь-яких державних справ. Сократ запитав, чи боїться учень говорити з шевцем.

- Ні, – відповів Алківіад.
- А з кравцем?
- Також ні.
- А з будь-яким іншим ремісником?
- Звичайно ж, ні.
- То чому ж тоді ти боїшся говорити перед загалом, який складається саме з таких людей? (І. Томан)

ЦІКАВО ЗНАТИ!

● Назви знаків Зодіаку по-латинськи звучать так: Водолій – Акваріус, Риби – Писцес, Овен – Аріес, Телець – Таврус, Близнюки – Геміні, Рак – Канцер, Лев – Лео, Діва – Вірго, Ваги – Лібра,

Скорпіон – Скорпіус, Стрілець – Сагиттаріус, Козеріг – Каприкорнус.

● Слово метро японською мовою записується трьома ієрогліфами, які означають низ, ґрунт, залізо.

● Найдревніша з тих, які збереглися до нашого часу, буква алфавіту – О. Як ви думаєте, чому?

● В Організації Об'єднаних Націй офіційними є шість мов: англійська, французька, арабська, китайська, іспанська, російська.

● Жителі Папуа Нової Гвінеї розмовляють майже 700 мовами (це становить приблизно 15 % усіх мов світу).

● У китайському письмі понад 40 000 символів, а у гавайському алфавіті лише 12 букв.

Пригадайте, відшукайте або дослідіть самостійно цікаві факти про мови народів світу. Поділіться своєю інформацією з однокласниками. За бажанням проведіть у класі конкурс цікавих фактів про мови на тему «Такі різні, такі цікаві мови».

І ТАКЕ БУВАЄ!

Син поїхав з дому та й прожив у місті

Більше як півроку, днів, напевне, з двісті,

Він в село вертається, з матір'ю вітається:

– Здрасте, мама рідная! Как здесь поживается? –

Мати гладить сина по рудому чубчику:

– Як це ти балакаєш, любий мій голубчику?

Наче й не по-нашому, наче й не по-руському, –

Більш на те скидається, що по-малоруському. –

А синок відказує: – Ти, маманя, тьомная.

В нашом положенні різниця огромная.

Я живу у городе, ти всьо время в полі.

Как тут-здесь розтумкаєш, что-чево і што лі?

(П. Глазовий)

НАШЕ ПОМЕШКАННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
<p>прасувати білизну купити праску шафа з червоного дерева м'яке крісло нові стільці дитяче ліжечко килимові доріжки пофарбовані вікна чиста стеля кришталева ваза відчинити двері чисте скло сходова клітка яскраве світло неправильний номер</p>	<p>гладити білизну купити утюг шкаф з червоного дерева м'ягке крісло нові стула дитяча кроватка коврові доріжки покрашені вікна чистий потолок хрустальна ваза відкрити двері чисте стікло леснічна клітка яскравий свет невірний номер</p>

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Іти	→	ЗА братом (після нього, слідом за ним)
Заходити		
Приходити		ПО брата (для того, щоб узяти його з собою)

Корисливий – який прагне до власної вигоди, базується на матеріальній вигоді, робиться заради власної наживи (*корислива людина, робити з корисливою метою, з корисливих міркувань*).

Корисний – який приносить або здатний приносити користь, добрі наслідки (корисна книга, комахи, справа).

Листко́вий – який стосується листка, його будови (листова поверхня, бруньки).

Листовий – який стосується тонкого шару якого-небудь матеріалу: паперу, заліза і т. ін. (*листо́ве залізо*).

Листяній – який стосується рослин, у яких є листя, виготовлений з листя (листяний ліс, салат).

Настійливий – наполегливий, завзятий, непохитний у прагненні до чогось (*настійлива людина, вимога, бути настійливим*).

Настійний – дуже потрібний, невідкладний (настійна потреба, вимога, необхідність).

У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. Але це не тільки предивні звуки, це й найтонші відтінки думок і переживань, щедро приготовані для нащадків. І кожне слово – немовби виплекана народом-дивотворцем квітка з неповторним ароматом, з неповторними барвами.

І. Вихованець

Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення

Потрібно знати:

- відмінність між словосполученням і реченням;
- види речень за метою висловлювання та інтонацією;
- способи вираження підмета, види присудків, означень, обставин.

Потрібно вміти:

- розрізняти головне і залежне слово в словосполученні, головні і другорядні члени в реченні;
- конструювати та інтонувати речення різних видів;
- правильно ставити розділові знаки між підметом і присудком та при порівняльному звороті;
- писати прикладки відповідно до орфографічних норм.

Синтаксис (з грец. *syntaxis* – поєднання, складання) – це розділ науки про мову, який вивчає будову та значення словосполучень і речень.

Одиницями синтаксису є словосполучення і речення.

Речення є основною синтаксичною одиницею, оскільки воно виражає повідомлення. Словосполучення входить у речення як його складова. За змістом і граматично речення об'єднуються в текст.

Пунктуація (з лат. *punctum* – крапка) – це розділ мовознавства, який вивчає правила вживання розділових знаків. Основне призначення пунктуації – сприяти членуванню письмової мови для полегшення її сприймання, тобто допомогти читачеві сприйняти зміст написаного.

ПОМІРКУЙТЕ! Чи мотивованими, на вашу думку, є назви розділів науки про мову, які ви вивчатимете у восьмому класі?

§ 3. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про те, яку будову мають словосполучення, та про їхні види за способами вираження головного слова

ПРИГАДАЙТЕ! Що називається словосполученням?

13 З'ясуйте, у якій із трьох колонок записані словосполучення. Для доведення думки скористайтеся поданим алгоритмом.

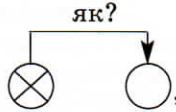
Будова

Словосполучення – це синтаксична одиниця, яка утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів, одне з яких – головне, а інше – залежне.

Головним у словосполученні є слово, від якого ставиться питання, **залежним** – яке відповідає на поставлене питання. Залежне слово уточнює і поширює значення

головного. **НАПРИКЛАД:** *говорити голосно*.

Схематично будову цього словосполучення можна показати так:

де ⊗ – головне слово, ⊙ – залежне.

Зв'язок слів у словосполученні

Слова у словосполученні поєднуються за змістом і **граматично** або **тільки за змістом**. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень (*весела пісня, книжкова полицка*) або закінчень і прийменників (*потрапив під зливу, квіти на пам'ять*).

Не є словосполученнями

Не є словосполученнями:

- сполучення підмета з присудком;
- сполучення іменника або займенника із прийменником: *перед школою, наді мною, під деревом*;
- однорідні члени речення: *дощ і вітер, високо чи низько*;
- стійкі (нечленовані) сполучення слів (власні назви, фразеологізми): *Чорне море, витрішки продавати, гав ловити*;
- складені форми слів: *буду працювати, найбільш підготовлений*.

Типи за будовою

За кількістю слів словосполучення поділяються на прості і складені.

Прості словосполучення – це словосполучення, утворені з двох повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *холодна вода, росте коло хати*.

Складні словосполучення – це словосполучення, утворені з трьох або більше повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *теплий осінній вечір, багато відповідей на лист*.

Види словосполучень

За способами вираження головного слова словосполучення поділяються на **іменні, дієслівні, прислівникові**. Іменні словосполучення можуть бути іменниковими, прикметниковими та займенниковими (залежно від того, до якої частини мови належить головне слово).

Види словосполучень за способами вираження головного слова

Іменні
(з іменником, прикметником, числівником або займенником у ролі головного слова):
дружня розмова, одна з країн, хтось із них

Дієслівні
(із дієсловом, дієприкметником або дієприслівником у ролі головного слова):
написати лист, записаний у блокнот

Прислівникові
(із прислівником у ролі головного слова):
зовсім недавно, сумно за домівкою, особливо весело

14 I. Прочитайте текст. Визначте тему та мікротеми. Що нового ви дізналися з прочитаного?

II. Знайдіть і випишіть не менше десяти словосполучень, згрупуйте їх на іменні, дієслівні, прислівникові, поставте усно питання від головного слова до залежного. Накресліть схеми двох словосполучень (на вибір).

Як відомо, напрямок у незнайомій місцевості найлегше визначити за допомогою компаса. Проте, йдучи до лісу, люди зазвичай компаса не беруть, та й не в кожного він є. Надійними компасами у такому випадку є дерева.

На відкритій місцевості або великій лісовій галявині можна орієнтуватися за поодинокими деревами. Ялина, приміром, з південного боку завжди буває гіллястішою, пухнастішою. Листяні ж дерева з південного, теплішого боку мають більше гілок, і гілки ці довші, а листя густіше й зеленіше, ніж із прохолодного й тінистого північного.

Допомогти зорієнтуватися може й кора дерев. На боці, зверненому до півночі, вона товща, грубіша й темніша. У беріз із південного боку кора чиста, біла, а з північного – завжди темніша, з тріщинками, наростами, плямами. Зрозуміло, за одним деревом одразу ж судити про те, де північ, а де південь, ризиковано. Тому слід перевірити кору на декількох деревах і порівняти. У хвойному лісі кора дерев також досить промовиста. Оглянувши сосну, ви помітите темну вертикальну смугу, що тягнеться від землі майже до самісінької вершини. І завжди ця смуга – на північному боці стовбура (За І. Занковським).

15 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому однорідні члени речення та підмет із присудком не можна вважати словосполученнями?

16 Доберіть і запишіть до поданих словосполучень синонімічні. Визначте засоби граматичного зв'язку. Простежте, чи змінилися ці засоби після зміни словосполучень.

ЗРАЗОК. Тарасові слова – слова Тараса.

Твори Франка, мамина ласка, сестрин зошит, бабусина пісня, посмішка дідуся, солом'яна стріха, лимонний пиріг, дерев'яний паркан, вода з джерела, день осені, сад улітку, людина без турбот.

17 Утворіть від поданих дієслівних словосполучень іменні й запишіть. Із двома утвореними словосполученнями складіть речення з однорідними членами.

Захищати країну, мріяти про щастя, доглядати хворого, виконати доручення, розповідати про подорож, будувати місто.

18 Утворіть і запишіть словосполучення, у яких наведені слова виступали б то в ролі головних, то в ролі залежних слів. Визначте вид кожного словосполучення за способом вираження головного слова.

Вітер, радісний, учитися, мрія, щастя, канікули, виконаний, праворуч, краще.

19 І. Розгляньте картину. Що ви можете сказати про її композицію? Що зображено на передньому плані? Як розкривають авторський задум головні й другорядні деталі? Чи використовує художник контрастні кольори як засіб вираження зображеного?

В. Кравченко. Стежка над Стугною

II. Складіть за картиною 5–7 словосполучень (іменних, дієслівних, прислівникових). Напишіть невеликий твір-опис (8–12 речень) за картиною, використавши складені словосполучення.

20 І. Випишіть із поданих речень усі словосполучення та накресліть їхні схеми.

1. В пахучій хмарі дощової глици стоїть туман... 2. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс. 3. Малі озерця

блискають незлісно, колише хмара втомлені громи. 4. Співає ліс захриплими басами, веде за повід стежечку худу (Із тв. Л. Костенко).

II. Серед поданих речень знайдіть і випишіть одне складне. Підкресліть у ньому головні члени речення, усно поясніть розділові знаки.

ІЗ СЕКРЕТІВ МОВОЗНАВСТВА

Будь-яке словосполучення з'являється для найменування предметів, дій, явищ, ознак, які вже пізнані глибше, а тому «не вкладається» в окреме слово. У словосполученні відбивається національна специфіка мови, мислення народу. В українській мові, наприклад, виробилися й усталилися стандартні словосполучення на означення сприйняття чогось. Так, ми кажемо «дивитися виставу», але «слухати оперу»; «писати листа» і «писати картину». Поєднання слів у словосполучення може бути показником обізнаності людини в певній галузі. Так, той, хто знайомий з військовою справою, до слова *офіцер* додасть означення *кадровий, відставний, старший* тощо. А от словосполучення *дуже важливий офіцер* свідчить про недостатню обізнаність мовця з армією.

21 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто швидко і правильно знайде й випише з поданого речення дев'ять словосполучень?

Ми – молоді господарі землі, яка по-материнськи нас зростила, і піднесла до сонця на крилі, і жар любові в серце заронила (О. Бойченко).

22 Доберіть і запишіть по два словосполучення, які б означали: а) дію і предмет; б) дію і час; в) дію і місце; г) предмет і ознаку; г) предмет і дію.

ЗРАЗОК. Дія і предмет – пишу ручкою, дивитися фільм.

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне і залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити вид за способом вираження головного слова.
4. Визначити тип за будовою.
5. Накреслити схему.

Зразок письмового розбору

Знов до мене осінь стука у вікно гілочкою клена золотою (В. Буйир).

Гілочкою золотою – словосполучення, іменне, просте.

23 I. Прочитайте виразно вірш. Які художні засоби використано автором для образного змалювання дійсності? Опишіть усно, що ви уявляєте, читаючи цей вірш.

II. Випишіть три-чотири словосполучення, зробіть їх письмовий синтаксичний розбір.

Коли друзі тебе залишають,
пожалій їх, вони ж бо втрачають
і Весну, і Ромашку у небі...
і вони цього навіть не знають...

тільки ти ж не забудь, як любила
подих Вітру, Родину і Сонце...
тільки ти ж не забудь, як чекала
і Весну, і Ромашку, і друзів...

коли Осінь торкне твої крила –
тільки ти ж не забудь...

(С. Лисюк)

І. Ліндеман. Квітуче поле

24 **МІКРОФОН.** Поміркуйте, що втрачає людина, яка зраджує друзів. Розкажіть, чи є у вас справжній друг (подруга).

ВИСНОВКИ

1. Словосполучення складається з двох або більше повнозначних слів.
2. Словосполучення бувають простими і складними; іменними, дієслівними і прислівниковими.

§ 4. РЕЧЕННЯ

*Про те, чим речення відрізняються від словосполучень,
види речень за будовою, метою висловлювання та інтонацією*

25 Зіставте записи двох колонок. З'ясуйте, у якій із них записані речення. Доведіть свою думку, скориставшись порадою «Як довести думку», вміщеною наприкінці підручника. На основі спостереження продовжте вислів: «Щоб певний набір слів був реченням, він повинен...».

1. Вечір траву сіяв зерно густу по-
лову пережовклу суху.

2. Колише пшеничний узбереж-
жя я стежина пам'ять жива.

1. І сіяв вечір густу полову на пере-
жовклу суху траву (В. Симоненко).

2. Колише на пшеничній узбереж-
жі мене стежина пам'яті жива
(П. Перебийніс).

Роль у
мовленні

Основною синтаксичною одиницею є речення. Лише воно здатне повною мірою задовольнити різноманітні потреби людського спілкування. За допомогою речення формується, виражається і повідомляється думка.

Речення – це одне або кілька слів, які виражають відносно закінчену думку.

НАПРИКЛАД: 1. А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об ґрім (Л. Костенко). 2. Шерех. Шелест. Шепіт диких трав. Диких коней у тумані слід розтанув (Л. Галіцина).

Зв'язок слів у реченні

Слова в реченні пов'язані за змістом і граматично. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень і службових слів. В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація.

Розділові знаки

На письмі в кінці речення ставиться крапка, знак питання, знак оклику або три крапки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб певна група слів стала реченням, вона мусить бути інтонаційно оформлена. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. **НАПРИКЛАД:** а) *пожежа*; б) *Пожежа!*

Ознаки речення

Специфічними **ознаками речення**, які відрізняють його від словосполучення, є:

- віднесеність висловлюваного до дійсності. Повідомлюване стверджується або заперечується, сприймається як реальне чи нереальне, можливе чи неможливе;
- змістова та інтонаційна завершеність;
- наявність граматичної основи.

Члени речення

Граматичну основу речення складають головні члени (підмет і присудок) або один головний член речення. Другорядні члени речення (означення, додаток, обставина) утворюють групу підмета і групу присудка. **НАПРИКЛАД:** У сонливій ранковій імлі озветься відлуння тривожне (Г. Чубач).

Група підмета

відлуння

яке? ↓

тривожне

Група присудка

озветься

де? ↓

у імлі

якій? ↓

сонливій,
ранковій

ВИДИ РЕЧЕНЬ		
Принципи розподілу	Види	Приклади
За наявністю другорядних членів речення	поширені (мають другорядні члени речення)	<i>Ідуть теплі дощі. У лісі осінь.</i>
	непоширені (не мають другорядних членів речення)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
За складом граматичної основи	двоскладні (граматична основа складається з підмета і присудка)	<i>Ідуть дощі.</i>
	односкладні (граматична основа складається з одного головного члена речення)	<i>Осінь. Люблю дощ.</i>
За кількістю граматичних основ	прості (мають одну граматичну основу)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
	складні (мають кілька граматичних основ)	<i>Ідуть дощі, гуляє осінь.</i>

26 I. Поділіть поданий текст на абзаци й речення та запишіть. Визначте усно засоби зв'язку речень у тексті. Обґрунтуйте розділові знаки.

II. Прочитайте записаний текст, дотримуючись відповідної інтонації.

ФЛАМІНГО

У зоопарку цього, на жаль, не побачиш то справді захоплююче видовище, коли злітає табунець рожевих фламінго але в зоопарку можна спостерігати характерний танок птахів ходять фламінго басейном, кумедно дрібочучи ногами у такий спосіб вони на волі здимають мул і виловлюють молюсків, рачків, збирають водорості мулу в цементованому штучному озері немає а їжа є в годівницях та навіть добре попоївши, сновигають птахи басейном, перебираючи ногами, «добувають» харчі ці птахи завжди вкупі і їдять, і купаються, і чепуряться, і відпочивають всі разом на голос одного тієї ж миті відгукується інший на воді зросли – водою їх приязні не розіллеш (За Ю. Коваленком).

Фламінго

27 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому саме речення, а не словосполучення є основною одиницею спілкування?

28 Подані непоширені речення перетворіть на поширені. Утворені речення запишіть, підкресліть у них граматичні основи.

1. Скрипів клен. 2. Листя шелестить. 3. Чайки летять. 4. Плаче небо.
5. Накрапає дощик.

29 Утворіть і запишіть з 2–3 поданими словами різні синтаксичні одиниці (словосполучення, просте речення, складне речення).

Університет, школа, мова, держава, дружба, хліб.

30 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

II. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Які з них є складними, а які – простими?

Джарилгач – унікальний острів біля узбережжя Чорного моря в Херсонській області. На сорок кілометрів **тонкою** косою простягся він уздовж берега, відділений від материка такою ж затокою. Птахи, летячи восени з України у вирій, обов'язково роблять зупинку на Джарилгачі, бо це остання твердь на рідній землі. Наступна зупинка їх чекає за Чорним морем, у Туреччині.

Дикий піщаний напіввигорілий степ із нерухомими скельцями численних соляних озерць побачили лісничі Скадовського лісгоспзагу, коли після війни вперше обходили **нові** володіння. Незважаючи ні на що, вирішили оживити землю. З 1963-го року засадили деревами тисячу гектарів. Бурі, суховії загрожували молоденьким саджанцям. Але життя перемогло. Якось перебралися з материка дикі кабани і стали жити тут. Лісничі завезли на острів **оленів, ланей, муфлонів, фазанів**. Тепер на острові справжнє лісове царство... (За Д. Бондарем).

III. Позначте наголоси у виділених словах. За потреби скористайтесь словничком наголосів.

Розповідне речення

Усі речення залежно від мети висловлювання поділяються на розповідні, питальні, спонукальні.

Розповідним називається речення, у якому міститься повідомлення про якісь факти, події чи явища дійсності. Інтонація розповідного речення характеризується зниженням тону наприкінці речення.

НАПРИКЛАД: *Золоте свічадо розливає теплі ноти дня (О. Довгон'ят).*

Питальне речення

Питальним називається речення, яке містить запитання, що спонукає співрозмовника до відповіді, до роздуму над відповіддю. У таких реченнях тон підвищується на тому слові, що містить смислове запитання. У кінці питального речення ставиться знак питання.

НАПРИКЛАД: *Чом верба свої віти над водою так уклінно нагибає? (П. Усенко).*

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники (*хто, що, котрий* тощо), питальні прислівники (*як, де, звідки, навіщо, відколи* тощо) і питальні

Риторичне речення

частки (*хіба, невже, чи, що за*). Питання виражається також за допомогою питальної інтонації.

Риторичні речення – це речення, які не вимагають відповіді, бо вона вже міститься в самому питанні.

НАПРИКЛАД: *Хіба можливо матір посварити із немовлям? (М. Рильський).*

Спонукальне речення

Спонукальним називається речення, що виражає спонукування до дії у формі прохання, поради, наказу, заборони, вимоги, заклику, перестороги тощо.

НАПРИКЛАД: 1. *Хай доля матері всміхнеться і рушником застеле слід (В. Москвич).* 2. *Розкажи мені казку теплим голосом ночі, срібним променем дня (Н. Одинець).* Спонукування найчастіше виражається дієсловами наказового способу, інфінітивом, різноманітною за своїм виявом спонукальною інтонацією. Більш піднесеним тоном вимовляються речення, що виражають наказ, закликає, застереження.

Види речень за інтонацією

Розповідні, спонукальні та питальні речення можуть вимовлятися з підсиленою інтонацією, тобто вони стають **окличними**. Оклична інтонація на письмі передається за допомогою знака оклику. Відсутність знака оклику свідчить про те, що речення є **неокличним**.

НАПРИКЛАД: 1. *Ліси мої, хто вас убереже?! (О. Пахльовська).* 2. *І сонце яре з глибини небес сипнуло світанкову позолоту! (М. Боровко).*

Інтонаційне забарвлення окличних речень залежить від змісту речення. Позитивні емоції виражаються рівною висхідною інтонацією. Негативні емоції передаються висхідно-нисхідною інтонацією.

ПОРІВНЯЙТЕ: 1. *Який світ широкий!* 2. *Знущання це!*

31

I. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією. Яке з поданих речень є риторичним?

1. З в..ликим пензлем у в..ликих капцях фарбує гном оранжевий дашок (*Л. Костенко*). 2. Ти від куща червоної калини свою пригаслу душу засвіти (*М. Грищенко*). 3. З темного моря білявая хвил..чка до прибу..режного каменя горн..ться (*Леся Українка*). 4. Вклоніться, люди, майстрові старому, володареві слова й р..месла! (*П. Перемийніс*). 5. Дороги нищимо, завалюєм стежки, хоча ніхто за нами не

ж..неться (М. Боровко). 6. Хай в маленьких очах відбива..ться, світ од маленьких ромашок до стартів в..ликих... (В. Симоненко). 7. Хіба є хто на Землі крилатіший за людину? (О. Гончар).

13 СЕКРЕТІВ МОВОЗНАВСТВА

Інтонація (від лат. *intono* – голосно вимовляю) є складною єдністю висоти, сили, темпу й тембру мовлення. Цими засобами встановлюються значення слів у реченні, відбувається поділ речень на частини, досягається їхня внутрішня єдність. Кожне речення в мовленні має свій інтонаційний малюнок, який відображає думку мовця та емоційно-вольове ставлення до змісту висловлення.

32 І. Прочитайте вірш. Який настрій домінує в ньому? Чого більше у вірші: захоплення, суму, подиву, безнадії? Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та інтонацією. Поясніть, з якою інтонацією потрібно вимовляти кожне з них.

Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка рожева й синя хуртовина!
Але чому я думаю про Вас?
Я Вас давно забути вже повинна.
Це так природно – відстані і час.
Я вже забула. Не моя провина, –
То музика нагадує про Вас,
То раптом ця осіння хуртовина.
Це так природно – музика і час,
І Ваша скрізь присутність невловима.
Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка сумна й красива хуртовина!

(Л. Костенко)

К. Білокур. Квіти

II. Прочитайте вірш удруге, дотримуючись визначеної вами інтонації.

33 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, чому спонукальні речення невластиві науковому стилю, але широко вживаються в побутовому і художньому.

34 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте по черзі речення, дотримуючись їх правильного інтонуювання.

1. Зацвіли вишні. 2. Зацвіли вишні? 3. Хай цвітуть вишні. 4. Зацвіли вишні! 5. Зацвіли вишні?!

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Указати, що речення просте.
2. Визначити граматичну основу та другорядні члени речення.

3. Односкладне чи двоскладне.
4. Поширене чи непоширене.
5. Вид речення за метою висловлювання.
6. Вид речення за інтонацією.

Зразок письмового розбору

Чому не спить верба в прозору осінь? (М. Стельмах).

Речення просте, двосклад., пошир., питальн., неокл.

35 I. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох поданих речень (на вибір).

1. Багряне листя під ногами покірно й тепло шелестить (В. Сосюра).
2. І вийшов Колумб на берег Америки вранці, ступив на траву не відомої досі землі (Л. Костенко).
3. Вересень сипле сині загиби, листям багряним шлях застигла (А. Малишко).
4. Джерелами дзвінкими повняються криниці (М. Шмаль).

II. Переробіть подані розповідні речення на питальні й спонукальні, використовуючи питальні прислівники і частки, дієслова наказового способу. Прочитайте утворені речення з відповідною інтонацією.

36 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть твір-розповідь з елементами опису на тему «Листопад у саду», використавши всі типи речень за метою висловлювання та інтонацією.

Варіант Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік) на тему «Зустріч після канікул», використавши питальні, розповідні та спонукальні речення.

ВИСНОВКИ

1. Щоб бути реченням, сполучення слів чи окреме слово мають виражати певну думку, бути інтонаційно оформленими, а самі слова – граматично пов'язаними (за допомогою закінчень і службових слів).
2. За метою висловлювання речення бувають розповідними, питальними і спонукальними, за інтонацією – окличними і неокличними.

§ 5. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

*Про прямий та непрямий порядок слів у реченні
та способи їх смислового виділення*

37 I. Прочитайте мовчки поданий діалог. Поміркуйте, з якою інтонацією треба вимовляти кожну його репліку та які слова логічно наголосити.

– Я колись книгу читав, – задумливо сказав увечері Митько. – Так там писалося про те, як на тигрів полюють. Мисливець прив'язує до дерева козеня, а сам сидить у засідці...

– А деякі племена, – на льоту вловив я Митькову думку, – риють на стежці, якою звірі ходять на водопій, здоровенну яму...

– Думки читаєш! – радо згукнув Митько. – Ми ці обидва способи поєднаємо.

- А козеня де взяти?
Довірили дивлячись мені в очі, Митько запропонував:
– А якщо ми прив'яжемо тебе?
– Тобто як це? – вибалушився я.
– Мотузкою, як же ще! А де взяти її – я знаю. У клуні висить...
– Ти що, жартуєш? – не повірив я власним вухам.
– Та які жарти? Чим ти гірший? Мекатимеш потрошку, здалеку й не видно, хто це. Може, воно вилізе з озера, щоб роздивитись.

Га? І якраз у яму втрапить. А ми вже вириємо, постараємось.
– Та ти, мабуть, сказився, – обурився я, доп'явши, що Митько й не думає жартувати. – Чим я гірший за якусь там козу? А чим ти гірший? Навіть кращий, розумник такий! Мене! До дерева! Мотузкою! А як воно ззаду підкрадеться чи збоку? Ти подумав? Себе прив'язу!

– Хай буду я, – хоробро погодився Митько. – Я не якийсь там егоїст. Я згоден. Хоча, ти знаєш, мені здається, можна і не прив'язувати. Козу – інша справа, вона втекла б. А мене можна не прив'язувати. Я і так посиджу.

– Та гаразд уже, – охолов я. – А чому обов'язково комусь із нас? Може, курку? Нічим не гірша.

– Молодець! – вигукнув Митько. – Звичайно, курку! І мороки набагато менше. – І по хвильці додав: – Та й безпечніше (Я. Стельмах).

II. Прочитайте діалог вголос за ролями, дотримуючись правильної інтонації та логічно наголошуючи відповідні слова. Спробуйте інтонацією передати емоції та почуття персонажів.

Прямий
порядок слів

В українській мові порядок слів у реченні вважається вільним, тобто за тим чи іншим членом речення не існує суворо закріпленого місця.

Розрізняють два типи порядку слів у реченні: прямий і непряий.

Прямий порядок слів вважається нейтральним і є характерним для офіційно-ділового та наукового стилів.

Розташування членів речення при прямому порядку слів

Підмет
стоїть перед
присудком

Означення
стоїть перед
означуванням
словом

Додаток
стоїть після
слів, від яких
залежить

Обставина
займає різні
місця

Непрямий
порядок слів

НАПРИКЛАД: 1. А сон пливе у тихі верболози (І. Шарапов).
2. Деревя снять весняним соком, стежки біжать по споришах (М. Овдієнко).

У випадку **непрямого порядку слів (інверсії)** основний зміст речення зберігається, але з'являються додаткові змістові відтінки, підсилюється виразність слів.

Непрямий порядок слів використовується в **художньому та розмовному** стилях для виділення змістової значущості тих чи інших слів у реченні або для надання фразі особливого стилістичного забарвлення. **НАПРИКЛАД:**
1. По воді-бистрині ніжно-синій день хмарки золоті розіслав (М. Шпак). 2. А земля моя щастя родить (М. Сом).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушення правил розташування членів речення може спричинити двозначність висловлювання. Неправильно побудованим є, наприклад, таке речення: *Сашко виконав два дні тому записані вправи*. Із цього речення незрозуміло, що було два дні тому – виконання вправ чи їх записування. Потрібно було сказати: *Два дні тому Сашко виконав записані вправи*.

Логічний
наголос

Логічний наголос – це виділення більшою силою голосу найважливішого слова в реченні.

НАПРИКЛАД: 1. *Завтра* відбудеться конкурс. 2. *Завтра відбудеться* конкурс. 3. *Завтра відбудеться* конкурс.

У наведених реченнях логічно наголошуються виділені слова, бо вони виражають найсуттєвіше в повідомленні, а значить і мають найбільшу змістову вагу. У цьому можна пересвідчитися, поставивши відповідні запитання. Перше речення є відповіддю на запитання «Коли відбудеться конкурс?», друге – «Чи відбудеться завтра конкурс?», третє – «Що відбудеться завтра?»

38 І. Прочитайте речення. У яких із них є непрямий порядок слів?

1. Хвилю зеленою здіймається навесні Батієва гора (М. Рильський).
2. Солов'їний тихий свист гуляє за долиною (А. Малишко).
3. Травень очі голубі розгубив у травах (В. Лучук).
4. Оця реальна мить вже завтра буде спомином (Л. Костенко).
5. Розвішує кошлатий свій хітон у вікнах снігопад утомлений (Т. Ганенко-Житовоз).
6. Усміхайся – і світ вертатиме тобі усмішку (І. Томан).

ІІ. Визначте частини мови усіх слів першого речення.

39 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!* Поміркуйте, якої відповіді вимагатиме кожне із запропонованих питальних речень, якщо їх прочитати так, щоб логічно наголошеним було підкреслене слово.

1. Назар завтра їде? 2. Назар завтра їде? 3. Назар завтра їде?

40 I. Прочитайте вірш мовчки. Які настрої та почуття передає поетеса? Визначте, яке зі слів кожного речення логічно наголошене. Обґрунтуйте свою думку.

ОСІННІЙ ВЕЧІР

Кудись поспішало місто
У вирі буденних справ.
А осінь калини намисто
Вдягла із червоних заправ.
Зітхав у повітрі вечір,
Кружляючи тихо скрізь.
І ніжно комусь на плечі
Скидав золотавий лист.
А сонце багряним диском
Завмерло на небесах.

І десь неймовірно близько
У вирій здійснювся птах.
І знову туман осінній
Розтікся по всій землі,
Розтанули наші тіні
У тій золотавій млі.
А десь, невідомо звідки,
Мелодія тиха пливла...
Так само тихо, без свідків
Замріяна осінь прийшла.

(Л. Коломієць)

II. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись правильної інтонації та беручи до уваги логічний наголос для передачі відповідних змістових та емоційних відтінків значення.

41 Порівняйте два речення. У якому з них головним є повідомлення про те, що саме відбувалося, а в якому йдеться про місце дії? З'ясуйте, яка позиція є найсильнішою для будь-якого члена речення – на початку чи в кінці речення.

1. У нашій школі проходили змагання з гімнастики.
2. Змагання з гімнастики проходили в нашій школі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кінець речення – це сильна позиція для будь-якого члена речення, і найпростішим способом виділення якогось слова чи словосполучення є винесення його на останнє місце в реченні.

42 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Прочитайте речення. Запропонуйте по черзі різні варіанти розташування слів у них. Простежте, як зі зміною порядку слів змінюється зміст та експресивність висловлювання.

1. Із грудня журнал «Однокласник» видаватиметься в англomовному варіанті. 2. Контроль за якістю продукції на підприємстві ведеться постійно. 3. Підвіз дітей до навчальних закладів здійснюють шкільні автобуси. 4. Гарантійний ремонт холодильників здійснюється в нещодавно відкритій майстерні.

43 Поставте усно запитання до кожного з наведених речень. З'ясуйте, що нового повідомляється в кожному випадку.

1. У другу зміну вчилися восьмикласники. 2. Восьмикласники вчилися в другу зміну. 3. До гурту підійшла огрядна жінка. 4. Огрядна жінка підійшла до гурту.

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

Після трудового дня Михайло Петрович зручно вмовстився у своєму улюбленому кріслі, щоб почитати нову газету. Через п'ять хвилин він роздратовано вигукнув: «Я більше ніколи не буду купувати цю газету!» На запитання свого онука-восьмикласника, чим погана газета, дідусь зачитав із неї такі речення:

1. Мамонт після тривалих переговорів із німецькою компанією поповнив колекцію унікальних експонатів музею. 2. Шановний Іване Петровичу, випускники школи запрошують Вас на традиційну зустріч із дружиною, яка відбудеться 18 жовтня. 3. Малиновий напій має багато необхідних для організму дітей вітамінів. 4. Цього року будуть виділені земельні ділянки під забудову хлівів для співробітників заводу.

Поясніть, чому газетні повідомлення роздратували Михайла Петровича. Як потрібно їх відредагувати?

44 I. Прочитайте речення «Я приніс вам книжку» з різною інтонацією так, щоб передати чотири різні змістові відтінки значення.

II. Спробуйте скласти 3–4 речення, які залежно від інтонації можуть мати різний зміст. Запишіть їх і прочитайте з відповідною інтонацією однокласникам або батькам. Чи зрозуміють вони, про що ви хочете повідомити?

45 Напишіть твір-мініатюру, у якому був би розгорнений виклад після речення «А справа була така...», або «А йшлося ось про що...», або «А про це говорили так...».

1. Розрізняють два типи порядку слів у реченні: прямий і непрякий.
2. Виділити певне слово в реченні можна за допомогою логічного наголосу або зміни порядку розміщення слів.

§ 6. ПІДМЕТ

Про види підметів та способи їх вираження

ПРИГАДАЙТЕ! Який член речення називається підметом?

46 Прочитайте речення. Доведіть, що виділені слова – підмети. З'ясуйте, якими частинами мови може виражатися підмет і яка його роль у реченні.

1. А грим по вулицях ходив і цвяхом батогом сліпучим (М. Боровко).
2. Довкола все зчудовано притихло (М. Боровко).
3. Але ми з тобою... ми не вічні, ми з тобою просто – ти і я (В. Симоненко).
4. Серед неба горить білолиций (Т. Шевченко).
5. З хвилини на хвилину можуть бути поранені (Ю. Збанацький).
6. У великій продовгуватій світлиці за столом сиділо троє (Ю. Мушкетик).
7. Жити – це не значить тільки брати, а й давати (Д. Ткач).
8. Нерозгадане тривожне «як» розвіялось скоріше, ніж думалося спочатку (М. Стельмах).

Особливості підмета

Підмет – головний член двоскладного речення, який означає особу, предмет або явище, якому приписується якась дія, стан чи ознака, виражена присудком. Підмет відповідає на питання *хто? що?*

Способи вираження

За способом вираження підмети поділяються на прості й складені.

Простий підмет виражається одним словом (іменником, займенником, інфінітивом чи словами інших частин мови у значенні іменника).

НАПРИКЛАД: 1. Пливли ми ввечері лиманом (Л. Костенко). 2. Там лишилися її рідні (Ю. Збанацький). 3. На тротуарі стояло двоє (Ю. Бердник). 4. Незамовкає серед темноти «ура» підіймалося все вище, охоплюючи вершину (О. Гончар).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, спробуйте замінити його займенниками *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні – то додаток або звертання. Наприклад, у реченні *Траву скошено* не можна замінити слово *траву* займенником *вона*. А в реченні *Трава зазеленіла* така заміна можлива. Іноді підмет буває виражений **неозначеною формою дієслова** (інфінітивом), до якої не можна поставити питання *хто? що?* У таких реченнях підмет визначаємо за змістом. **НАПРИКЛАД:** Жити – це значить дихати, це значить діяти (Ж.-Ж. Руссо).

Складений підмет виражається двома і більше повнозначними словами.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СКЛАДЕНОГО ПІДМЕТА

Спосіб вираження	Приклади
Сполучення іменника чи займенника в називному відмінку й іменника чи займенника в орудному відмінку з прийменником з	<i>Серпень з вереснем</i> схрестили довгі шпаги не смертельні (М. Рильський).

Продовження таблиці

Спосіб вираження	Приклади
Словосполучення з кількісним значенням (числівник у називному відмінку, займенник <i>скільки</i> чи прислівники <i>мало, чимало, багато</i> й іменник, займенник чи прикметник у родовому відмінку множини)	1. На підлозі бавилося <u>двоє діток</u> (Гри-на Вільде). 2. <u>Багато громів</u> упадало з неба (А. Малишко).
Займенники <i>кожен, дехто, хтось</i> та ін. й іменник чи займенник у родовому відмінку множини з прийменником	<u>Ніхто з них</u> не був навіть військово-зобов'язаним (В. Козаченко).
Складна власна назва	<u>Багато незабутніх образів</u> створила на оперній сцені <u>Оксана Петрусенко</u> (В. Туркевич).
Фразеологізм	<u>Бити байдики</u> – улюблена справа ле-дарів.

47 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Над кожним підметом скорочено надпишіть частину мови, якою він виражений. Доведіть, що останнє речення не має підмета.

1. Хай в маленьких очах відбивається світ од маленьких ромашок до стартів в(е,и)ликих (В. Симоненко). 2. Правічну думу думають ліси, вгрузають в мох столітні дідугани (Л. Костенко). 3. Три зорі грають в грі семибарвистій (А. Гарасевич). 4. «Будь ласка» не кланяється, «спасибі» спини (не)гне (Нар. творчість). 5. Всяк розумний (по)своєму (Нар. творчість). 6. А Шлях Чумацький теплою ст(е,и)жиною вертається в історію назад (О. Пухонська). 7. О, скільки спогадів дарує цей клептик рідної землі! (О. Підсуха). 8. (Не)розчаруй мене, любове, (не)зрадь мене, (не)обмини (М. Боровко).

II. З'ясуйте, які речення є складними та як поєднані їхні частини (за допомогою сполучників чи без них).

48 Визначте підмети в поданих реченнях. Поясніть думку. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. Справа миру – священна. 2. Рівень успішності в класі – високий. 3. Стати переможцем – його мрія.

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні підкреслюється, що священною є не будь-яка справа, а тільки справа *миру*. Тому підметом є словосполучення *справа миру*. Основне значення таких підметів зосереджене в залежному слові в словосполученні.

49 І. Прочитайте текст, визначте тип мовлення та стильову приналежність. Уявіть, що ви – художник. Розкажіть, як би ви зобразили на полотні зміст прочитаного.

II. Випишіть граматичні основи. Доведіть, що виділені слова не є підметами.

ПАСІКА

На пасіці гули у вуликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. У вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали у вічка. У пасіці пахло **медом**, пахло молодою **травою** та польовими **квітами**. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелася з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між вуликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки... Косе проміння промкнулося під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, вулики, зелене листя на грушах... (За І. Нечуєм-Левицьким).

В. Патик. Пасіка

III. За виписаними граматичними основами усно перекажіть прочитане. Доповніть переказ своїми враженнями від картини «Пасіка».

50 I. Спишіть речення. Підкресліть підмети, визначте спосіб їх вираження.

1. Ми з нею довго в полі говорили, не чули навіть гуркоту доріг (Л. Костенко). 2. Тебе цей сад прийняв **гостинно** в свою завітчану сім'ю (Д. Луценко). 3. Чумацький Шлях, Стріла, Стожари летять в розгойдані світи (М. Стельмах). 4. Павло Григорович Тичина колись водив мене у ліс (М. Сом). 5. Майже три роки **минуло** від того далекого світлого дня (О. Гончар). 6. Кожен із бійців знав, що небезпека подвоїлася (О. Гончар). 7. Його підхопили з десятків рук, сильно підкинули вгору один, другий, третій раз (Іван Ле). 8. Багато пішло на фронт, чимало в партизани (Є. Гуцало). 9. Але дехто з учнів викликав у нього **глибоке** занепокоєння (О. Донченко). 10. Гучне

«Ура!» пронеслося тоді над луками і впало в трав розморених дурман (Л. Первомайський).

II. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми та пунктограми. Доберіть синоніми до виділених слів.

51 Складіть і запишіть речення, використавши подані сполучення слів у ролі підметів. Підкресліть граматичні основи. Визначте способи вираження підмета.

Кожен із нас, кінець вересня, початок вистави, чотири хвилини, група артистів, багато квітів, Південний Буг, Петро Іванович, хтось із музикантів.

ВИСНОВКИ

1. Підмет називає предмет, про який розповідається в реченні, й має форму називного відмінка. Щоб не помилитися у визначенні підмета, необхідно добре усвідомити зміст речення.
2. Підмет може бути простим і складеним.

§ 7. ПРИСУДОК

Про те, чим простий присудок відрізняється від складеного, та про способи вираження присудків

ПРИГАДАЙТЕ! Який член речення називається присудком?

52 Прочитайте речення, визначте граматичні основи. На основі спостереження спробуйте довести, що між підметом і присудком існує нерозривний взаємозв'язок. З'ясуйте, підмет чи присудок є основним носієм граматичного значення всього речення. За потреби скористайтесь пам'яткою «Як довести думку», поданою наприкінці підручника.

1. Я сорочку з бабиної скрині привезла із рідного села (В. Ковалівська). 2. Ридав, сміявся в тишині рояль (О. Ющенко). 3. Гуркочуть поїзди веселі знову, луною будять тишу світанкову (О. Ющенко).

Особливості присудка

Присудок – головний член двоскладного речення, який означає дію, стан або ознаку предмета, названого підметом. Присудок відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є?* **НАПРИКЛАД:** Тихі сосни до ранку шумлять, мою тугу виказують вітру (Г. Чубач).

Підмет і присудок залежні один від одного. При цьому присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

Види присудків

За структурою присудки бувають прості й складені.

Простий присудок

Простий присудок виражається дієсловом у формі дійсного, умовного чи наказового способу, а також інфінітивом.

НАПРИКЛАД: 1. Хай любов'ю нашою святиться чарівна криничка-крижаниця (П. Перебийніс). 2. Б'є осінь в бубон золотий холодними вітрами (В. Сосюра).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу або фразеологізмом, також є простим. **НАПРИКЛАД:** А тепер будемо вечеряти всі разом (В. Собко). У цьому реченні присудок будемо вечеряти – простий, означає те саме, що й вечерятимемо.

Складений дієслівний присудок

Складений дієслівний присудок складається з **інфінітива** й **допоміжного дієслова**. Основним компонентом складеного дієслівного присудка виступає інфінітив (називає конкретну дію). Допоміжне дієслово передає граматичне значення способу, часу, особи, числа.

Допоміжні слова

У ролі **допоміжних слів** можуть бути:

- дієслова зі значенням початку, кінця, продовження дії (*почати, стати, кинутися, перестати, зостатися, продовжувати* тощо);
- дієслова зі значенням можливості, неможливості дії, прагнення, бажання (*мусити, уміти, хотіти, треба, бажати, думати, любити* тощо);
- прикметники типу *радий, здатний, ладен, згодний* тощо.

НАПРИКЛАД: 1. Він художник і не хотів жертвувати своїм покликанням (І. Цюпа). 2. Я вірші став писати під вечір золотий (В. Сосюра). 3. Тихович не спроможний був відвести очей від того видовища (М. Коцюбинський).

Складений іменний присудок

Складений іменний присудок складається з **іменної частини** (іменника, прикметника, дієприкметника, займенника, числівника) і **дієслова-зв'язки**. Іменна частина є

Дієслово-
зв'язка

носієм лексичного значення присудка, а дієслово-зв'язка – граматичного.

У ролі дієслова-зв'язки найчастіше вживаються слова *бути, стати, становити, являти, називатися, вважатися, зватися, доводитися, лишатися, прикидатися* тощо. До іменної частини можуть входити сполучники *як, мов, точно та ін.*

НАПРИКЛАД: 1. Ніч була ясна, я стежками біг (Д. Павличко). 2. Київ стає не тільки духовним, а й освітнім центром (І. Гирич).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієслово-зв'язка **бути** у формі теперішнього часу (**є**), як правило, опускається. Присудок із пропущеною дієслівною зв'язкою вважається складеним іменним із нульовою зв'язкою. **НАПРИКЛАД:** Паляниця – хлібові сестриця.

53 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Знайдіть серед поданих речень два зі складеним дієслівним присудком і два – зі складеним іменним. Обґрунтуйте свою думку.

1. Дідусь і дня не міг прожити без читання у свої сімдесят п'ять (О. Квітневий). 2. Я з першого погляду в Київ закоханий (І. Драч). 3. Семен зразу не може зважитись почати бесіду (М. Коцюбинський). 4. Обличчя її стало мов білий камінь (О. Гончар). 5. Два джмелі з самісінького ранку пораяються коло квіток (П. Загребельний).

54 І. Спишіть спочатку речення з простим присудком, а потім – зі складеним. Підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. В українських родинях рушник завжди був серед найважливіших сімейних набутоків (М. Чудна). 2. Першими козаками були мешканці прикордонних поселень (З. Стефанов). 3. Наш Довженко був найсучаснішою людиною серед митців кіно (Ю. Яновський). 4. Скрипка нас у танець кличе золотими голосами (Б. Стельмах). 5. У групі був тоненький голосочок (Л. Костенко). 6. Лісову тишу напівсонного осіннього пралісу враз наповнило дзюрчання невеличкого потічка (М. Шумило). 7. Наша ціль – людське щастя і воля (І. Франко). 8. У дощовий день багато хто береться напоїти курей (Нар. творчість).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Назвіть м'які звуки.

55 Замініть у поданих реченнях прості дієслівні присудки складеними дієслівними, дібравши для цього з довідки необхідні допоміжні дієслова. Утворені речення запишіть.

1. Осінь, поки непомітно, визирає з усіх шпаринок (О. Делеменчук).
2. Ольга Дмитрівна міцно притискує дітей до серця і нестримно плаче від радості (Ю. Збанацький).
3. Улітку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (О. Гаран).
4. Абрикоса цвіте. Промениста, натхненна, крислата... (А. Головка).
5. На сході багряно палав місяць (Ю. Збанацький).
6. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (М. Рильський).
7. Уже не кує зозуля в кленах... (В. Сосюра).

ДОВІДКА. Почати, продовжувати, хотіти, намагатися, закінчувати, не переставати, переставати.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно визначити синтаксичну роль інфінітива, треба:

а) визначити, хто виконує дії, названі особовим дієсловом та інфінітивом. Якщо виконавці різні, то інфінітив не входить до складу присудка.

НАПРИКЛАД: Учитель попросив Сергія трохи зачекати. (Чекати буде не учитель, а Сергій);

б) визначити, чи не вказує інфінітив на мету дії, названу особовим дієсловом. Якщо так, то інфінітив є обставиною, а не присудком. **НАПРИКЛАД:** Птахи злетілися спати. Спробуємо перевірити: Птахи злетілися для того, щоб спати.

56 Спишіть речення, підкресліть присудки. У яких із них інфінітив входить до складу присудка?

1. Ніщо не заважало сталеварові стежити за піччю... (Іван Ле).
2. Сашко вийшов сказати кілька слів (С. Квітневий).
3. Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб (Л. Костенко).
4. Я прийшла попросити пробачення і побажати тобі всього доброго (В. Собко).
5. Черниш наказав Блаженкові йти в бліндаж (О. Гончар).
6. Дід любив спати під дубом (О. Довженко).
7. У небі хмара хмару тягне дощем упасти на хліба (М. Овдієнко).
8. Павлуша не переставав думати про своє (А. Головка).

57 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть речення, використовуючи слова *кинутися, почати, мусити, треба* в ролі допоміжних слів у складеному дієслівному присудку. Форму слів можна змінювати.

Варіант Б. Складіть речення, використовуючи слова *вважатися, бути, доводитися, називатися* в ролі дієслів-зв'язок у складеному іменному присудку.

Варіант В. Складіть речення зі складеним іменним присудком, використовуючи в ролі дієслова-зв'язки дієслово *бути* у формі теперішнього часу.

1. Присудок виражає основну інформацію про підмет і є носієм граматичного значення всього речення.
2. Присудок буває простим, складеним іменним і складеним дієслівним.
3. Потрібно бути особливо уважним, визначаючи присудок у реченнях, адже не завжди інфінітив входить до складу присудка.

§ 8. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

Про те, у якій формі вживається присудок при однорідних підметах та підметах, виражених сполученням слів

58 Порівняйте дві групи речень. Чим можна пояснити, що в першій групі присудок при однорідних підметах має форму однини, а в другій – форму множини?

1. Спершу її картини **побачила** Полтава, потім Київ, Москва... (О. Гончар).

2. **Зойкнуло** чи то дерево, чи то залізо (А. Дімаров).

1. З лісу в широких киреях **виходять** вечір і туман (М. Стельмах).

2. **Раділи** і садок, і поле, і долина... (Л. Глібов).

У більшості випадків форми роду й числа присудка зумовлюються відповідними формами підмета. **НАПРИКЛАД:** Зоряна нічка примчала на конях... (Д. Луценко).

ж.р. ж.р.

одн. одн.

Зв'язок підмета і присудка має деякі особливості.

Складений підмет

● При підметі, вираженому сполученням **кількісного або збірного числівника з іменником**, присудок ставиться: а) в **однині**, якщо увагу зосереджено на **кількості** виконавців; б) у **множині**, якщо увагу зосереджено на **назві** виконавців. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

1. П'ятеро учнів прийшло на репетицію.
увагу зосереджено на кількості

2. П'ятеро учнів прийшли на репетицію.
увагу зосереджено на назві

● Якщо складений підмет означає **часовий відрізок** (вік людини, кількість років, годин), то присудок ставиться в **однині**. **НАПРИКЛАД:** Минуло десять років.

● Якщо до складеного підмета входить **неозначено-кількісний числівник** (багато, мало, чимало, трохи та ін.) або **іменник зі значенням кількості** (десяток, сотня, частина, решта, половина, більшість та ін.), то присудок переважно має форму **однини**. **НАПРИКЛАД:** Багато людей не змогло потрапити на концерт.

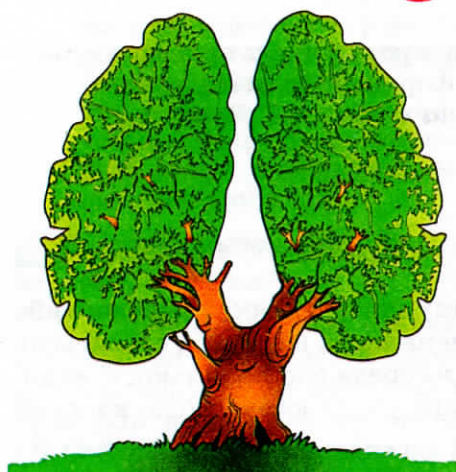
● Якщо при складеному підметі стоїть **означення у формі множини**, то присудок ставиться переважно у формі **множини**. **НАПРИКЛАД:** Оті два роки швидко минули.

Абревіатури

● При абревіатурах дієслово-присудок ставиться в тому ж роді, що й головне слово цієї абревіатури. **НАПРИКЛАД:** МВС України прозвитувало про результати своєї роботи (МВС – Міністерство внутрішніх справ).

59 І. Прочитайте текст, поясніть його заголовок. Визначте основну думку прочитаного. Яким способом, на ваш погляд, можна стримувати людей від куріння?

НЕ КУРИТИ!

ЗОНА РОБОТИ ЛЕГЕНЬ

НА ЦИГАРКУ – КРІЗЬ ПАЛЬЦІ?

У 1655 році в Англії вперше було зроблено спробу науково обґрунтувати шкідливість тютюну. Лондонське королівське товариство повідомило, що одна крапля тютюнового масла вбиває кішку, проте певного ефекту це попередження не дало. І тільки в кінці XIX століття боротьба з курінням почала набирати обертів. В авангарді, як не дивно, були Сполучені Штати Америки. У 1890 році багато штатів цієї країни заборонило (вперше в світі) продавати тютюн неповнолітнім. А в Індії, Ірані та Туреччині за куріння тютюну колись навіть страчували. З того часу минуло чимало років, але любителів цигарок тільки побільшало.

Сьогодні від хвороб, пов'язаних з курінням, у промислово розвинених країнах щороку помирає понад два мільйони осіб. Загальний рівень поширення куріння серед дорослого населення України становить 40 відсотків. Сто тисяч осіб у нашій державі щороку помирають від хвороб, спричинених ніотином. При цьому за рік дії закону, який забороняє курити в громадських місцях, заплатили штраф лише двадцять порушників... (З газети).

II. Визначте головні члени речення. Обґрунтуйте форму узгодження присудків з підметами.

60 Спишіть речення, вибираючи з дужок один із присудків. Свій вибір поясніть.

1. До приходу автобуса в мене (лишалось, лишилися) десять хвилин (В. Шевчук). 2. Шість класів (були, було) його очною освітою (Л. Вернигора). 3. Більшість дворової челяді (подалось, подалася) геть – на

вільний хліб, до землі або й до міста (Ю. Хорунжий). 4. Решта квитків на денну виставу (щезла, щезли) з каси (В. Голота). 5. І тепер сила-силенна вудіїв (сидять, сидить) по березі, а я дома (М. Кропивницький). 6. Невеликі три літа марно (пролетіли, пролетіло) ... А багато в моїй хаті лиха наробили (Т. Шевченко).

61 Складіть усно розповідь з елементами опису на одну з поданих тем, використовуючи: а) речення з підметом, вираженим числівником з іменником; б) речення з підметом, до складу якого входить іменник зі значенням кількості.

Теми: «Екстремальні ігри», «Я і моє місто (село)», «Мій вихідний день», «Прогулянка містом (селом)».

ВИСНОВКИ

Найбільшу складність під час побудови правильного висловлення становить узгодження присудка зі складеним підметом.

§ 9. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Про те, коли між підметом і присудком тире ставиться обов'язково, а коли – за бажанням автора

62 Порівняйте попарно записані речення. Визначте в них граматичні основи та види присудків. Зробіть висновок, за яких умов між підметом і присудком ставиться тире.

1. Квіти є окрасою землі.	1. Квіти – окраса землі.
2. Тарас був цікавим співрозмовником.	2. Тарас – цікавий співрозмовник.
3. Сергій був музикантом.	3. Сергій – музикант.

Ставимо тире

Між групою підмета і групою присудка на місці пропущеної дієслівної зв'язки **є** може ставитися **тире**. Відсутність дієслова-зв'язки у вимові позначається паузою. **НАПРИКЛАД:** Я – / громадянин України.

Тире ставиться обов'язково	Тире не ставиться (або ставиться лише при логічно наголошеному підметі, за наявності паузи між підметом і присудком)
Якщо підмет і присудок виражені іменниками в називному відмінку: <u>Бджола</u> – відома <u>трудолюбивця</u> ... (А. Пашківський).	Якщо підмет виражений особовим займенником: <u>Ми</u> сірі <u>гуси</u> в хмарі (А. Малишка).

Тире ставиться обов'язково	Тире не ставиться (або ставиться лише при логічно наголошеному підметі, за наявності паузи між підметом і присудком)
Якщо підмет і присудок виражені інфінітивами: <u>Правдою дружити – щастя заслужити</u> (Нар. творчість).	Якщо підмет виражений словами <u>це, то</u> : <u>То кремень, а не чоловік</u> (Ю. Збанацький).
Якщо один із головних членів виражений інфінітивом, а інший – іменником у називному відмінку: <u>Наше завдання – здобувати знання.</u>	Якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: <u>Найдорожча пісня недоспівана</u> (П. Осадчук).
Якщо підмет і присудок виражені числівниками: <u>П'ять плюс два – сім.</u>	Якщо перед іменником-присудком є заперечна частка <u>не</u> : <u>Серце не камінь</u> (Нар. творчість).
Якщо перед присудком є слова <u>це, то, ось, значить</u> : <u>Поезія – це діло совісне...</u> (А. Малишко).	Якщо присудок має порівняльне значення: <u>І новорічна ніч як казка</u> (Є. Гуцало).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між групою підмета і групою присудка кома ніколи не ставиться, навіть якщо там чується пауза.

- 63** І. Прочитайте текст виразно вголос. Поясніть інтонацію в реченнях з тире.
ІІ. Знайдіть і поясніть пунктограму «Тире між підметом і присудком».

Кожна нація, кожен народ, кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками.

Але звичаї – це не відокремлене явище в житті народу, це – втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру...

Звичаї народу охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Вони – неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенародних справах. Звичаї, а також мова – це ті найменші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу (За О. Воропаєм).

ІІІ. Пригадайте і розкажіть про те, яких народних звичаїв дотримуються у вашій родині. У розповіді використайте речення, у якому пропущено дієслівну зв'язку між підметом і присудком.

- 64** Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Визначте інфінітивні підмети. Які форми присудків уживаються при них? Поясніть уживання тире та інтонацію речень.

1. І плакати – це також щастя (*Олександр Олесь*). 2. Сиротою жити – сльози лити (*Нар. творчість*). 3. Гомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (*О. Гончар*). 4. Пізнати себе – то школа не легка (*П. Воронько*). 5. Чесно працювати – це і є уміння (*Д. Бедзик*).

65 І. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір. Підкресліть граматичні основи.

1. Жити значить безперервно рухатися вперед (*С. Джонсон*). 2. Історія це річка, що впадає у прогрес (*М. Лижов*). 3. Природа це художник мудрий і умілий (*І. Роговий*). 4. Звичаї, мова це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю (*О. Воронай*). 5. Поведінка це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя (*Й.-В. Гете*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст одного із поданих речень.

66 **ДВА-ЧОТИРИ-ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, у якому з поданих речень тире є обов'язковим. Чим можна обґрунтувати його вживання в інших реченнях?

1. Я вперше в Києві. Це місто – прекрасне, як усмішка долі. 2. Марудна справа – жити без баталій. 3. Ти – моє перше кохання. 4. Немов чарівні декорації – жасмин, троянди і бузок (Із тв. *Л. Костенко*).

67 Прочитайте виразно речення. У яких із них пауза після особового займенника більша: у реченнях із тире чи в реченнях без тире? У яких реченнях логічний наголос падає на особовий займенник?

1. Ми – діти сонця. 2. Ми патріоти нашої держави. 3. Я – киянин. 4. Я педагог, учитель, вихователь.

68 Випишіть із тлумачного словника або енциклопедії три визначення будь-яких понять. Поставте, де потрібно, тире між групою підмета і групою присудка.

69 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Поясніть уживання тире.

1. Мій отчий-незабутній доме, ти вічний поклик з далини... (*Р. Братунь*). 2. Я-мала кровинка в твоїх венах, де слов'янська зав'язь не згаса (*Д. Луценко*). 3. Твої села барвисті, юний гомін у місті, в ліхтаревім намисті, Україно моя! (*В. Сосюра*). 4. А зачарована Десна безмежно гарна, як весна (*А. Лемпіцький*). 5. Дружини, матері, кохані хранительки тепла і чар (*М. Боровко*). 6. Богатирство, чорнобрів'ягось краса мого народу (*П. Тичина*). 7. Твої вірші думок великий злиток (*В. Симоненко*). 8. Твоя любов як сміх дитячий (*Д. Іванов*). 9. Весна дівчисько в ластовинні, ще не ціловане в уста (*Л. Костенко*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.

70 І. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їхній зміст? Поясніть, у яких із них потрібно поставити тире і чому. Свою думку обґрунтуйте.

1. Осот і лобода для льону біда. 2. Учений без діла хмара без дощу. 3. У поганого майстра і пилка крива. 4. Паляниця хлібові сестриця. 5. Темної ночі і маленький вогник як сонце. 6. З поганого куца і ягода

кисла. 7. Ніч ночувати не вік горювати. 8. Голодному світ не милий. 9. Море перепливти не поле перейти. 10. Любити людей це щастя.

II. Напишіть невеликий твір (6–7 речень), останнім або першим реченням якого було б одне із поданих прислів'їв.

71 Продовжте подані речення. Запишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Україна – це... . 2. Українці – це... . 3. Конституція – це... .
4. Щастя – це... . 5. Синтаксис – це... .

ВИСНОВКИ

Тире ставиться між підметом і присудком на місці пропущеного дієслова-зв'язки **є**. Окрім випадків, коли тире ставиться обов'язково, воно може ставитися і при логічно наголошеному підметі за наявності паузи між головними членами речення.

§ 10. ОЗНАЧЕННЯ

Про узгоджені й неузгоджені означення, способи їх вираження та роль у мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! Який другорядний член речення називається означенням? Що таке епітет?

72 Прочитайте речення. Від яких членів речення залежать виділені слова? Чи виражають вони ознаку предмета і на які питання відповідають? Чи можна їх вважати означеннями?

1. Мене завжди хвилюють пtiці у вечірньому **небі** (О. Довженко).
2. Вони вийшли на галявину з високими **березами** (О. Донченко). 3. Демида все ще переповнювало щастя **спілкування** з майбутнім (В. Собко).

Особливості означення

Означення – це другорядний член речення, який називає **ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? скільки?** Означення залежить від члена речення, вираженого іменником, і найчастіше виражається прикметником, дієприкметником, займенником, рідше – іншими частинами мови.

НАПРИКЛАД: *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (В. Сосюра).

Поширені означення

Означення, виражене одним словом, називається **непоширеним**, а дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом – **поширеним**.

Узгоджені означення

Узгоджені означення узгоджуються з означуваним словом у роді, числі, відмінку. При цьому зміна форми означуваного слова веде до зміни форми означення. Узгоджені

Неузгоджені
означення

означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, числівниками, займенниками. **НАПРИКЛАД:** 1. Твоя цілюща, хлібе, сила, тече в моїх набряклих жилах (Д. Луценко). 2. Перший день війни видався найдовшим (Ю. Збанацький).

Неузгоджені означення виражаються іменниками, особовими займенниками, прислівниками, інфінітивами, сполученням слів. При цьому зміна форми означуваного слова не веде до зміни форми означення. **НАПРИКЛАД:** 1. Налилося літо пахощами квітів (В. Ковалівська). 2. Думка поїхати на завод спала раптово (Яків Баш).

ПОРІВНЯЙТЕ!

Узгоджене означення

лісові квіти
сувора вимога
лісові насадження
великий будинок

Неузгоджене означення

квіти з лісу
вимога читати
насадження з дубків
будинок праворуч

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Правильно ставте питання та визначайте синтаксичну роль іменників у конструкціях такого типу:

який?
сік з полуниць;

яке?
світло від лампи;

які?
двері на балкон;

73 І. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

Мені не так багато треба:
Під ноги росяну траву,
Вгорі легку хустину неба
І думки пружну тятину;
У степовім краю хатину,
Квітучу вишню під вікном,
Любові й ніжності краплину
І тихий човен із веслом;
Ворота, всім вітрам відкриті,
Стежину в щедрім споріші,
Волошку вранішню у житі
І пісню мамину в душі;
У серці березня начало,
Криницю світлу аж до дна.

Рідні простори. Малюнок Софії Степанової (12 років)

І сонця теплого кружало,
В якому тане сивина.

(В. Тарасенко)

II. Визначте художні засоби, зокрема художні означення (епітети). Простежте, як вони допомагають досягти образної виразності тексту. Як ви розумієте виділене словосполучення?

III. Підкресліть узгоджені та неузгоджені означення, вкажіть, чим вони виражені.

74 **МИКРОФОН.** Коли людина може відчувати себе щасливою? Чи відчуваєте ви себе щасливим?

75 I. Спишіть словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного. Зверніть увагу, що в усіх випадках залежний компонент вказує на ознаку предмета.

Діти шкільного віку, проміння сонця, час сподівань, кухоль із глини, чоловік років сорока п'яти, картина художника, дорога праворуч, хлібороби України, холод осені, прірва без дна, план на рік, ділянка при школі, час від'їзду, зупинка за містом, хата через дорогу, люди доброї волі, місце для відпочинку, прохання виходити.

II. Складіть і запишіть питальні речення з трьома словосполученнями (на вибір).

76 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником. Обґрунтуйте орфограми.

1. Пливуть і плывуть колискові фр(и,е)гати, летять космонавти на крилах лелек (Л. Костенко). 2. І сму(ш,ж)ка сонця тонко пурпурова далекий обрій пензликом торка (Л. Костенко). 3. Оксамитовим поясом з моху, наче на св(ь)ято, осика підв(ь)язала свій стан (С. Гуцало). 4. І знову теплі пальці сонця хвилюють радіс(т)ний бузок (В. Гнатюк). 5. Я думаю про горде право підводити сонця з імлі... (В. Коротич). 6. Прямо насупроти школи стояв будиночок для вчителів (М. Стельмах). 7. А ключі від щастя в наших руках (М. Стельмах). 8. Дівчина в рожевому намісті дивиться на сонце (з)під руки (М. Гірник). 9. Дивиться двір твій на місяць в підзорну трубу криниці (Ю. Ряст).

II. Підкресліть означення. Які з них є узгодженими, а які – неузгодженими? Доведіть, що виділене слово є означенням. На яке питання воно відповідає? Чим виражене?

77 Прочитайте речення. Випишіть словосполучення з неузгодженими означеннями. Поставте питання від головного слова до залежного.

1. У Василька була мрія винайти машину часу. 2. Дорога ліворуч була широкою. 3. Командир дав наказ виступати. 4. Сергій часто згадував день приїзду. 5. Гості Львова відвідують історичні місця. 6. Зайшов хлопець років дванадцяти. 7. Дорога до Харкова була неблизькою. 8. У мене виникло бажання прочитати твори Олеся Гончара. 9. Солдати мали завдання вийти до набережної.

78 Складіть і запишіть речення, використавши подані слова й сполучення слів у ролі неузгоджених означень.

З металу, ліворуч, у три поверхи, прочитати, в клітинку, середніх років.

79 І. Запишіть подані словосполучення, замінивши в них узгоджені означення на неузгоджені й навпаки.

ЗРАЗОК. Глиняний глечик – глечик із глини.

Бальна сукня, вулиці села, бутербродне масло, захисний одяг, подруга по школі, братова книга, людська пам'ять, робітник без досвіду, оливкова олія, ваза з кришталю, осінній день, експонат музею, міська вулиця, вода з моря, яблуневий цвіт, сонячне проміння, автобус для школи, ключ журавлів.

ІІ. Із трьох утворених словосполученнями складіть і запишіть речення. Підкресліть у них граматичні основи та означення.

80 І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок, який відображав би його основну думку.

ІІ. **ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Хто швидко і правильно випише з тексту дев'ятнадцять означень?

На жаль, гарні традиції потроху забуваються. Ми швидше висадимо ранній персик, скоростиглий абрикос, утішатимемося хатнім лимоном, але забуваємо озеленити околицю молодим дубком чи кущем калини. А був же у нас в Україні прекрасний звичай: народився син – висаджували два жолуді, з'являлася донька – висівали калинове зерня. У цьому мудрому обряді глибокий символ – красивого й корисного. Бо жодне весілля не обходилося без калини, якою прикрашали коровай та вінець молодої, а дубки символізували, що юній родині потрібні в прямому й переносному значенні підвалини для нової оселі. Чи не звідси таке поетичне весільне побажання: «Дарую два кущі калиноньки, щоб мати дві дівчиноньки, а ще два дубочки – на синочки!»? (За В. Скуратівським)

М. Максименко.
Натюрморт із калиною

1. Означення називають ознаку предмета і залежать від члена речення, вираженого іменником.
2. Означення бувають узгодженими і неузгодженими. Потрібно добре зрозуміти зміст речення, щоб не помилитися у визначенні неузгодженого означення.

§ 11. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

Про те, що таке прикладка, як її визначити та правильно написати

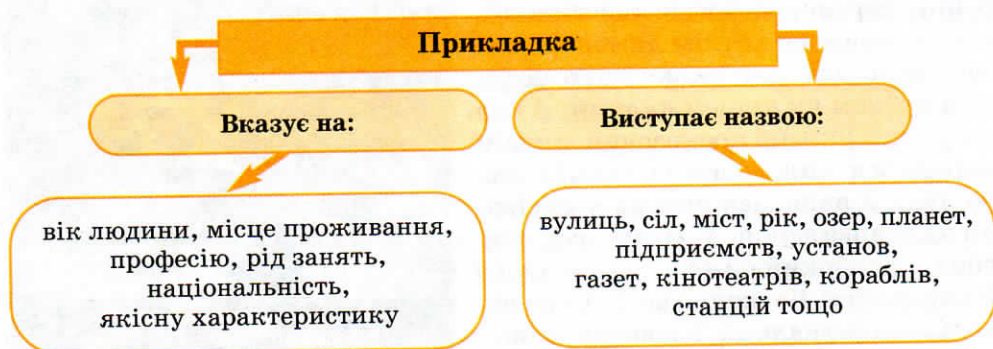
ПРИГАДАЙТЕ! Які іменники є власними назвами? Що таке родове й видове поняття?

- 81** Прочитайте речення. Поміркуйте, на які питання відповідають виділені слова, що вони означають, якою частиною мови виражені. Чи можна вважати їх означеннями? Чому?

1. Село **Троянівка** гніздиться в долині (*Г. Тютюнник*). 2. **Сторож-дід** змете з порога сніг і слід твоїх чобіт (*А. Малишко*). 3. Краплинами блищать вологі очі **підлітка-дівчати** (*М. Рильський*).

Особливості прикладки

Різновидом означення є **прикладка**. Прикладка вказує на ознаку предмета і водночас дає йому іншу назву. Прикладка виражається іменником і може бути як загальною, так і власною назвою. **НАПРИКЛАД:** 1. Під'їхали до зупинки «*Оболонь*». 2. Місяць освітив *Світязь-озеро*. 3. Трава *звіробій* має лікувальні властивості.

Визначення прикладки

З двох іменників – власної назви і загальної назви – **прикладкою** є:

- а) **загальна назва**, якщо власна назва – це ім'я людини. **НАПРИКЛАД:** *академік Борис Патон, учениця Ковальчук*;
 б) **власна назва**, якщо це назва неістот (річок, міст, газет тощо) або кличка тварини. **НАПРИКЛАД:** *поема «Тополя», ріка Рось, кіт Мурко*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб не помилитися у визначенні прикладки, потрібно пам'ятати, що прикладка за змістом конкретніша від залежного слова, бо вона уточнює його, дає якісну характеристику. Наприклад, у словосполученні *народ-волелюб* прикладкою є слово *волелюб*: *народ* (який?) *волелюб*.

Узгодження
прикладки

- Назви міст, сіл, річок узгоджуються в усіх відмінках із родовою назвою. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
до міста Львова за річкою Десною	до міста Львів за річкою Десна

Але в географічній літературі назви населених пунктів і річок зберігають форму називного відмінка.

- Назви гір, озер, островів, станцій, планет, підприємств, кораблів, газет, художніх творів та ін. зберігають форму називного відмінка. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
на горі Говерла на станції Жмеринка	на горі Говерлі на станції Жмеринці

82 Прочитайте, поставте питання від головних слів до залежних. Укажіть прикладку й означуване нею слово. Поясніть, на що вказує та назвою чого є прикладка в кожному випадку.

Озеро Байкал, гора Еверест, готель «Харків», журнал «Соняшник», інженер-дослідник, бульвар Тараса Шевченка, воїн-герой, воїн-переможець, бджола-золотоноша, вечір-князь, красень-місяць, донька-студентка, дівчина-грузинка, місто Тернопіль, лікар-терапевт, песик Жук.

83 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому прикладка є особливим видом означення?

84 Спишіть речення, підкресліть прикладки й означувані ними слова як члени речення. Укажіть, чим вони виражені. Поясніть роль прикладки в мовленні.

1. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (Л. Костенко).
2. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичайною справою (О. Гончар). 3. А друзі кажуть: нащо він тобі, цей куц-дикун (М. Рильський). 4. Ріка Супій, і що там тої річечки? (Л. Костенко). 5. В довгому, покрученому ярку розкинулось село Семигори (І. Нечуй-Левицький). 6. Не спочивать пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать (Т. Шевченко). 7. А човен «Ластівка», мов птиця, летить на крилах-парусах (В. Скороходовський). 8. Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожа – буйнії корали (Леся Українка).

85 Поміркуйте, чи є прикладка в таких сполученнях слів: хліб-сіль, батько-мати. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙТЕ!

Основною особливістю сполучення з прикладкою є його співвіднесеність з одним поняттям. І прикладка, і пояснюваний іменник є різними назвами одного й того ж предмета. У названих вище сполученнях компоненти означають два різні предмети і виступають як рівноправні елементи. Отже, тут немає прикладок.

86 Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Підкресліть прикладки, визначте відмінок прикладок і означуваних слів.

1. Побували біля озера (Лебедине). 2. Доїхали до станції метро («Хрещатик»). 3. Зустрілися на вулиці (Лук'янівська). 4. Місячне сяйво над річкою (Роставиця). 5. У місті (Біла Церква) відвідали дендропарк («Олександрія»). 6. Проїжджали недалеко від міста (Вінниця). 7. За катером («Сміливий») летіли чайки. 8. Друзі зустрілися у місті (Одеса) на вулиці (Дерибасівська). 9. Вірші надруковано в журналі («Однокласник»).

Пишемо
через дефіс

Прикладка з означуваним словом пишеться окремо або через дефіс.

1. Якщо спочатку йде родове поняття, а потім видове, то прикладка пишеться **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

Але: жук-коройд, льон-довгунець, заєць-русак, гриб-паразит. У цих словах прикладка входить до складу терміна.

2. Якщо спочатку йде загальна назва, а потім власна, то прикладка пишеться **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

3. В інших випадках прикладка з означуваним словом, як правило, пишеться **через дефіс** – незалежно від її місця. Це, зокрема, прикладки, які характеризують предмет за якісними ознаками, за віком, за національністю, за місцем проживання, за фахом. **НАПРИКЛАД:** учитель-мовник, мовник-учитель, красуня-яблуня, яблуня-красуня.

Пишемо в
лапках

Умовні власні назви підприємств, установ, організацій, творів мистецтва, журналів, газет, пароплавів тощо пишуться в лапках. Прикладки, приєднані до означуваних слів за допомогою слів *імені, пам'яті, на ім'я, по імені*, в лапки не беруться. **НАПРИКЛАД:** кінотеатр

«Київська Русь», журнал «Всесвіт», Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова.

87 І. Запишіть словосполучення у дві колонки, знімаючи ризик: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо. Поясніть написання.

Риба/карась, ворон/птах, вітер/пустун, квітка/ромашка, нарцис/квітка, дуб/дерево, Дніпро/ріка, ріка/Дніпро, Полтава/місто, поет/початківець, журнал/«Київ», льотчик/Онищенко, Онищенко/льотчик, льон/довгунець, трава/звіробій, народи/брати, сніжинки/пушинки, деревій/трава, одуд/птах, птах/одуд, зима/лихоманка, мати/Катерина, Катерина/мати, батько/чабан, твір/опис, жук/короїд, рута/м'ята, ріка/Роставиця.

учень-відмінник
дуб-велетен
лікар-терапевт
дівчина-українка
студент-білорус
хлопець-киянин
дівчинка-семиліток

ІІ. З одним словом кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть складні речення.

88 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть прикладки. Обґрунтуйте вживання дефіса й лапок при прикладці.

1. Я жив колись в готелі Україна (Р. Третяков). 2. Дерева-сироти принишкли ув імлі (А. Дністровий). 3. Слізьми-водою розлилось колишнєє святеє диво! (Т. Шевченко). 4. Не сон-трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає (Т. Шевченко). 5. Кошлатий вітер-голодранець в полях розхристує туман (Л. Костенко). 6. А угорі про таїнства природи задумався мислитель-чорногуз (Л. Костенко). 7. Пахне мамою сорочка-вишиванка, цвітом яблуні, пшеничним колоском (Н. Багмут). 8. Будуть вік стояти біля броду посивілі верби-матері (В. Симоненко). 9. Десна красна тече у даль, несе кудись мою печаль (А. Лемніцький).

ІІ. Провідмініайте виділені словосполучення.

89 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть диктант (6–8 словосполучень) на тему «Написання прикладки окремо й через дефіс». Продиктуйте диктант сусідові по парті. Перевірте написання.

90 Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік), можливий між вами й вашим знайомим-іноземцем, який бажає дізнатися про ваше місто (село). Використайте в діалозі прикладки, в тому числі й такі, що виражені власними назвами.

Львівський театр опери та балету
ім. С. Крушельницької

1. Прикладка є різновидом означення і дає предмету іншу назву.
2. Прикладка з означуваним іменником може писатися окремо і через дефіс. Деякі прикладки беруться в лапки.

§ 12. ДОДАТОК

*Про те, які додатки є прямими, а які – непрямыми,
та форми їх вираження*

ПРИГАДАЙТЕ! Який другорядний член речення називається додатком?

91 Порівняйте речення, записані в двох колонках. У якій із них виділені додатки означають предмети, на які безпосередньо спрямована дія присудка, а в якій – предмети, на які дія безпосередньо не спрямована, а лише певною мірою стосується його? Зробіть висновок, чим додатки першої групи відрізняються від додатків другої групи.

1. Смаглява ніч в колисці гір
гойдала місяця малого (Д. Пав-
личко).

2. Кличуть нас у мандри океа-
ни... (В. Симоненко).

3. Красива осінь вишиває кле-
ни червоним, жовтим, срібним,
золотим (Л. Костенко).

1. Високе небо грається струм-
ком (М. Боровко).

2. Десь грає ніч на скрипці са-
моти (Л. Костенко).

3. Я натовмився від екзотики,
від хитро вигаданих слів (М. Ри-
льський).

Особливості додатків

Додаток – це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається, і відповідає на питання не-
прямих відмінків: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Додаток виражається найчастіше іменником, займенником або іншою частиною мови в значенні іменника.

НАПРИКЛАД: 1. З усіх-усюд мені Вітчизну видно (В. Сингаївський). 2. Три явори посадила сестра при дорозі (Т. Шевченко). 3. Сміливого і куля не бере (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Додаток може бути виражений і інфінітивом. Наприклад: 1. Я так люблю (що?) сіяти (О. Довженко). 2. А дай (що?) жити, серцем жити і людей любити (Т. Шевченко).

Види
додатків

Додатки, крім тих, що виражаються формою інфінітива, поділяються на **прямі й непрямі**.

Прямий додаток Р. З.

Непрямий додаток

Означає предмет, на який безпосередньо спрямована дія.

Стоїть у формі **знахідного** відмінка без прийменника:

1. Сашко поклав книжку.
2. Звістка облетіла село.

Означає предмет, на який дія безпосередньо не спрямована.

Стоїть у формі будь-якого непрямого відмінка, крім знахідного без прийменника:

1. Сонце дивиться крізь хмари.
2. Нам було весело.

Форма
родового
відмінка

Прямий додаток може стояти й у формі **родового відмінка** в таких випадках:

- якщо перед дієсловом-присудком є заперечна частка **не**: *не підвів очей; не повернув голови;*
- якщо дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *насипали борщу, купив хліба.*

92 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

ІІ. Підкресліть додатки. Визначте, що вони означають, від якого члена речення залежать, у якій формі виражені.

1. Осінь кленам фарбувала крони, прикрашала їм багрянцем скроні (В. Равський). 2. Вітер прозорий мене вогким торкає крилом (М. Рильський). 3. І літо гостинне кладе на долоні пучечки достиглих солодких суниць (В. Скомаровський). 4. Жалкує юний вересень за літом за різнотрав'ям і за різноцвітом за вранішньою теплою росою і соняшників щедрою красою... (Є. Черняк). 5. Натягне дощ свої осінні струни торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко). 6. Деревця цілий день вимітали небо своїми зеленими мітлами і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце (В. Симоненко).

93 І. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому та мікротеми.

ІІ. Знайдіть у тексті словосполучення з додатками та запишіть їх у дві колонки: а) з прямим додатком; б) з непрямим додатком. Яка їхня роль у тексті?

ДИВНИЙ ВИТВІР МИСТЕЦТВА

Трагічна доля випала картині Архипа Івановича Куїнджі «Місячна ніч». Полотно не стало окрасою експозицій музеїв, бо вже під час створення було приречене на смерть. Під час його створення художник застосував цинкові фарби у такій концентрації, що мала призвести до

А. Куїнджі. Місячна ніч

цілковитого потемніння. Досягнувши нечуваного ефекту у відтворенні місячного світла, Куїнджі чудово розумів, що милуватися його картиною випаде не багатьом поколінням.

Через кілька років полотно почало поволі чорніти. Якийсь час воно ще виставлялося в експозиції Київського музею російського мистецтва, але потім, щоб хоч трохи продовжити йому життя, працівники музею перенесли картину в напівтемні кімнати запасника, куди не проникало руйнівне для неї сонячне світло. Але навіть утративши свій первісний вигляд, «Місячна ніч» заповняла, ведучи в дивовижний світ неповторної краси ночі. Здавалося, що перед тобою справжня річка, задита місячним сяйвом, а навколо дрімають заколисані спокоєм береги (За В. Туркевичем).

III. Розгляньте картину А. Куїнджі «Місячна ніч». Що ви можете сказати про її кольорову гаму? Які кольори переважають на полотні? За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане, доповнивши його невеликим описом (2–3 речення) картини «Місячна ніч».

94 I. Спишіть речення. Знайдіть у них дієслова в неозначеній формі та підкресліть їх як члени речення. Надпишіть над ними питання, на які вони відповідають.

1. Трохи одпочити дозволено бідолохам та води напитися (Т. Шевченко). 2. Робітники вирішили затриматися (О. Квітневий). 3. Я тобі наказую мовчати, з коня я не зйду... (Ю. Яновський). 4. Жити чесно, трудитись для людей учили його і вдома, і в школі (Д. Бедзик). 5. Капітан хворіє, просить зайти (О. Гончар). 6. Любить людей мене навчила мати (В. Симоненко).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

1. Додаток називає предмет, на який спрямована дія і по відношенню до якого ця дія відбувається, та відповідає на питання непрямих відмінків. Найчастіше додаток виражається іменником, зрідка – інфінітивом.
2. Прямі додатки, як правило, стоять у формі знахідного відмінка без прийменника, а непрямі – у формах непрямих відмінків, крім знахідного.

§ 13. ОБСТАВИНА

*Про види обставин за значенням,
способи їх вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙТЕ! На які розряди за значенням поділяються прислівники? Який другорядний член речення називається обставиною?

- 95** I. Прочитайте спочатку текст із виділеними обставинами, а потім – без них. У якому випадку зміст повідомлення є більш конкретним? З'ясуйте, що означає кожна обставина. Зробіть висновок про роль обставини в мовленні.

МОРЕ

Море брижилось. **У далечині** нерівними рядами бігли білі баранчики. Крута хвиля то піднімалася крутим горбом, то падала **вниз ямою**, затаючи катер. **Тоді** в грудях завмирало, а на ногах щеміли пальці. Вода під гвинтом кипіла білою піною. Маринонька сиділа в діда на колінах біля самого борту. Дрібні солоні бризки долітали до її обличчя, але вона сиділа **непорушно й заворожено** дивилася на море. Місто залишилось **позаду**. **Праворуч** над жовтим берегом рябіли ріденькі кущики, а вдалині кучерявився темною зеленню веселий фонтан. Катер проминув фонтан і пішов **далі**. Назустріч йому з жадібним скигленням летіли чайки. За катером серед широкої синяви моря тяглася зелена доріжка (*Н. Бугаєнко*).

II. Укажіть обставини, які служать засобом зв'язку речень у поданому тексті.

Особливості обставини

Обставина – це другорядний член речення, який указує на місце, час, причину, мету, умову дії, а також на її спосіб або інтенсивність.

У ролі обставини виступають здебільшого прислівники, дієприслівники та іменники в непрямих відмінках. Обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, на письмі виділяються **комами**.

НАПРИКЛАД: 1. Сиджу на березі ріки, дивлюсь вогким навколо зором (*В. Сосюра*). 2. Тонкий лист, облітаючи з жовтих дерев, лягає на плечі (*О. Гончар*).

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ			
Вид	Що означає	Питання, на які відповідає	Приклади
Способу дії	Спосіб здійснення дії, вияву ознаки	як? яким способом?	Сидять <u>поруч</u> .
Міри і ступеня	Інтенсивність дії чи ознаки, міру їх вияву	якою мірою? як часто? скільки разів? наскільки?	Постукав <u>тричі</u> .
Місця	Місце дії, напрям руху	де? куди? звідки?	Стомилися <u>в дорозі</u> . Ішов <u>уперед</u> .
Часу	Час дії, її часову межу	коли? з якого часу? доки? відколи? як довго?	Мовчав <u>кілька хвилин</u> . <u>Завжди</u> <u>хвилювався</u> .
Причини	Причину, підставу виникнення дії	чому? з якої причини? через що?	Розсміявся <u>від радості</u> . Сказав <u>згарячу</u> .
Меті	Мету дії	навіщо? з якою метою? для чого?	<u>Зупинилися на відпочинок</u> . Пішли <u>спати</u> .
Умови	Умову, за якої відбувається чи може відбутися дія	за якої умови?	<u>Прийдемо за наявності запрошення</u> .
Допусту	Умову, всупереч якій відбувається дія	незважаючи на що? усупереч чому?	<u>Прийшов попри всі попередження</u> .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У деяких випадках обставини можуть наближатися до додатка. Іменник з конкретним предметним значенням більше тяжіє до додатка, а іменник з менш конкретним значенням – до обставини. **НАПРИКЛАД:** 1. Дівчата йшли між хлібами. 2. Біля лавки лежало кошеня. У першому реченні компонент «між хлібами» є обставиною; у другому реченні компонент «біля лавки» має більше ознак додатка.

Іноколи обставини можуть виражатися інфінітивом, а також фразеологічним зворотом. **НАПРИКЛАД:**

для чого?
 ↓
 Батько вийшов провести сина з хати.

як?
Семен стояв ні в сих ні в тих.

96 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чи можуть обставини в реченні залежати від підмета? Чому?

97 I. Спишіть речення, вставляючи замість трьох крапок обставини з довідки, зважаючи на зміст речення, його образність та ритм.

1. Упала паморозь на сливи, тумани бродять ... (М. Овдієнко). 2. А ... дощ січе, в шиби стукає тонко (Д. Обухов). 3. ... скрипів і осипався клен (Л. Костенко). 4. ... виглядають жоржини через тин (Л. Костенко). 5. Тільки голе гілля й мертве листя ... шелестить під ногами востаннє (В. Сосюра). 6. Ходить ніч така стривожена ..., темних і густих (В. Корж).

ДОВІДКА. За вікнами, навшпиньки, в саду, по ярах, в травах, вночі.

II. Підкресліть обставини, визначте їхній вид та частину мови, якою вони виражені.

98 I. Визначте синтаксичну роль виділених сполучень слів. Зверте свою відповідь із міркуванням, поданим нижче.

1. Комбайнери працювали **від зорі до зорі**. 2. Справжні друзі ніколи **глека не поб'ють**. 3. Спортсмени тримаються **лікоть у лікоть**.

II. Складіть речення з такими фразеологізмами: *рукою подати, як кіт наплав, як рак свисне*. Фразеологізми підкресліть як члени речення.

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні виділене сполучення слів є фразеологізмом. Фразеологізми за лексичним значенням дорівнюють значенню одного слова, а тому є одним членом речення. Фразеологізм *від зорі до зорі* означає «довго», а отже, є обставиною часу.

99 I. Розподіліть словосполучення на три групи залежно від виду обставин: а) способу дії; б) місця; в) часу.

Підіймається поступово, хвилювався завжди, бігли весело, пролітають стрілою, ішов з обережністю, тривало сто літ, зазеленіло навкруги, сплять спокійно, працювали до вечора, прокинувся вдосвіта, підіймався вгору, їхав дорогою, натовплені в дорозі, ішов усе далі й далі, виднілося далеко, приїхав на кілька хвилин, не було давно, говорить голосно, чекали з дня на день, ішов попереду, читав будь-коли.

II. З одним словосполученням кожної групи (на вибір) складіть і запишіть по одному складному реченню. Обставини підкресліть.

100 Почитайте речення. У яких із них виділені слова є обставинами причини, а в яких – обставинами мети? Поставте питання від дієслів-присудків до обставин.

1. Ішов Кобзар до Києва та сів **спочивати** (Т. Шевченко). 2. Хлопець **занімів від здивування** (Д. Ткач). 3. **Розгубившись на хвилинку**, Марко не зрозумів, чи Кіра жартує, чи ні (О. Копиленко). 4. Бурлаки завернули в яр **на відпочинок** (І. Нечуй-Левицький).

II. Складіть і запишіть два речення з обставинами мети і два речення з обставинами причини.

101 ДВА-ЧОТИРИ-ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, яку синтаксичну роль виконують та якими частинами мови є виділені слова в поданому реченні.

Від виднокраю і до виднокраю **назустріч літу** журавлі летять (В. Підпалий).

102 Спишіть, підкресліть інфінітиви як члени речення. У яких трьох реченнях інфінітив є обставиною мети?

1. Першою думкою в Сашка було втікати. 2. Василь дуже хотів побачити знайомого. 3. Наталка прийшла навідати подругу. 4. Командуючий наказав відкрити вогонь. 5. Учитель попросив учнів занести книги до бібліотеки. 6. Восьмикласники дістали завдання прочитати роман Осипа Назарука. 7. Ніхто не кинувся тікати від цього дощу. 8. Після дощу прибігли в ліс діти збирати гриби.

103 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть обставини, над кожною з них надпишіть вид. Усно вкажіть, чим виражені обставини та на які питання відповідають.

1. Єдиний дубок ріс розкидисто, глушачи на(в)коло себе молодую соснову парость (Ю. Яновський). 2. Десятикласники вчилися у другу зміну і поверталися зі школи вже (в)вечері (О. Довженко). 3. Кінь стрілою плигнув уперед, галопом помчався до застави (Ю. Збанацький). 4. Веселі очі дивляться (по)дитячому свіжо й безтурботно (Є. Гуцало). 5. От і червень завітав нарешті в мальовничі батьківські краї (В. Скомаровський). 6. Отак собі гарненько сам посиджу, із молодим дубком погомоню (А. Малишко).

ІІ. Зробіть письмовий розбір за будовою виділених слів.

104 І. Розгляньте картину, визначте її тему. Якими деталями та художніми прийомами її розкрито?

В. Маковський. Берег Криму

II. Напишіть невеликий текст-розповідь (6–7 речень) за картиною, використавши обставини, зокрема місця і часу, як засіб зв'язку речень. Обставини підкресліть.

ВИСНОВКИ

1. Обставина вказує на спосіб дії, її місце, час, причину, мету, умову тощо. За значенням поділяється на кілька видів.
2. Слід відрізняти: а) обставину, виражену іменником, від додатка; б) обставину, виражену інфінітивом, від присудка.

§ 14. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ

Про те, які синтаксичні конструкції є порівняльними зворотами та як вони виділяються в усному мовленні й на письмі

ПРИГАДАЙТЕ! Які ви знаєте порівняльні сполучники?

105 Порівняйте речення, записані справа і зліва. Визначте, які з них характеризуються більшою образністю і виразністю. Завдяки чому, на вашу думку, це досягається? За потреби скористайтеся порадою «Як порівняти явища», уміщеною наприкінці підручника.

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому, як сон, ручаї (Г. Коваль).

2. А проміння довге, як мітли, обмете сизо-хмарну даль (В. Симоненко).

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому ручаї.

2. А проміння довге обмете сизо-хмарну даль.

Особливості звороту

Порівняльний зворот образно характеризує предмети, дії, ознаки шляхом порівняння їх з іншими предметами, діями, ознаками.

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою **порівняльних сполучників** як, мов, мовби, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім тощо.

У реченні порівняльний зворот є одним членом речення і здебільшого виконує синтаксичну роль обставини способу дії.

НАПРИКЛАД: *І горобці, неначе з-за куліс, упали табуном на просо (В. Симоненко).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти прості речення з порівняльним зворотом і складні речення, у яких порівняльна частина приєднується сполучниками як, мов, ніби, наче тощо. Наприклад: *Я згадую, як відчинила ти привітно двері у свою кімнату...* (К. Герасименко).

У цьому реченні частина «як відчинила ти привітно двері у свою кімнату» має граматичну основу «ти відчинила», а отже, є реченням, а не зворотом.

Виділення
зворотів

Порівняльні звороти в усному мовленні виділяються **інтонацією**, а на письмі – **комами**. Якщо зворот стоїть у середині речення, то коми ставляться з обох боків.

ПОРІВНЯЙТЕ! 1. Люблю, *мов сонце*, материнську мову. 2. *Мов сонце*, люблю материнську мову. 3. Люблю *материнську мову*, *мов сонце*.

Кома
не ставиться

Порівняльний зворот **не відокремлюється комами** в таких випадках:

- якщо порівняльний зворот є частиною складеного присудка. У цьому випадку можна поставити тире. **НАПРИКЛАД:** Дівчина – мов маківка;
- якщо перед порівняльним зворотом є прислівники *майже*, *зовсім*. **НАПРИКЛАД:** *Хлопці говорили майже як дорослі*;
- якщо порівняльний зворот входить до складу фразеологізмів типу *жити як сир у маслі*, *боятися як вогню* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Запахло сіркою, горілим, і дощ линує як з відра (Панас Мирний)*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід сплутувати з порівняльним зворотом прикладку зі словом *як*, яка на письмі здебільшого комою не відокремлюється. Наприклад, у реченні *Франко як поет відомий у світі* – вислів «*як поет*» є прикладкою, а не зворотом (у цьому реченні не порівнюється Франко з поетом, бо він і є поетом. Мовиться про те, що Франко відомий світу в ролі поета).

106 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення, вкажіть художні засоби, зокрема порівняння. Поясніть роль порівняльних зворотів як засобу художнього вираження.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими берегами в'ється гадюкою Роставиця... А там далі вона повилася між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

107 **МІКРОФОН.** Як ви розумієте вислів «Усе пізнається через порівняння»?

108 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Доведіть, що лише в одному з поданих речень перед порівняльним сполучником ставиться кома.

1. На конвертах хат літо клеїть віконця як марки (*Л. Костенко*).
2. Старенька мати коло хати-немов криниця степова (*І. Доценко*).
3. Вогонь як символ життя вважався найбільшою святістю (*В. Скуратівський*).

109 І. Випишіть лише ті речення, в яких порівняльні звороти відокремлюються комами. Звороти підкресліть як члени речення.

1. Тихесенько стукає в шибку бентежне, як сон зітхання (*Н. Гамалій*). 2. На заході півнеба охопили нерухому заграву, дощ лив як з відра (*О. Гончар*). 3. Веселий дощ посипався мов крізь сито, вмить заснував прозору далечінь (*В. Скомаровський*). 4. Отак і людина б'ється як та риба об лід (*Нар. творчість*). 5. І вже струмочки наче діти побігли смішно по траві (*М. Сом*). 6. І новорічна ніч як казка (*Є. Гуцало*). 7. Капітан Косачів немов прокинувся од сну (*Ю. Збанацький*). 8. Моя любов як море, що висохнуть не може... (*В. Сосюра*). 9. Тягуче закашлявся грім, і об листя запорощали великі мов боруб'яхи краплі (*В. Симоненко*).

II. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Визначте всі члени речення в першому і другому реченнях, по черзі називаючи слова.

110 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Пригадайте і запишіть за дві хвилини якнайбільше фразеологізмів, побудованих на основі порівняння.

111 Утворіть з кожної пари речень одне речення з порівняльним зворотом. Утворені речення запишіть.

1. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі. Так височіє кістяк старої шхуни (За *Ю. Яновським*). 2. Люблю я слово строге і вагоме, пряме, чисте. Таким прямим буває промінь, а чистим – дощ (За *В. Бичком*). 3. Вже колоски, довірливі, звелись навшпиньки, туляться до рук. Такими довірливими бувають діти (За *В. Скомаровським*). 4. На світі білому єдине домашнє вогнище родинне, оселя наша і сім'я. Такою єдиною є Дніпрова течія (За *Д. Білоусом*).

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

Восьмикласники списували з книжки речення, у якому потрібно було розставити розділові знаки.

Ось як це зробив Денис: «У тебе очі – мов зорі ясні».

А ось як це зробив Сашко: «У тебе очі мов зорі ясні».

Віддавши зошити на перевірку, хлопці з нетерпінням стали чекати результату: хто ж із них правильно розставив розділові знаки. Яким же було їхнє здивування, коли наступного дня вчитель усім роздав роботи і сказав, що ніхто з учнів не зробив жодної помилки.

Як ви думаєте, невже вчитель помилився, не помітивши помилки в роботі одного з учнів?

112 Випишіть із підручника географії чи біології чотири речення з порівняльним зворотом. Порівняльні звороти підкресліть як члени речення. Поясніть розділові знаки.

113 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Опишіть усно дівчину або хлопця, використавши порівняльні звороти. Скористайтеся поданою довідкою.

ДОВІДКА. Для опису дівчат: струнка, як тополя; горда, мов князівна; розкішна, як жоржина; колюча, як троянда; граціозна, як лань; усміхнена, як сонечко; вертлява, як білочка.

Для опису хлопців: ставний, як явір; міцний, як дуб; нестримний, як вітер; сміливий, як тигр; привітний, як сонечко; хвацький, як козак.

Варіант Б. Складіть і запишіть речення з поданими порівняльними зворотами. Звороти підкресліть як члени речення.

Мов калина, наче дзвіночки, мов лід, майже як і вчора, як пір'їна, мов золоті сльози.

114 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свою відповідь. Підкресліть порівняльні звороти як члени речення.

1. Їх сміх і спів як джерело, з якого п'єш травневі роси (М. Боровко).
2. І липень, що в густі покоси вгруз, селу неначе хлопчику малому, натяг на очі сонечка картуз (М. Боровко).
3. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі наче іскри (В. Симоненко).
4. Вишитий або ткалий рушник як місток до наших душ від часів недавніх і далеких... (М. Чудна).
5. Через душі мов через вокзали гуркотять состави почуттів (В. Симоненко).
6. І дивиться місяць на землю, де в цвіті немов у фаті йде весна (Д. Іванов).
7. Голова без розуму як ліхтар без свічки (Нар. творчість).

ІІ. Виберіть із речень порівняльний зворот, який, на вашу думку, найпоетичніший. Уведіть цей зворот у самостійно складене речення.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів.

Проект

Виконайте одне із запропонованих завдань.

Підготуйтеся до презентації результатів своєї роботи.

1. Підготуйте і виголосіть промову на захист означення, обґрунтувавши його роль у мові.

2. Складіть і розіграйте гумористичний діалог «На базарі», ввівши до нього 3–4 порівняльні звороти.

3. Складіть казку про те, як обставина хотіла дізнатися, кому ж вона ближчий родич: підмету чи присудку.

4. Укладіть словничок фразеологізмів, прислів'їв та приказок, до складу яких входять додатки.

5. Складіть опорну схему-малюнок «Головні та другорядні члени речення».

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ» ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ»

115 І. Прочитайте виразно вірш, виділяючи інтонацією логічно наголошені слова. З'ясуйте, завдяки чому автор досягає образної виразності тексту. Яку роль у цьому відіграють епітети та порівняння?

НАРОДЖЕННЯ МЕЛОДІЇ

Ніч. Тиша. І на клавіші рука.
 Душа митця співає стоголоса.
 Митець мелодію напружено шука,
 Черпаючи в своїм дитинстві босім.
 Уже значки з'явилися на папері,
 Мов ластівки на телеграфнім дроті.
 І звуки чарівні, мов гімн небесній сфері,
 Народжуються щирі в сьомім поті.
 Так є постійно. День летить за днем,
 Долаючи душі людської скнарість.
 Він в пошуку нових музичних тем
 Дарує молодість, приборюючи старість.
 Хай муза буде завше із митцем,
 Допомага йому здолати болі.
 А музика його, як серця щем,
 Завжди присутня буде в нашій долі.

(В. Зикий)

Ф. Данилов.
Зимовий вечір

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Назвіть два узгоджені та два неузгоджені означення.
2. Випишіть одне дієслівне словосполучення, зробіть його синтаксичний розбір.
3. Укажіть: спонукальне, непоширене, поширене, односкладне, просте речення.
4. Знайдіть обставини способу дії.
5. Обґрунтуйте вивчені орфограми і пунктограми.
6. Випишіть 5–7 другорядних членів речення та заповніть таблицю.

Аналізоване слово	Синтаксична роль	Форма вираження	Слово, від якого залежить	Питання, на яке відповідає

116 І. **ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Допоможіть кожному слову знайти «свою» фразеологічну пару. Запишіть утворені фразеологізми.

Бити, сидіти, попасти, розбити, писати, кататися, б'ється, видно, звалився.

ДОВІДКА. Між двох вогнів, як курка лапою, в пух і прах, на двох стільцях, як сидорову козу, як риба об лід, як сніг на голову, як на долоні, як сир у маслі.

II. З двома фразеологізмами складіть і запишіть речення. Підкресліть фразеологічні звороти як члени речення. Чи виділятимете ви їх комами?

117 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть члени речення.

1. (В)горі пливають одна одній навстріч зоря вечірня і зоря ранкова (В. Скомаровський). 2. На сотні гін заколосилось жито, і вуса хвацько викинув ячмінь (В. Скомаровський). 3. На землю по зор(и)яних сходах задуманий вечір зійшов (В. Сосюра). 4. І стиглі пр(и,е)солодкі полуниці там на очах палали і росли (М. Рильський). 5. Усе пливли ключі за сивим зодіаком, (с,з)ховавши таїну при лівому крилі (Б. Олійник). 6. І озвалися долини гомоном знайомим, і упала на коліна тиша перед громом (В. Симоненко). 7. І земля впилась водою, мов живою кров(ю) (В. Симоненко).
II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

118 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невелику розповідь з елементами опису (6–8 речень) про осінню грозу, використавши обставини *несподівано, раптом, знеацька* і порівняльний зворот. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

Варіант Б. Складіть і запишіть невеликий опис дуба (6–8 речень), використавши означення *прадавній, предковичний, могутній*. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

119 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подані в кінці підручника. З'ясуйте суть допущених помилок, якщо такі були.

ТЕСТ

1. Укажіть рядок, у якому всі записані попарно словосполучення є синонімічними:

А. Приїзд брата – приїзд до брата; виховувати дітей – виховання дітей.

Б. Поїхати додому – поїздка додому; тиха ніч – темна ніч.

В. Грона винограду – виноградне гроно; заповіт матері – материн заповіт.

Г. Творчий настрій – настрої творити; швидко рухатися – рух без затримки.

2. Укажіть словосполучення, у якому допущено граматичну помилку:

А. Дякувати Марію Сергіївну.

Б. Автобус на замовлення.

В. Прийшов о сьомій годині.

Г. Відповідно до наказу.

3. Укажіть рядок, у якому всі сполучення слів є словосполученнями:

А. Хліб і сіль, червоний олівець, іду далеко.

Б. Ходити навколо, щира посмішка, росте в полі.

В. Підійшов він, писав швидко, коштовний камінь.

Г. Високо в горах, зелена трава, віє вітер.

4. Укажіть поширене речення:

А. Сашко з Дмитром будуть учитися.

Б. Маринка вчасно закінчила писати.

В. Сотні людей почали співати.

Г. Ми з тобою будемо радіти.

5. Укажіть спонукальне речення:

А. Листя густо зеленіє над рікою... (П. Усенко).

Б. Хай бджоли носять медозбір у соти і кожна квітка душу звеселя (Л. Дмитерко).

В. Хто ж од нас у світі дужчий? (П. Тичина).

Г. Мово моя, мово, материнська мово, кожне твоє слово з ніжності, любові (А. Луценко).

6. Укажіть речення, у якому присудок є складеним дієслівним:

А. Снаряди почали вже падати в річку (О. Довженко).

Б. Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар).

В. Народ росте, і множитья, і діє (В. Симоненко).

Г. І нехай наше життя буде чудесною піснею (І. Цюпа).

7. Укажіть, який член речення називає предмет, на який спрямована дія, що найчастіше виражається іменником у непрямому відмінку:

А. Підмет.

Б. Означення.

В. Додаток.

Г. Обставина.

8. Укажіть речення, у якому інфінітив є обставиною мети:

А. Незабаром після дощу прибігли в ліс діти збирати гриби (О. Іваненко).

Б. Море перепливти – не поле перейти (Нар. творчість).

В. На погребні любив спати дід (О. Довженко).

Г. Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика... (Ю. Яновський).

9. Укажіть ДВА речення, у яких порівняльні звороти слід виділити комами:

А. Усе йде як по маслу.

Б. Двір був огорожений ніби фортеця.

В. А дівчина мов калина в лузі.

Г. Хлопці говорили майже як дорослі.

Г. Почав падати град як горох.

10. Установіть відповідність між виділеними словами в реченнях та їхньою синтаксичною роллю (назва одного члена речення є зайвою):

4 А. Нам треба було вийти навпростець до річки... (Л. Дмитерко). 3 Б. Наука – найбільш важливе, найбільш прекрасне в житті людини (А. Чехов). 2 В. Панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац (Марко Вовчок). 1 Г. А на лузі трава п'є все менше води (П. Осадчук).	1. Обставина. 2. Неузгоджене означення. 3. Частина складеного присудка. 4. Непрямий додаток. 5. Підмет.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Поясніть відмінність між словом, словосполученням і реченням.
2. Який порядок слів у реченні є прямим? Що таке логічний наголос?
3. Яку роль у структурі речення виконує підмет? Наведіть приклади речень зі складеним підметом.
4. Які є види присудків? Коли між підметом і присудком ставиться тире? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про особливості узгодження присудка з підметом.
6. Чим узгоджені означення відрізняються від неузгоджених? Наведіть приклади.
7. Розкажіть про написання прикладок.
8. Чим прямі додатки відрізняються від непрямих? Наведіть приклади.
9. На які види за значенням поділяються обставини? Наведіть приклади.
10. Розкажіть про виділення порівняльних зворотів в усному мовленні і на письмі.

КОЛИ РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ НЕ ПОТРІБНІ

Важко уявити текст без розділових знаків, які б принаймні чітко вказували читачеві, де закінчується одне речення і починається інше. Але, виявляється, у цьому не завжди є потреба. Нерідко поети спеціально уникають розділових знаків – і тоді з-під їхнього пера народжуються ось такі поезії:

напувала	то ожинами
з криниці срібної	хвилювалось
коня жовтого	зелене озеро
коня білого	на долонях
і зміїлися	у вітру
гриви світляні	погляди
і на небо	зосенілих
лягали тінями	очей ромашкових
то волошками	(О. Гаран)

Як ви думаєте, чому у поданій поезії немає розділових знаків?

УКРАЇНСЬКА МОВА І САНСКРИТ

Існує гіпотеза, що родоначальником усіх європейських мов є давньоіндійська мова **санскрит**. Деякі вчені вважають, що саме від санскриту походить і українська мова. Так, наша мова має спільні слова з давньоіндійською, бо одна і друга входили в одну спільноіндоевропейську мову. Це підтверджують словники, у яких зіставляються слова середньоукраїнської мови і санскриту. Порівняйте:

Українська мова	Санскрит	Українська мова	Санскрит
багато	багута	жінка	джані
грива	грива	кут	кута
див	див	мати	матар

ЦІКАВО ЗНАТИ!

Наша пунктуація як система розділових знаків в основних своїх виявах склалася до XVIII століття. У давньоруських пам'ятках розділові знаки (а їх було мало: крапка; три крапки, розміщені у вигляді трикутника; чотири крапки, розміщені у вигляді ромба) ставили для того, щоб «відпочити».

Розвиток пунктуації пов'язують із виникненням книгодрукування. Працівники друкарні мусили подавати друкований текст так, щоб читач легко сприймав прочитане. Для цього текст треба було членувати на окремі частини. Виникнувши з практичної необхідності, пунктуація стала розвиватися, удосконалюватися, брати на себе роль виразника точнішого і глибшого змісту написаного.

Сучасна пунктуація ґрунтується на трьох принципах – граматичному, смислому, інтонаційному.

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Опанувати (що?) знання
Оволодіти (чим?) знаннями
Дорікати (кому?) товаришеві
Дякувати (кому?) сестрі
Сповнений (чого?) поваги, завзяття
Властивий (кому?) дітям
Характерний (для кого?) для дітей

Збиткуватися (над ким?) над
хлопцем
Глузувати (з кого?) з підлітка
Пропустити (з якої причини?) че-
рез хворобу
Йти (по що?) по ягоди

У ШКОЛІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
черговий у їдальні колишні випускники змусив вивчити трапляються помилки правильна відповідь довів теорему написав два рядки не заважай писати перегорніть сторінку розгорніть зошит навчальний корпус	дежурний у столовій бувші випускники заставив вивчити зустрічаються помилки вірна відповідь доказав теорему написав дві стрічки не мішай писати переверніть сторінку розкрийте зошит учбовий корпус

У МАГАЗИНІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
магазин відчинений переоблік купівля-продаж зачиняйте двері що купуєте? великий виторг найдешевший товар приватний магазин пляшка води полуничне варення купіть сорочку загорніть у папір меблевий магазин взуттєвий магазин	магазин відкритий переучот купля-продаж закривайте двері що купляєте? велика виручка самий дешевий товар часний магазин бутилка води клубнічне варення купіть рубашку загорніть у бумагу мебельний магазин обувний магазин

*Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка.
«Тече вода в синє море, та не витікає...»,
а на ній човни золотії звуків, слів мови –
«із сивої давнини причалюють човни
золотії»...*

П. Загребельний

Односкладні речення. Неповні речення

Потрібно знати:

- види односкладних речень;
- особливості неповних речень.

Потрібно вміти:

- виділяти односкладні й неповні речення з-поміж інших видів речень;
- оцінювати роль односкладних і неповних речень у текстах різних стилів;
- конструювати односкладні й неповні речення та правильно використовувати їх у власному мовленні;
- ставити правильно тире в неповному реченні.

§ 16. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим односкладні речення відрізняються від двоскладних, їхні види та роль у мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! З чого складається граматична основа речення?

120 Порівняйте речення правої і лівої колонок. У реченнях якої групи граматична основа складається з одного головного члена? Чи потрібен їм другий головний член? Порівняйте характер розповіді речень кожної пари. Поміркуйте, яка роль односкладних речень у мовленні та як їх можна відрізнити від двоскладних.

1. Люблю тишу.
2. Пахне травами.
3. Яскраве сонце.

1. Я люблю тишу.
2. Пахнуть трави.
3. Світить яскраве сонце.

Особливості

Речення, граматична основа якого складається з одного головного члена речення, називається односкладним. Другий головний член односкладному реченню не потрібний, оскільки зміст речення і так зрозумілий. **НАПРИКЛАД:** *Отак пролету сніжком над долиною (А. Малишко).* До структури цього речення можна легко ввести підмет я, але потреби в цьому немає, бо дієслово *пролету* вказує, що дія приписується саме 1-й особі однини (*я пролету*).

Види речень

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними і непоширеними, а також частинами складного речення. **НАПРИКЛАД:**
Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщають!
 односкл., пошир. двоскл., пошир.
 (О. Гончар).

Роль у мовленні

Односкладні речення урізноманітнюють і збагачують мовлення. Ними можна передати думки, почуття, відтінки, які неможливо передати двоскладними реченнями.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Головний член односкладного речення не можна називати підметом або присудком. Адже підмет і присудок взаємопов'язані (не можуть існувати один без одного), а в односкладному реченні є лише один головний член, який суміщає в собі функції і підмета, і присудка. Тому правильно казати так: односкладне речення з **головним членом у формі підмета** або **присудка**.

121 Прочитайте речення, доведіть, що всі вони односкладні. З'ясуйте, у яких із них головний член речення означає дію, а в яких – стверджує наявність предмета. Які з речень поширені, а які – непоширені?

1. Люблю нести з криниці воду і не розхлюпати ні краплі (А. Камінчук).
2. Далекі стрічі вечорові. Росисті сутінки розлук (П. Василенко).
3. Навчи мене премудрості, навчи, моя сувора і ласкава Музо... (Марія Влад).
4. На небі зоріло (К. Гриневичева).
5. Багато зірочок блискучих розсипано по небесах (Л. Глібов).
6. Зимовий вечір. Тиша (Я. Тичина).
7. Ніч. Тиша. Біле, біле поле (В. Сосюра).

13 СЕКРЕТІВ МОВОЗНАВСТВА

Те значення, яке в двоскладному реченні передається двома головними членами – підметом і присудком, в односкладному реченні зосереджується в одному головному члені. Головний член односкладного речення називає предмет або явище і разом з тим стверджує його наявність, характеризує дію в її зв'язку з предметом, указує на відношення до дійсності. **ПОРІВНЯЙТЕ:** Я люблю музику. – Люблю музику.

122 І. Прочитайте текст, знайдіть у ньому односкладні речення. Простежте, які з них допомагають уникнути зайвого повторення, а які – створюють лаконічність і динамізм розповіді.

ІІ. Випишіть односкладні речення, підкресліть у них усі члени речення.

ВЕРЕС І БДЖОЛИ

Йду до лісу. Цвітіння вересу вчуваю в усьому: в ароматі повітря, в подиху леготу, в барвах неба. Він владарює на піщаних ґрунтах, там, де не цвіте жодна квітка... Од його фіолетового цвітіння не сховатися ніде: ні в затінку дерева, ні на узліссі, ні в гущавині. Його маленькі ліхтарики мов просвердлюють тобі душу, входять у ество, в свідомість. Гейзери цвіту. Фонтани холоднувато-гарячого багаття. Каскади райдужного саява.

Л. Шелудько. Полудень

Дикі бджоли пораються на відділених ділянках, у глибинах, у пущах і нетрищах, запасаючись нектаром на зимівлю, а свійські літунки господарюють на околицях, беруть взятку* похапцем, поспішають... Незабаром задощить. Затуманить. Загрозує... І тоді вже верес буде бляклий, сірий, нудний. Ні взятку з нього, ні вигляду (За А. Камінчуком).

* *Взяток* – збирання нектару і квіткового пилку бджолою сім'єю за певний час (день, сезон).

III. За виписаними односкладними реченнями усно перекажіть прочитане. Введіть у переказ невеликий опис лісу (2–3 речення).

123 I. Спишіть складні речення, розкриваючи дужки. Підкресліть односкладні речення, які є частинами складних.

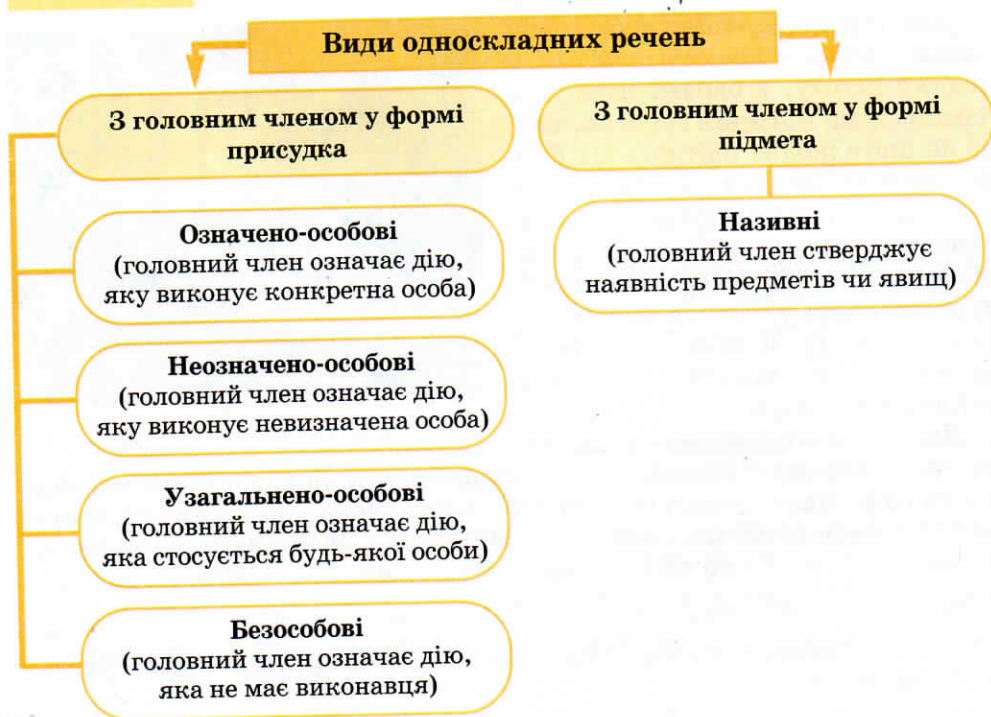
1. Уже йшлося до весілля, коли раптом ро(з,с)почалася війна (С. Музиченко). 2. Снігами землю зам(и,е)ло, яріли ще морозів жала (А. Луценко). 3. Поглянь: вуалі (біло)сніжні смагляві вишні надягли (Д. Іванов). 4. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява... (О. Довженко). 5. Йду по тонкому пам'яті льоду – і під ногами кришаться крижини (М. Ільницький).

II. Обведіть кружком і схарактеризуйте сполучники, якими з'єднані частини складних речень.

124 Замініть усно двоскладні речення синонімічними односкладними і навпаки. Простежте, як при цьому змінюється характер розповіді.

1. Птахи весело співають у затишному лісі (О. Квітневий). 2. Чую, земле, твоє дихання, розумію твій тихий сум (В. Симоненко). 3. Я люблю мандрувати гірськими стежками (О. Квітневий). 4. Крізь туманову пелену видно зелено-чорний ліс (Д. Прилюк). 5. Йому захотілося малювати (Є. Товстуха). *Бесприслів'я* *При захисті*

Види речень Залежно від значення та способу вираження головного члена односкладні речення поділяються на види.

125 Користуючись схемою «Види односкладних речень» та відповідною таблицею на форзаці, установіть відповідність між односкладними реченнями та їх видами. Визначте, якими частинами мови виражені головні члени речень.

Види односкладних речень:

- А. Означено-особове.
- Б. Неозначено-особове.
- В. Узагальнено-особове.
- Г. Безособове.
- Ґ. Називне.

Односкладні речення:

- 1. Друга пізнають у біді (*Нар. творчість*).
- 2. А в теплій хаті пахне свіжим хлібом (*О. Пахльовська*).
- 3. Чудесна київська осінь (*Остан Вишня*).
- 4. Нас зустрічають хлібом-сіллю (*Леся Українка*).
- 5. Будем на осінь добрі й багаті (*І. Жиленко*).

126 І. Випишіть із поданих речень односкладні, підкресліть у них головні члени і в дужках зазначте, чим вони виражені (частину мови, а також, якщо є: відмінок, рід, число, особу, час, спосіб). У яких реченнях головний член за способом вираження нагадує підмет, а в яких – присудок?

1. Науки не носити за плечима (*Нар. творчість*). 2. На сизих луках скошено траву (*М. Рильський*). 3. Щасливий сміх голосно забринів на всю квартиру (*С. Музиченко*). 4. Стою увесь блакиттю оповитий (*М. Боровко*). 5. Кожен ніжний рух сердечний в пісню срібну переллю (*Олександр Олесь*). 6. Вечірня кімната. Розчинені вікна. Весна. (*І. Жиленко*). 7. Щасливі щастя не шукають (*Нар. творчість*). 8. Повітря – мов настаний женьшень (*Н. Гнатюк*).

II. Поясніть уживання тире в останньому реченні.

*підмет, доп. член
кач. присудок
с. коуч*

ВИСНОВКИ

1. Односкладні речення протиставляються двоскладним. При цьому вони можуть відрізнятися не тільки будовою, а й за значенням.
2. З-поміж односкладних протиставляються речення з головним членом у формі присудка (чотири види) і з головним членом у формі підмета (один вид).

§ 17. ОЗНАЧЕНО-ОСОВОВІ, НЕОЗНАЧЕНО-ОСОВОВІ, УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОВОВІ РЕЧЕННЯ

Про те, які значення мають особові односкладні речення, особливості їх вживання та форми вираження головних членів речення

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які є три особи займенників? 2. Які є способи і часи дієслова?

127 Прочитайте односкладні речення, визначте спосіб вираження головних членів (частину мови, особу, спосіб). З'ясуйте, у реченнях якої групи дію виконує конкретна особа, а якої – неозначена. Установіть закономірність між значенням і способом вираження головних членів кожної групи речень.

1. Земля Вітчизни, квітни і живи (Л. Костенко).
2. Прокидаюсь на березі Десни під дубом (О. Довженко).

1. Напишуть у книгах великих про наші звичайні дні (О. Квітневий).
2. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер (О. Довженко).

Значення

Означено-особовими називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, яку виконує конкретна особа.

Форми вираження

Головним членом у таких реченнях можуть виступати дієслова у формах: а) 1-ї та 2-ї особи однини й множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу; б) 2-ї особи однини й множини наказового способу. **НАПРИКЛАД:**
1. Отак пройду крізь твій великий подив, не зачеплюю об лагідні слова (Л. Костенко).

(Дієслово у формі 1-ї особи однини. Можливий підмет – я)

2. Задзвони в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко).

(Дієслово у формі 2-ї особи однини наказового способу)

Синтаксичні синоніми

Усі односкладні означено-особові речення **синонімічні двоскладним**, але, на відміну від останніх, в означено-особових реченнях увага зосереджується не на виконавцеві, а на самій дії. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

Односкладні	Двоскладні
Люблю мандрувати. Піди напийся води.	Я люблю мандрувати. Ти піди напийся води.

128 I. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони означено-особові. Простежте, на чому в них зосереджується увага – на дії чи на її виконавцеві.

1. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (М. Рильський). 2. Люблю чернігівську дорогу весною, влітку, восени (Л. Костенко). 3. Рідна земле, дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (В. Тарасенко). 4. Не сперечайся! Слів не каламуть (М. Боровко). 5. Понеси мене, вечір, мій брате, на Чумацький задуманий Шлях (В. Сосюра). 6. Разом ходімо в майбутнє (Леся Українка).

II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи, зазначте в дужках біля кожного з них форму вираження головного члена (особу, число, спосіб, час).

III. Знайдіть спонукальні речення. Визначте, що вони виражають – вимогу чи прохання.

129 I. Прочитайте виразно вірш, визначте його основний мотив. Поясніть роль означено-особових речень. Чи є у тексті односкладні речення інших видів?

Назбираю в гаю запашного зілля,
Запахного зілля вибуялих трав.
З ясеня та кленів назбираю гілля,
Лепехи нарвати побіжу на став.

Ключанням обставлю, приберу кімнату,
Подивіться, мамо, хороше ж то як!
Усміхнуться очі, поміж тим у хату
Ввечір завітає стомлений козак.

Сядемо рядочком, заведем розмову
Тиху, сумовиту і про все, про все...
Доки до віконця хусточку шовкову
Ніченька-черничка з поля донесе.

(В. Чумак)

Рідний край. Малюнок Марини Порежної (13 років)

II. Замініть усно односкладні речення синонімічними двоскладними, схарактеризуйте форму вираження дієслів – головних членів.

Значення

Неозначено-особовими називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, виконувану невизначеною особою.

Форми вираження

Головний член неозначено-особових речень виражається дієсловом у таких формах: а) 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу; б) множини минулого часу; в) множини умовного способу.

НАПРИКЛАД:

1. Весною в селі встають рано (Г. Тютюнник).

(Дієслово у формі 3-ї особи множини)

2. Умивали доріженьку рясними дощами (О. Квітневий).

(Дієслово у формі множини минулого часу)

Особливості вживання

Виконавці дії в неозначено-особових реченнях не називаються з різних причин. Іноді вони не відомі ні за кількістю, ні за складом, а іноді не називаються свідомо, щоб зосередити увагу на самій дії.

Означено-особові та неозначено-особові речення здебільшого вживаються в **художньому** і **розмовному** стилях мовлення. Вони допомагають уникнути небажаного повторення, створюють лаконічність, динамічність розповіді.

130 I. Спишіть спочатку означено-особові, а потім – неозначено-особові речення, підкресліть головні члени, виділіть особові закінчення дієслів. Поясніть різницю між цими видами речень.

1. Йдемо удвох під вечір по стежині (Л. Костенко). 2. Пишу тобі рядки привіту крильми найперших журавлів (М. Боровко). 3. Назавжди залишаюся отут, в низовині незвітрених ще квітів (С. Осика). 4. Той монастир **недавно** збудували (Л. Костенко). 5. П'ятьох старшин козацьких **розп'яли** (Л. Костенко). 6. Чи хоч пучечок тої калини мені на груди покладіть (Л. Костенко). 7. Недарма бузьків у народі називають священними (Б. Харчук).

II. Визначте частини мови виділених слів, поясніть у них орфограми.

131 I. Прочитайте текст, знайдіть неозначено-особові речення. Поміркуйте, чому в них не називаються виконавці дії. Яка роль неозначено-особових речень у цьому тексті?

II. Спишіть текст, розкриваючи дужки, підкресліть граматичні основи речень. У дієсловах – головних членах односкладних речень позначте особові закінчення.

Троянду називали «милосердною» квіткою завдяки цілющим властивостям вироблених із неї парфумів, олії та води. Її п(и,е)люстки накладали на обли(ч,чч)я, щоб надати йому юнацької свіжості. 3. Настій бджіл на трояндовій олії застосовували для поліпше(н,ни)я росту воло(с,сс)я, а зібрану з квітів росу мали за найліпший засіб проти запале(н,ни)я очей. Досі ще трояндову олію та воду широко використовують (в,у) парфумерії. Вони є складовими частинами багатьох лікувальних мазей, косметичних есенцій і т. ін. (С. Приходько).

III. Визначте засоби зв'язку речень у тексті: *спол. члос (2)*

132 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чи будь-яке речення, у якому промовляється чи чується лише один головний член речення, є односкладним?

133 Порівняйте речення. Доведіть, що перше з них є односкладним, а друге – двоскладним. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

1. Читаю цікаву книжку. 2. Прочитав цікаву книжку.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не є односкладними речення, у яких присудки виражені дієсловом у формі 3-ї особи однини теперішнього й майбутнього часу або у формі однини минулого часу дійсного й умовного способу. Це двоскладні речення з пропущеним підметом, який відновлюється з контексту. **НАПРИКЛАД:** 1. Дивиться цікавий фільм. 2. Дивився цікавий фільм. Із цих речень не зрозуміло, хто саме виконує дію (він, вона, я, ти), а тому вони потребують підмета.

134 Визначте, які з поданих речень є двоскладними, а які – односкладними (означено-особовими чи неозначено-особовими). Відповідь обґрунтуйте.

1. Краю рідний, цвіти, як Малишковий гай, і шуми яворинням розлогим (О. Довгоп'ят). 2. Посадили над козаком явір та ялину (Т. Шевченко). 3. Не дай мені напиться журби й душі замерзнуть від морозу

(О. Довгон'ят). 4. І спі́нимо. І не встигаєм світ вихопити з-під меча (М. Боровко). 5. Стояв би тут і слухав дотемна невгавний вітру спів... (В. Мисик). 6. А вві сні бачив сонце, і поле безмежне, і стежки без краю в достиглих хлібах (Ю. Збанацький).

135 Замініть, де можливо, подані двоскладні речення односкладними означено-особовими. Простежте, як це вплинуло на характер розповіді. Які два речення не підлягають такій заміні? Чому?

1. Завтра я буду далі і далі від цих полів (А. Малишко). 2. Я люблю Дніпро – велику ріку мого народу (О. Довженко). 3. А вітер грає, мов орган (Д. Павличко). 4. Тихі води Дніпрові я стрічав у дорозі, сині хмари, діброви, спілі ранки та грози (А. Малишко). 5. Тому ми захоплюємося, як піснею і музикою, словом майстра (І. Вихованець).

136 Перебудуйте односкладні неозначено-особові речення на двоскладні. Простежте, як при цьому речення «позбулися» неозначеного значення. Поясніть, коли варто надавати перевагу односкладним реченням перед двоскладними.

1. Магази́ни зачина́ють о 20-й годині. 2. Навесні на клумбах висадили квіти. 3. Батьків викликали до школи. 4. У краєзнавчому музеї завжди радо зустрічають відвідувачів. 5. У пресі повідомили про наближення буревію. 6. Комбайнерам вивезуть обід у поле. 7. У нашому селі журавлів називають веселиками.

137 Складіть словосполучення з двома поданими дієсловами (на вибір): працювати, відчувати, збиратися, відлітати. Уведіть ці словосполучення спочатку в означено-особові, а потім – у неозначено-особові речення.

Значення

Узагальнено-особовими називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу.

Форми вираження

Головний член таких речень, як правило, виражений дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу, рідше – в інших формах. **НАПРИКЛАД:**

1. Не навчиш вовка орати (Нар. творчість).

(Дієслово у формі 2-ї особи однини)

2. За одного битого двох небитих дають (Нар. творчість).

(Дієслово у формі 3-ї особи множини)

Особливості вживання

Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження узагальнених суджень, тому особливого поширення вони набули в приказках, прислів'ях, загадках, казках. За допомогою узагальнено-особових речень також даються інструкції, рецепти, позначаються закономірності.

138 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Доведіть, що всі ці речення є узагальнено-особовими. До яких односкладних речень подібне кожне з них за способом вираження головного члена? Підкресліть головні члени, виділіть у них закінчення.

1. Вовка пастухом (не)ставлять (*Нар. творчість*). 2. Пл(и,е)каймо в серці кожне гроно, прозоре диво кал(е,и)нове (*Д. Білоус*). 3. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня... (*Л. Костенко*). 4. Як сіно косять, то дощів (не)просять (*Нар. творчість*). 5. Дивиш(ь)ся і (не)надивиш(ь)ся, дишеш і (не)надишеш(ь)ся чистим, гарячим і пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*). 6. (Не)хвали коня, поки з дороги (не)верн(и,е)шся (*Нар. творчість*).

ІІ. Доведіть, що останнє речення є складним. Як з'єднані його частини?

139 Пригадайте і запишіть 3–5 прислів'їв чи приказок, що мають будову узагальнено-особових речень. Визначте, чим виражений у них головний член речення. Поясніть зміст одного з висловів.

140 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, що спільного і що відмінного між означено-особовими, неозначено-особовими та узагальнено-особовими реченнями. Чим, на вашу думку, ці три види односкладних речень відрізняються від безособових?

141 Запишіть послідовно спочатку номери означено-особових речень, потім – неозначено-особових, а потім – узагальнено-особових. Поясніть, чим ви керуєтеся, розмежовуючи ці види речень. Визначте головні члени речення та граматичну форму їх вираження.

1. Деякий час їхали мовчки (*С. Музиченко*). 2. Від корявого дерева тепла не чекай (*Нар. творчість*). 3. Опустіться, тихі зорі, синові під вії (*В. Симоненко*). 4. Іду і мрію про щось (*М. Йогансен*). 5. Три дні дали на роздуми мені (*Л. Костенко*). 6. Тужу за вами, солов'ї України (*М. Рильський*). 7. Прийди весняною грозою, сипни на серце яблунь цвіт (*Р. Братунь*). 8. Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько (*Нар. творчість*).

Ключ. Замініть послідовно виписані цифри відповідними буквами: 1 – о, 2 – і, 3 – п, 4 – е, 5 – н, 6 – т, 7 – р, 8 – й. Якщо ви правильно виконали завдання, то із записаних букв прочитаєте прізвище автора вислову «Чого б ти не навчався, ти навчаєшся для себе».

142 Прочитайте текст. З'ясуйте, про який вид односкладного речення йдеться у кожному з висловлювань. Чи вдалося, на вашу думку, односкладним реченням охарактеризувати себе? Чим би ви доповнили їхні розповіді, не вживаючи наукових термінів?

СУПЕРЕЧКА РЕЧЕНЬ

1. Ми – яскраві особистості. Особливо я, адже у мене щодо особи повна визначеність. Жодних загадок. Це або той, хто говорить, або

співрозмовник. І завжди лише один із них. Я точно знаю, про кого говорю.

2. Не мати права вибору – це жахливо! Часто я, справді, не знаю, про кого говорю. Тоді я можу це домислювати. А деколи я просто волію не відкривати особи. Адже не цікаво, коли всі все знають.

3. Все, що ви говорите, другорядне! Ви не вмієте спілкуватися! Ось я ніколи не говорю про дрібниці. Але якщо заговорю, то про всіх одразу. Я люблю висловлювати істини. Правда, через це у мене немає часу займатися власною формою: я надто захоплене змістом. Але бачу, ви розумієте моє значення, якщо по черзі даєте мені свою форму. Це доказ нашої дружби (За В. Бобровою).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Чи знаєте ви, як стати цікавим співрозмовником? Відомий педагог Дейл Карнегі пропонує такий простий спосіб: по-перше, слід бути уважним слухачем від початку і до кінця розмови, заохочуючи інших розповідати про себе, бо їх набагато більше цікавлять свої проблеми, ніж ваші; по-друге, треба приєднатися до погляду співрозмовника. Про цей та багато інших «рецептів» красномовства ви можете дізнатися з книги американського психолога Д. Карнегі «Мистецтво говорити», а потім перевірити їх на власному досвіді. І не забудьте поділитися цією інформацією з однокласниками.

143 Опишіть фрагмент футбольного матчу або виступу естрадної зірки, використовуючи неозначено-особові речення.

144 Випишіть із художнього твору, який є у вашому підручнику літератури, або з газети два означено-особових і два неозначено-особових речення.

1. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення мають один головний член у формі присудка. Хоча особа, яка виконує дію, у цих реченнях не називається, але все ж вона мислиться (означено, неозначено чи узагальнено). Саме це об'єднує зазначені односкладні речення і відрізняє їх від безособових.
2. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення широко використовуються в художньому і розмовному мовленні.

§ 18. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають безособові речення, способи вираження в них головного члена та стилістичні особливості

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які дієслова належать до безособових? 2. Яка форма дієслова називається інфінітивом?

145 Прочитайте безособові речення. Чи мислиться в них дійова особа? Впишіть головні члени речень відповідно до способу їх вираження в такому порядку: а) прислівник (зі зв'язкою чи без неї); б) дієслівна форма на -но, -то; в) незначена форма дієслова; г) безособове дієслово. Зробіть висновок про особливості безособових речень.

1. Як весело було нам усім у ту мить (А. Яніта). 2. Серед лісу ставок прикрашено очеретом (Остап Вишня). 3. Тепло ведмежатам у засніженому снігом барлозі (І. Соосінь у сльозу (Л. Костенко). 5. Словами серденька не одурити колов-Микитов). 4. Заморосило (Леся Українка).

Значення

Безособовими називаються односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, які не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них.
НАПРИКЛАД: Аж морозом сипнуло поза спиною (Панас Мирний).

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА В БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕННЯХ

Спосіб вираження	Приклад	Значення
Безособове дієслово	<i>Мені не спиться. Уже світає.</i>	Стан людини, природи, світу
Особове дієслово у безособовому значенні	<i>У лісі пахне грибами.</i>	
Прислівник (із допоміжним дієсловом або без нього)	<i>На вулиці було темно. Йому страшно.</i>	
Дієслівна форма на -но, -то	<i>На лузі траву скошено.</i>	
Інфінітив або інфінітив у поєднанні з прислівником чи присудковими словами <i>треба, можна, час, слід, жаль</i>	<i>Можна побачити все.</i>	Бажання, можливість, неможливість тощо
Слова <i>нема, не було, не буде</i> , при яких є додатки в родовому відмінку	<i>У мене немає часу.</i>	Відсутність кого- або чого-небудь

Особливості вживання

Безособові речення здебільшого вживаються в художньому і розмовному стилях. Вони використовуються для виділення дії та її наслідків.

Синтаксичні
синоніми

Іноді односкладні безособові речення виступають **синтаксичними синонімами** до двоскладних. Це дозволяє урізноманітнити мовлення, а також найточніше висловити певну думку. На відміну від двоскладних речень, у безособових дія і стан подаються як незалежні від виконавця, тобто відриваються від нього. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

Двоскладні	Односкладні
<u>Я хочу спати.</u>	Мені <u>хочеться спати.</u>
<u>Сніг замів</u> дорогу.	Дорогу <u>замело</u> снігом.
<u>Пахли</u> трави.	<u>Пахло</u> травами.
<u>Трава</u> вже <u>скошена.</u>	Траву вже <u>скошено.</u>

146 І. Прочитайте безособові речення. Визначте спосіб вираження виділених головних членів речення.

1. Тієї ж миті **потемніло** в очах (С. Музиченко). 2. **Пахло** в повітрі торішнім листом і терпкими бруньками (Р. Іванченко). 3. **Нема** на світі України, немає другого Дніпра (Т. Шевченко). 4. **Не можна затуляти** сучасним життям життя тисячоліть (М. Семенко). 5. Ой у полі жито копитами збито (Нар. творчість). 6. Опівдні **зробилося** зовсім тепло (Гр. Тютюнник). 7. А слова дружнього за гроші **не купити** (М. Рильський). 8. **Весело й шумливо** на вигоні за шахтарською слобідкою (С. Черкасенко). 9. **Не співалось** тієї весни Настусі веснянок (Ю. Збанацький).

II. Розподіліть усно речення на групи за значенням: а) повідомлення про стан людини; б) повідомлення про стан природи; в) відсутність кого- або чого-небудь; г) бажання, можливість, неможливість.

147 І. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. Розкажіть, яку картину вдалося змалювати автору, які відчуття і запахи передати. Яка роль безособових речень у реалізації авторського задуму?

II. Випишіть із тексту безособові речення, підкресліть у них головні члени.

Часто доводилося мені з дідусем ходити в ліс шукати лікарські трави. Ось і цього разу встали ми дуже рано. На небі ще блідо мерехтіли зірки. Гостро віяло ранковою прохолодою. До лісу було далеченько. Коли дібралися туди, перші промені сонця вже лагідно лоскотали мені лице своїм теплом. Приємно було від того на серці, й воно промінилося радістю. І ноги не боліли, і втоми в тілі не було...

Дідусь сів на пахучі трави, розв'язав полотняну торбину зі сніданком. Приємно запахло ще й салом,

І. Кисіль. Лісова річка

часником і свіжими плескачами. Ми гарно поснідали, бо на свіжій повітрі апетит, як дід каже, вовчий. Потім дідусь підвівся, глянув на небо, сказав:

– Після обіду, онучку, буде злива.

Як він знав, що буде злива? Хтозна. Та коли вже казав, то все збувалося (Л. Павленко).

III. Усно перекажіть прочитане, використовуючи виписані речення.

148 Замініть неозначено-особові речення безособовими. Простежте, як змінився характер розповіді.

ЗРАЗОК. На свято міста запросили відомих виконавців. – На свято міста запрошено відомих виконавців.

1. Дітям дозволили купатися в басейні. 2. Ловити рибу в Дніпрі біля Києва заборонили. 3. У виступі згадали про переможців конкурсу. 4. Дихали вільно, на повні груди.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слід відрізняти безособові речення з головним членом, вираженим сполученням прислівника та інфінітива, від двоскладних. **НАПРИКЛАД:** Під гору важко бігти – безособове; Під гору бігти важко – двоскладне.

149 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть усі члени речення, визначте, чим виражені головні члени. Доведіть, що з поданих речень одне двоскладне, а інші – односкладні безособові.

1. З сухого дерева вогонь добре класти (Нар. творчість). 2. До(в)кола було тихо й безлюдно (О. Гончар). 3. В соняшнику справді трудно впізнати сонце (Леся Українка). 4. (По)совісті жити не ле(х,т)ко (О. Квітневий). 5. Ні твоїх снів, ні твоїх дум нам (не)забути, рідний краю (Б. Лепкий). 6. А від городу потягнуло кропом (І. Жиленко). 7. (Не)ма ліку чудесам твоїм, моє місто (В. Земляк).

II. Випишіть усі словосполучення з першого речення, позначте головні слова.

150 Замініть усно двоскладні речення синонімічними безособовими. Простежте, як змінився характер висловлюваної думки. Які зміни сталися в граматичній формі дієслова та системі членів речення?

ЗРАЗОК. У хаті пахне хліб. – У хаті пахне хлібом.

1. Сонце залило галявину. 2. На подвір'ї запахла скошена трава. 3. Від річки війнула прохолода. 4. Бездзервні осінні дощі розмили дорогу. 5. Я хочу дочекатися ранку. 6. Настала рання весна. 7. Стан хворого погіршав. 8. Перші кроки робляться важко. 9. Археологи знайшли залишки давнього поселення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Безособові речення не можна переробити на двоскладні без зміни змісту. **НАПРИКЛАД:** 1. Я працюю – констатація факту. 2. Мені працюється – вказівка на потяг до роботи, який охоплює того, хто говорить.

МОВЛЕННЄВА СИТУАЦІЯ

Дідусь, який працював нічним сторожем, повернувся вранці додому.

– Як пройшло чергування? – запитали в нього онуки Світлана та Олег.

– Цього разу всю ніч не спалося, – відповів дідусь.

– О, тобі, напевне, було дуже важко нести чергування... – поспівчувала Світлана. – Усю ніч не спав...

– І зовсім не важко, – заперечив Олег, – адже...

Продовжте репліку Олега. У чому полягає мовна суть подібних непорозумінь?

151 Складіть і запишіть два двоскладні й два безособові речення з поданими дієсловами (на вибір).

Темніє, пахне, віє, бажати, відчувається, віриться, думати, чекати, вірити.

152 Складіть і запишіть складні речення, що містили б односкладні безособові, введені за допомогою сполучників умови або мети. Підкресліть граматичні основи.

153 І. Спишіть речення, вказуючи в дужках їхні характеристики (односкладне чи двоскладне, вид односкладного, поширене чи непоширене). Підкресліть граматичні основи.

1. Як мені хотілося словами осені пейзажі змалювати (О. Довгон'ят).
2. У малесенькій тісній халупці було вогко і трохи душно (І. Багрянний).
3. Археологами було знайдено на острові рештки козацьких доменних печей (О. Гончар).
4. Світає. Тане морок в небосхилі (М. Сингаївський).
5. Йдуть стрільці. Завіяло дороги. Біле сонце деренчить, мов жерсть (Р. Лубківський).
6. А робота не жде. Її треба робить (Л. Костенко).

II. Визначте частини мови в третьому реченні.

1. У безособових реченнях, як і в односкладних особових, є один головний член у формі присудка, але дія або стан, названі ним, не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від нього. Окрім цього, способи вираження головного члена в безособових реченнях різноманітніші.
2. Безособові речення широко представлені в художньому та розмовному стилях, можуть виступати синтаксичними синонімами до двоскладних.

§ 19. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають називні речення, форму вираження їхнього головного члена та стилістичні особливості

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які є способи вираження підмета? 2. Які другорядні члени речення належать до групи підмета, а які – до групи присудка?

154 Прочитайте речення. Знайдіть у них головні члени, визначте спосіб їх вираження. Поміркуйте, чому такі речення в мовознавстві називаються називними. Яка їхня роль у мовленні?

1. Сніг і сонце. Золоті цимбали. Вічності дихання золоте (Д. Павличко).
2. Окоп. Залізниця. Гармата. Дуби, посивілі від пилу... (А. Малишко).

Значення

Називними є такі односкладні речення, у яких головний член стверджує наявність предметів чи явищ у реальній дійсності.

Форми вираження

У таких реченнях головний член здебільшого виражається іменником у називному відмінку, рідше – займенником або іменним словосполученням. **НАПРИКЛАД:** 1. Спокійні очі. Сива голова (Л. Костенко). 2. Довга, затяжна волинська осінь (М. Олійник).

Особливості вживання

Називні речення досить поширені в художньому стилі, зокрема в описах природи, дії, обстановки, де вони часто утворюють цілу низку однотипних структур. **НАПРИКЛАД:** Спориш. Нагідки. Стиглі свічі лип. І кручений панич дереться вгору (М. Боровко). Також називні речення часто використовуються в газетних і журнальних статтях.

155 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чи будь-яке речення, у якому звучить чи пишеться лише один головний член, виражений іменником у називному відмінку, буде односкладним називним? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З другорядних членів у називному реченні може бути лише означення. Обставина й додаток входять до групи присудка, якого в називному реченні немає й не може бути. Отже, якщо в реченні є обставина чи додаток, то значить є і присудок. Наприклад, хоча в реченні На небі сонце звучить і пишеться лише підмет, воно не односкладне називне, а двоскладне, оскільки має обставину на небі. Обставина й вказує на наявність присудка. Щоправда, цей присудок пропущено.

Група головного члена називного речення

156 I. Прочитайте уривки описів. Розкажіть, що ви уявляєте, читаючи кожен із них. Чи вдалося авторам динамічно й широко змалювати зображуване? Якщо так, то завдяки чому.

II. Схарактеризуйте види речень. Визначте, які з них ужито для позначення часу, а які – місця.

1. Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий (М. Рильський).

2. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий (М. Рильський).

3. Осінь. Похмурий час. Перший мороз. Листопад (П. Дорошенко).

III. Спробуйте продовжити один з описів кількома реченнями, зокрема й називними.

157 I. Спишіть, підкресліть члени речення. Укажіть називні речення, охарактеризуйте спосіб вираження їхніх головних членів. Чи мають вони другорядні члени речення? Які саме?

1. А ось ліси, покриті димом (Л. Дмитренко). 2. Ось і місток, за яким починалося село (І. Муратов). 3. Жовта акація в скверах Одеси (О. Довгоп'ят). 4. Зелений луг. Над лугом в'ється чайка (М. Рильський). 5. У Херсоні ізранку дощ (Д. Обухов). 6. Ліс. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір (М. Рильський). 7. Зелений луг над річкою Тясмин (Остап Вишня).

II. Знайдіть у перших двох реченнях вказівні частки. Поміркуйте, як впливає на зміст називного речення наявність у ньому вказівних часток.

158 I. Прочитайте виразно вірш. Які думки й почуття передає автор? Охарактеризуйте роль називних речень у розкритті авторського задуму.

II. Випишіть із тексту називні речення, у дужках біля кожного з них укажіть, чим виражений головний член. Які з цих речень поширені, а які – непоширені? Чи є в тексті односкладні речення інших видів?

СВІЧА

Вітер. Злива. Безсоння.

Гасне літо зелене.

Падають на підвіконня

Жовті долоні клена.

Серце щемить від болю.

Вмиті безсонням очі.

Я, а поряд зі мною –

Чорна безодня ночі.

Запалю свічу з віком віч-на-віч.

Запалю свічу, щоб здолати ніч.

Запалю свічу у тривожний час.

Помолюсь вогню, щоб вогонь не згас.

(В. Шинкарук)

Порив вітру. Малюнок
Анастасії
Мечетної (14 років)

III. Розгляньте малюнок «Порив вітру». Що на ньому, на вашу думку, символізують яскраві соняшники? Чим малюнок співзвучний із віршем «Свіча»? Доберіть кілька поширених називних речень, за допомогою яких можна описати малюнок.

159 Доведіть, що речення лівої колонки є односкладними називними, а правої – двоскладними. Свої висновки звірте з міркуванням, поданим після вправи.

Односкладні називні

Темна ніч.

Холодний вітер.

Народний вибір.

Двоскладні

Ніч темна.

Вітер холодний.

Вибір народний.

МІРКУЙТЕ!

Речення Ніч темна є двоскладним, бо в ньому прикметник *темна* є частиною складеного присудка (прикметник стоїть після іменника, у мовленні він логічно наголошується, між словами робиться пауза). Речення Темна ніч є односкладним називним, бо в ньому прикметник *темна* є означенням (стоїть перед іменником).

160 Спишіть спочатку односкладні називні речення, а потім – двоскладні, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Стіл був застел(и,е)ний скатертиною і заставл(и,е)ний, як на В(и,е)ликдень... (І. Багряний).
2. Козацька школа, крита оч(и,е)ретом (Л. Костенко).
3. Ось школи знайомої мури (В. Сосюра).
4. Враження дитинства – ясновесні! (Д. Білоус).
5. На серці дощ (О. Довгон'ят).
6. Потріскані до крові, обвугл(и,е)ні губи ж(и,е)нців (М. Стельмах).
7. Небо гл(и,е)боке, прозоре, блакитне (М. Івченко).
8. Всі мости ще кл(и,е)нові (Л. Костенко).

Довженко

КЛЮЧ. Запишіть послідовно спочатку номери односкладних речень, а потім – двоскладних. Замініть цифри відповідними буквами: 1 – ж, 2 – д, 3 – о, 4 – е, 5 – н, 6 – в, 7 – к, 8 – о. Якщо ви правильно виконали завдання, то зможете прочитати прізвище автора вислову «Любіть землю! Любіть працю на землі».

161 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, яке з речень поданого тексту односкладне називне, а які – двоскладні. Відповідь обґрунтуйте.

Недільний ранок. Зелен-свято нині. Хати убрані в клечінь соковиту (А. Луценко).

162 I. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення.

II. Усно перекажіть прочитане, використовуючи лише поширені чи непоширені називні речення. Простежте, як це вплинуло на характер розповіді. Запишіть утворений текст, підкресліть головні члени речення.

ЗРАЗОК. На землю впали перші краплини дощу. – Перші краплини дощу.

Повівав холодний вітерець. Насувались білі, наче молочні, хмари, різно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька. На обидва боки від дороги, скільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здійсалося з місця. Вітер дужчав.

Насунули снігові хмари і оповили небо. Посипав сніжок (За М. Коцюбинським).

163 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Користуючись лише називними реченнями, передайте стисло епізод відомого фільму (мультфільму) чи пісні, не називаючи їхніх персонажів. Однокласники мають упізнати фільм чи пісню за вашою розповіддю.

164 Розгляньте репродукцію картини Є. Лещенка. Визначте, що на ній зображено. Які кольори переважають? Яким настроєм вона перейнята? Складіть за картиною опис, використовуючи називні речення.

165 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть невеликий текст із 4–5 речень, три з яких – односкладні називні. Запропонуйте товаришу по парті поширити в тексті називні речення за допомогою узгоджених і неузгоджених означень. Простежте, як змінився характер висловлювання.

166 Поміркуйте, дієслова яких форм можуть бути в називних реченнях. Чому? Слова ще яких частин мови можуть вживатися в називних реченнях?

Є. Лещенко.
Крізь снігову завісу

1. Називні речення протиставляються іншим чотирьом видам односкладних речень за значенням і формою вираження головного члена.
2. Із членів речення в називному реченні можуть бути лише головний член у формі підмета та означення. Такі речення слід відрізняти від двоскладних з пропущеним присудком.
3. Називні речення є потужним виражальним засобом у мовленні, а тому досить поширені в художніх описах.

§ 20. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим неповні речення відрізняються від повних та коли в неповних реченнях ставиться тире

167 Порівняйте речення, записані ліворуч, із відповідними реченнями, виділеними в діалозі. Чим зумовлена відсутність деяких слів у виділених реченнях? Чи можна відновити ці слова з інших речень діалогу? Поясніть, чому виділені речення є неповними. Яка їхня роль у мовленні?

1. Книгарня знаходиться в центрі міста. – Де знаходиться книгарня?
– У центрі міста.
2. До центру можна доїхати автобусом номер 7. – А чим можна доїхати до центру?
– Автобусом номер 7.

Структура

Неповними називаються речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, необхідних для цілісної граматичної структури. Цей пропуск добре відчутний, а відсутні члени речення можна легко відновити.

НАПРИКЛАД:

(жалить)

Бджола жалить жалом, а людина – словом.

повне

неповне

Неповні речення, як і повні, можуть бути поширеними і непоширеними, односкладними і двоскладними, а також частинами складного речення.

Неповні речення можуть бути контекстуальними і ситуативними.

Контекстуальні речення

У контекстуальних неповних реченнях пропущений член відновлюється з контексту (найближчих речень тексту). Причиною пропуску є те, що слово вже вживалося і немає потреби його повторювати. **НАПРИКЛАД:** Червоними озерами цвіли в лісосузі маки. Синіми озерами біля них – сокирки (М. Вінграновський).

Ситуативні речення

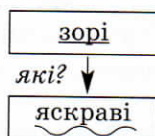
У ситуативних неповних реченнях пропущений член відновлюється з мовленнєвої ситуації. Причиною пропуску є те, що всі учасники розмови знають, про що йдеться. **НАПРИКЛАД,** під час гри у футбол один гравець вигукує: «Пасуй мені!». Із ситуації спілкування зрозуміло, що в цій фразі йдеться про м'яч.

Пропуск присудка

Неповними також є речення з пропущеним присудком, який не можна відновити ні з контексту, ні з ситуації. На пропущений присудок указують наявні в реченні **обставина** чи **додаток**. **НАПРИКЛАД:** Яскраві зорі в нічному небі. У цьому реченні є обставина, яка допомагає уявити присудок: зорі (є, світять, сяють тощо) в небі. Отже, структура цього речення така:

Група підмета

Група присудка

Особливості вживання

Неповні речення широко вживаються в **розмовному, художньому та публіцистичному** стилях. Особливо характерні вони в **діалогічному мовленні**. Неповні речення допомагають уникнути невиправданих повторів слів, стисло й динамічно викласти інформацію. Пропуск членів речення робить спілкування зручним, жвавим, невимушеним.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Речення з пропущеним підметом чи присудком є двоскладним, а не односкладним. **НАПРИКЛАД:** Андрій три роки прожив у Вінниці. Знає тут усі місця. Друге речення є двоскладним неповним (пропущений підмет Андрій).

168 I. Прочитайте виразно текст. Доведіть, що виділені речення є неповними, відновіть у них пропущені члени. Прочитайте текст удруге з відновленими членами речення. Який варіант досконаліший? Розкажіть, з якою метою вжито в тексті неповні речення.

Учителька Надія Петрівна увійшла в клас:

– Сідайте... Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

– **Втік**, – відповів Сашко і сів.

– Ти сам бачив? – запитала Надія Петрівна.

– **Бачив**.

– Діти, де живуть вовки?

– **У лісі**, – хором відповів клас.

– У лісі. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі немає асфальтованої дороги?

– Надіє Петрівно, – **важко підвівся Сашко**, – хай нею ходить хто хоче. **А я люблю лісом** (М. Вінграновський).

II. Знайдіть у тексті звертання, визначте, чим вони виражені.

169 Накресліть за зразком схеми виділених неповних речень, позначаючи в дужках пропущені члени. Чи можна відновити ці члени речення? Як?

ЗРАЗОК. На небі сонце.(.....).....

1. Не хотіла коза на торг, **так потягли** (Нар. творчість). 2. Три явори посадила сестра при долині, **а дівчина заручена – червону калину** (Нар. творчість). 3. **Над зеленим узгір'ям ранкове сонце** (І. Цюпа). 4. Стежечка розходилась на два боки. – **Ліворуч!** – звелів старий (І. Багряний). 5. «Діду, а куди лебеді полетіли?» – «**На тихі води, на ясні зорі**», – пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід (М. Стельмах). 6. Хилило на сон. А в кущах десь прокинулася і намагалася зігрітись мрійноголоса пташка. **Віщувала ранок** (І. Багряний). 7. Дитя пожадливо накинулось на супчик, не відмовилось і від каші з підливою. Тільки на компоті «забастувало». – **Не можу більше** (С. Музиченко).

8. А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток (М. Коцюбинський).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Те, що в односкладному реченні є лише один головний член, не означає, що речення неповне, оскільки другий головний член не передбачений його структурою. Односкладне речення є неповним тоді, коли в ньому пропущено цей головний член або інший потрібний другорядний член речення.

170 І. Випишіть спочатку неповні речення, а потім – повні. У дужках біля кожного речення зазначте, односкладне воно чи двоскладне. Підкресліть члени речення.

1. Всяке діло починай з голови (Нар. творчість). 2. Надворі ясна холодна ніч (Ірина Вільде). 3. Вже де-не-де й димок із димаря (Л. Костенко). 4. Над пам'яттю простягнуто мости (В. Коротич). 5. А під горою крейдяною дорога біла (О. Ковалевський). 6. Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе, безтурботне (М. Коцюбинський). 7. Згадав черешню білу-білу й подвір'я в пишнім спориші (О. Квітневий).

ІІ. Визначте частини мови виділених слів, поясніть їх написання.

171 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, чи можуть односкладні називні речення бути неповними. Чому?

Тире в
неповних
реченнях

Якщо на місці пропущеного члена речення у вимові робиться пауза, то на письмі ставимо тире.

НАПРИКЛАД: 1. На небі – сонце (М. Коцюбинський). 2. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють (Нар. творчість).

172 І. Прочитайте вголос речення, дотримуючись норм літературної вимови. Прочитайте речення вдруге, відновлюючи пропущені члени. Простежте, як змінюється характер розповіді. Поясніть уживання тире.

1. На видноколі – сиві тополі, вітер у полі колише ковиль (С. Фоменко). 2. В просвітку дерев – віддзеркалення міста (О. Делеменчук). 3. А в небі – райдуга-веселиця (М. Ткач). 4. Андрій додому поспіша, а сонце – у зеніт (О. Підсуха). 5. На душі – пізній сніг (О. Гаран). 6. Око бачить далеко, а розум – ще далі (Нар. творчість). 7. Дерев розправляють сонні віти, над ними угорі – пташиний спів (С. Жуковський).

ІІ. Визначте, які з поданих речень є складними. Пригадайте і запишіть два прислів'я, у структурі яких є неповні речення.

173 І. Відредагуйте речення, уникаючи невиправданих повторів слів і ставлячи, де можливо, на місці пропущених членів речення тире. Укажіть неповні речення.

1. Кров свою віддам твоїй калині, пісню свою віддам травам, птицям і лісам... (За М. Луковим). 2. Я закоханий в синь океану, а ще

дужче я закоханий у зорі рум'яні (За В. Сосюрою). 3. Багаття ніколи не насититься дровами, а земля ніколи не насититься багаттям (Нар. творчість). 4. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїм знанням (Нар. творчість). 5. Не хоче півень на чуже весілля, та не-суть півня на чуже весілля (Нар. творчість).

II. Прочитайте відредаговані речення з правильною інтонацією.

174 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розгляньте репродукцію картини О. Андрєєва, обговоріть, що на ній зображено. Складіть спільно і запишіть за картиною два прості неповні речення, а також два складні речення, одна з частин яких була б неповним реченням.

О. Андрєєв. Ранок

175 Випишіть із текстів неповні речення, підкресліть члени речення. У дужках біля кожного речення вкажіть пропущені члени. Простежте роль неповних речень у вираженні авторського задуму, зокрема у створенні динамізму, психологічної напруги висловлення.

1. Ми з Митьком давно мріяли поїхати до Юрківки, села, де жила Митькова бабуся...

– Уявляєш собі? – казав Митько. – Ліс. А в лісі озеро. А на березі курінь. А в курені – ми. А поруч багаття. І казанок із юшкою. І роби собі, що хочеш. Хоч на голові стій. А кругом – ні душі (Я. Стельмах).

2. Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймає груди, схропує сонно, ліниво... Коли море спить, вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвилями, полощеться тихо, сонно, розніжено (Ю. Збанацький).

3. Ох і очеретяна ж річка Оскіл! Ох і рибна ж вона! А яка вода в Оскалі! Лагідна, ласкава, м'яко-шовкова! (Остан Вишня).

176 Спишіть складні речення, підкресліть їхні частини, які за будовою до-рівнюють неповним реченням. З'ясуйте роль неповних речень та які члени у них пропущено.

1. Найдорожча пісня – недоспівана, а найліпша – та, що не знайду (П. Осадчук). 2. Спрямуй думок своїх потік в подій нестримний плін, щоб день прожить, неначе вік, а вік – мов день один (М. Сингаївський). 3. За селом розлогі поля, синіє ліс, летять птахами хмаринки і хмаринками птахи (У. Самчук). 4. Сіяло сонце, в небесах ані хмариночки, та тихо, та люблю, як у раї (Т. Шевченко). 5. По той бік Дніпра жовтіють піски, далі луки, а ще далі в синьому мороці плавають обриси лісів (О. Гончар).

177 І. Прочитайте гумореску за ролями. Які репліки діалогу є неповними реченнями? Чим зумовлений пропуск членів речення?

БУЙНІ ПРЕДКИ

Вдарив батько спересердя хлопчика малого. Той поплакав, переплакав та й питає в нього:

– Тебе, татку, бив твій татко?

– Бив, та ще й немало.

– Ну, а татка твого били?

– Теж перепадало.

І сказало хлопченятко, заломивши ручки:

– Тепер ясно, звідки в тебе хуліганські штучки.

(П. Глазовий)

II. Спробуйте у вільний час написати свою гумореску у формі діалогу, використовуючи неповні речення.

178 Складіть і розіграйте діалог (8–9 реплік), можливий у такій ситуації: ви з товаришем (подругою, однокласником) обговорюєте останній випуск улюбленої телепередачі. Використайте в діалозі неповні речення.

179 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

Варіант А. Випишіть із газетної чи журнальної статті уривок тексту з неповними реченнями. З'ясуйте, з якою метою автор ужив ці речення.

Варіант Б. Випишіть із підручника української літератури уривок художнього тексту з неповними реченнями. З'ясуйте, з якою метою автор ужив ці речення.

- Незважаючи на відсутність деяких членів речення, неповні речення повністю задовольняють потреби спілкування, виражають закінчену думку.
- Неповні речення треба відрізняти від односкладних, у яких наявний тільки один головний член речення, а другого немає і бути не може.

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте і проведіть у класі прес-конференцію на тему «Односкладні речення. Неповні речення». Інформаційний привід прес-конференції – розповісти про різні види речень.

Проект

ХІД ПІДГОТОВКИ:

- оберіть для своєї групи вид односкладного речення, який вам найбільше подобається;
- підготуйте вступне слово вашої групи на прес-конференції, у якому поясніть, чому вирішили взяти участь у конкурсі, кого вважаєте своїми основними конкурентами, розкажіть про особливості та роль вашого виду речень (форма виступу може бути довільною; важливо – зацікавити слухачів);
- підготуйте 2–4 запитання до учасників інших груп щодо їхніх видів речень. При цьому не забудьте продумати, від імені якої газети, журналу чи телеканалу ви ставитимете запитання.

ХІД ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЇ

1. Вступне слово групи (до 5-ти хвилин).
2. Відповіді на запитання журналістів.

Обміняйтеся ролями і проведіть прес-конференцію ще раз.

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ»

180 Користуючись алгоритмом визначення типу простого речення та відповідною схемою на форзаці підручника, підготуйте розповідь про особливості поділу речень на односкладні і двоскладні та види односкладних.

У реченні два головних члени?	→	ТАК	двоскладне	Ф
↓ НІ				
Головний член речення у формі підмета?	→	ТАК	односкладне називне	І
↓ НІ				
Дійова особа мислиться?	→	НІ	односкладне безособове	Н
↓ ТАК				
Особа мислиться узагальнено (всі, будь-хто)?	→	ТАК	односкладне узагальнено-особове	Н
↓ НІ				
Особа мислиться означено (я, ти, ми, ви)?	→	ТАК	односкладне означено-особове	І
↓ НІ				
Особа мислиться неозначено (хтось)?	→	ТАК	односкладне неозначено-особове	І
↓ НІ				
ПОМИЛКА				Ш

181 I. Прочитайте текст, визначте його тему та ідею. Доберіть до тексту заголовки.

Я шукаю в людях хороше. Свідомо себе на це спрямовую. Не можна людей чорнити, не можна з цим поспішати. Крім того, є багато людських вад, до яких треба ставитися поблажливо, терпляче. Наприклад, марносла́вство*. Ну й хай собі людина намагається привернути увагу до своєї особи, якщо це їй дає втіху. Хоч заклопотаність навколо своєї особи дуже дрібнить людину, вона тоді стає смішною... І з такою людиною немає про що говорити. Від неї хочеться скоріше втекти. Але ж серед таких людей дуже часто бувають і талановиті. У них, правда, марносла́вство переходить у честолюбство. Але то вже інша категорія (М. Шумило).

* Марносла́вство – надмірно висока думка про себе, чванливе вихваляння, погорда, зарозумілість, зазнайство.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть односкладні речення. Підкресліть у них граматичні основи, з'ясуйте, чим вони виражені.

2. Користуючись поданим вище алгоритмом, визначте вид односкладних речень. Назвіть ознаки, за якими вони різняться.

3. Знайдіть складне речення, одна з частин якого співвідносна з односкладним.

4. Поясніть роль односкладних речень у тексті.

5. Випишіть неповні речення, з'ясуйте вид та які члени речення в них пропущено.

6. Поясніть орфограми у виділених словах.

182 МІКРОФОН. Чи вказуєте ви своїм друзям на їхні вади? Якщо так, то як ви це робите?

Синтаксичний розбір односкладного речення

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення односкладне.
3. Указати вид односкладного речення.
4. Указати, чим виражений головний член речення.

Зразок усного розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення просте, поширене, односкладне, безособове, повне, розповідне, неокличне. Головний член тихо виражений прислівником.

Зразок письмового розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення просте, пошир., односклад., безособ., повне, розп., неокл. Гол. член вираж. присл.

183 Прочитайте речення. Зробіть їх усний синтаксичний розбір. Розбір трьох речень (на вибір) виконайте письмово.

1. Іду долиною вузькою уздовж городів навпростець (О. Довгон'ят).
2. Юність в інших завше загадкова (В. Симоненко).
3. Над білим світом – білий сніг (М. Боровко).
4. Григорієві перехоплювало дух від подиву (І. Багрянний).
5. Нам вічно треба небом жить (М. Вінграновський).
6. За кожним словом чув у грудях біль (Б. Лепкий).

двоєск
новие
одног
новие
бдуюоб
(б) (ч)

184 Прочитайте речення. Зробіть їх усний синтаксичний розбір. Розбір трьох речень (на вибір) виконайте письмово. Визначте присудок у другому реченні.

1. Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє (О. Довженко).
2. Мені мов сестроньки оці берези та калини (Д. Луценко).
3. Треба вміти жаліти людину (В. Сухомлинський).
4. Бульвар Приморський мій з дитинства друг (О. Довгон'ят).
5. До моря, знаєте, вам зась! (І. Котляревський).
6. Скучив за степом, скучив за лугом (В. Симоненко).

одног
б-о
новие

185 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Спробуйте за одну хвилину скласти й записати якнайбільше називних поширених речень на одну з тем: а) «Дружба»; б) «Море»; в) «Місто».

186 Виконайте одне з поданих завдань (на вибір), попередньо дібравши ключові слова як змістову опору висловлювання.

1. Підготуйте усний виступ на тему «Шукайте папороті цвіт у своїй душі», використавши щонайменше два односкладних та одне неповне речення.

2. Складіть усну розповідь, використавши щонайменше три односкладних та одне неповне речення, на одну з тем: «Пригода в лісі», «Вечорова тиша», «Космічні гості», «На риболовлі».

187 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчаючи тему, я, наприклад, дізнався (дізналася), що...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

188 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подано в кінці підручника. Якщо ви допустили помилку, повторіть відповідний параграф.

ТЕСТ

1. Укажіть твердження, яке є правильним:

- А. В односкладному реченні пропущено один головний член речення.
- Б. У неповному реченні є лише один головний член речення.
- В. Односкладні речення вживаються лише в розмовному стилі.
- Г. У неповному реченні пропущено один або кілька членів.

2. Укажіть речення, яке є двоскладним:

А. Ми з кумом на заздалегідь підготовлені позиції – в погрібник (Остап Вишня).

Б. За одного битого двох небитих дають (Нар. творчість).

двоєск
неповне

односк
узм - оо

В. Світлая, дивная ніч (Г. Чупринка). *назви*

Г. Ще поки тепло, заночую в лузі (Л. Костенко).

3. Укажіть складне речення, у якому одна з його частин є односкладним реченням: *видигома*

— А. На видноколі – сиві тополі, вітер у полі колише ковиль (С. Фоменко). *менко*

— Б. В зелене Журавлине летять журавлі, а лебеді – у Лебедин (П. Воронько). *лебет*

В. Ось і місток, за яким починалося село (І. Муратов).

Г. Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна струна (С. Фоменко).

4. Укажіть речення, яке є односкладним називним:

А. Ніч темна. В. Пахне травою. *до*

Б. На небі сонце. Г. Ніч наступу.

5. Укажіть речення, яке є неповним:

А. Сідай. Спочинь з дороги, брате (Л. Костенко). *односкл н. о-с*

Б. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну (М. Коцюбинський). *двоск н.*

В. Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерком весь край (О. Гончар). *односкл о-о, калі*

Г. Вже де-не-де й димок із димаря (Л. Костенко).

6. Установіть відповідність між односкладними реченнями та їхніми видами:

А. Означено-особове. — 1. Пливемо назустріч сонцю (І. Цюпа).

Б. Неозначено-особове. — 2. Як дбаємо, так і маємо (Нар. творчість).

В. Узагальнено-особове. — 3. Семена викликали до князя в палац і наказали зачекати (П. Панч).

Г. Безособове. — 4. Козацька школа, крита очеретом (Л. Костенко).

Г. Називне. — 5. А від городу потягнуло кропом (І. Жиленко).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чим односкладні речення відрізняються від двоскладних?
2. Чим може бути виражений головний член означено-особових і неозначено-особових речень? Наведіть приклади.
3. Поясніть, чому узагальнено-особові речення широко вживаються у народних приказках і прислів'ях. Наведіть приклади.
4. Чим може бути виражений головний член безособових речень?
5. Що спільного й відмінного між називними й іншими видами односкладних речень?
6. Які члени речення можуть бути у називних реченнях?
7. Чим повні речення відрізняються від неповних? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про особливості вживання тире в неповних реченнях.
9. Пригадайте кілька прислів'їв чи приказок, які б за структурою були односкладними чи неповними реченнями.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Як відомо, для конструювання речень не завжди потрібні два головні члени. Тому такими поширеними в мовленні є односкладні речення, а також неповні з пропущеним підметом чи присудком. Прочитайте текст, складений лише із цих типів речень, – і ви переконаєтеся у їхніх необмежених виражальних можливостях.

Хмари. Вітер. Сирість. Сирість. Великі й маленькі парасольки. Цілі сім'ї парасольок. Сховаюсь під ними від цього пронизливого дощу. Дощ... Ле вже цілісінький день, не вщухає ані на мить, куйовдить останні листочки, рве їх з дерев і кидає під ноги перехожим. Вітер. Січе безжально обличчя і аж обпікає руки. Кутаюся у плащ, нахилию голову та біжу додому.

Гарячий чай. Крісло. Ковдра. Приємна теплота по тілу. Дихаю на змерзлі долоні й грію їх об чашку. Хочу вигнати з себе залишки осені, стрибаю, щоб розігнати кров, нарешті втомлююсь і ніби завмираю.

Сідаю в крісло, натягую по самісінькі вуха пухову ковдру і... засинаю.

Сонце. Золото, золото трав, золото дерев. Павутиння. Мільйони ниточок павутиння. І люди. Лежать і бачать чудернацькі сни, схожі на мій.

(За матеріалами сайту ukrlib.com.ua)

А чи змогли б ви скласти текст із самих лише односкладних речень?

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ПОСПІЛКУЄМОСЯ НА ЛЕЦА?

Лінгвісти підрахували, що сьогодні у світі існує близько 350-ти мов, якими розмовляють менше п'ятдесяти осіб. І саме ці мови зникають найшвидше. Бо ж навіщо, наприклад, вивчати леца – мову індіанців, які живуть у болівійських Андах, коли ймовірність зустріти співрозмовника стрімко наближається до нуля? На леца сьогодні розмовляють близько 20-ти осіб. Не більше десяти в усьому світі здатні перекинутися між собою кількома словами індіанської мови айдахо. Загалом за останні півтисячоліття на Землі зникло 306 мов.

Науковці з тривогою зауважують, що зникнення деяких мов може серйозно збіднити світову культуру. Бо хто, окрім тих самих учених, пам'ятатиме, що, наприклад, у мові убих була більша кількість голосних, ніж у будь-якій із сучасних мов? Коли 1992 року дослідники приїхали до Туреччини, щоб записати й порятувати від забуття цю мову, то застали тільки свіжу могилу, а на ній напис: «Тут лежить Теуфік Есенц. Він був останнім у світі чоловіком, який розмовляв мовою убих» (За А. Динько).

І ТАКЕ БУВАЄ!

Є слова – ну й цікаво!
Є слова – просто диво!
Прочитаймо їх з вами:
чи то зліва направо,
чи то справа наліво –

означають те саме.
Ось дивіться: корок, біб,
око, Кирик, зараз, піп...
Є ще й інші на умі,
та назвіть ви їх самі.

(Д. Білоус)

У ЇДАЛЬНІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
перші страви овочевий суп гречана каша картопляне пюре млинці з грибами солоний суп гаряча кава тримай виделку гаряча склянка замовте борщ смачна печеня скуштуйте тістечко	перші блюда овощний суп гречнева каша картофельне пюре блінчики з грибами сольоний суп гарячий кофе держи вилку гарячий стакан закажіть борщ смачне жаркое скуштуйте пирожне

ЦЕ КОРИСНО ЗНАТИ!

ЯК ПРАВИЛЬНО ВИБРАТИ СЛОВО

Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Ваша мова не тому така одноманітна, що складається з невеликої кількості постійно повторюваних слів, а тому, що деякі улюблені слова ви вживаєте надто часто. Говорячи, намагайтеся звертати увагу на ці часто вживані слова або попросіть когось із знайомих стежити за вашою мовою саме з цього погляду. Намагайтеся позбутися слів, які ви часто вживаєте. Ці слова можуть бути найрізноманітнішими – один повсякчас повторює «так би мовити», другий – «так точно», третій – «справді?», четвертий – «чуєш?» або «знаєш?». Деякі з цих слів можна вилучити, не завдавши ніякої шкоди мовленню, а деякі – замінити іншими словами (І. Томан).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Туристичний – який стосується туризму, подорожей, здійснюється за певними маршрутами (*туристичний похід, клуб, довідник*).

Туристський – який стосується туриста (туристів), призначений для туристів (*туристський маршрут, табір, костюм, велосипед*).

Сусідній – розташований, розміщений по сусідству, поруч, поблизу когось або чогось (*сусідня країна, вулиця, квартира, школа*).

Сусідський – належний, властивий сусідові, складається із сусідів, утворюється сусідами тощо (*сусідський хлопець, сад, кіт*).

Сусідів – належний сусідові (*сусідова хата, дочка, коса, сусідів кінь*).

Віками народ витворював цю мову, втворював її, одну з найбагатших мов слов'янства, триста тисяч пісень склала Україна цією мовою... Зажило українське слово шани й визнання серед народів близьких і далеких.

О. Гончар

Речення з однорідними членами

Потрібно знати:

- ознаки однорідних членів речення;
- види зв'язку між однорідними членами речення.

Потрібно вміти:

- визначати речення з однорідними членами;
- правильно ставити розділові знаки при однорідних членах речення;
- правильно інтонувати речення з однорідними членами;
- конструювати речення з однорідними членами.

§ 22. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про особливості однорідних членів речення, узагальнювальні слова та речення з кількома рядами однорідних членів

ПРИГАДАЙТЕ! Які сполучники називаються сурядними?

189 Прочитайте речення, визначте в них однорідні члени. З'ясуйте, чи залежать однорідні члени речення один від одного. За допомогою чого вони з'єднані в кожному з речень? Зробіть висновок про особливості зв'язку між однорідними членами речення.

1. Сонце вже схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше (*Г. Тютюнник*). 2. Ясна смуга на воді все ширшає, більшає та довшає (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Це місто любило легенди, жило ними півтори тисячі літ, народилося теж, власне, з легенди (*П. Загребельний*).

Ознаки
однорідності

Однорідними називаються такі члени речення, які є рівноправними між собою, залежать від одного й того самого слова в реченні, відповідають на одне і те саме питання, виконують однакову синтаксичну функцію.

НАПРИКЛАД:

що робив?

І соловейко на калині то щебетав, то затихав (*Т. Шевченко*).

Схематично однорідні члени в цьому реченні можна показати так: *то О, то О* (О – однорідний член речення). Однорідні члени речення виражаються переважно однією частиною мови; бувають **непоширені** (не мають при собі залежних слів) і **поширені** (мають при собі залежні слова).

НАПРИКЛАД:

пошир.

непошир.

Привіз бджолиний мед, паляницю, яблука (*В. Сухомлинський*).

Типи зв'язку

ТИПИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Сполучниковий (сурядні сполучники + інтонація)	Безсполучниковий (лише інтонація)	Змішаний (сполучниковий і безсполучниковий)
<i>Відшелестіли лебеді і трави</i> (<i>Л. Овдієнко</i>).	<i>Повітря було чисте, прозоре</i> (<i>Панас Мирний</i>)	<i>Пролітають над ними віки, лихоліття і хмарки</i> (<i>Л. Костенко</i>).

Однорідні члени

й білими, червоними й синіми, червоними й чорними нитками, барвистої соковитості дає можливість **стверджувати**, що саме у вишивці найбагатше і найрізноманітніше **розкрилося** колористичне обдарування української жінки.

Через красу своєї душі у вишивці, гаптуванні, розписах писанок і домашніх речей українська жінка висвітлила **неповторну** красу своєї рідної землі (О. Козуля).

II. Випишіть із тексту однорідні члени речення разом зі словами, від яких вони залежать. Які з однорідних членів речення поширені, а які – непоширені? Зверніть увагу на розділові знаки.

III. Поясніть написання виділених слів.

ІЗ СЕКРЕТІВ МОВОЗНАВСТВА

Між однорідними членами речення бувають єднальні, протиставні та розділові відношення. **Єднальні** відношення передаються звичайно за допомогою єднальних сполучників (*і, ні...ні, як...так і; не тільки...а й і под.*). Вони виражають перелік чи зіставлення явищ. **Протиставні** відношення позначаються протиставними сполучниками (*а, але, проте, однак і под.*). Вони передають несумісність, протилежність явищ. **Розділові** відношення виражаються розділовими сполучниками (*або, чи...чи, чи то...чи то, хоч...хоч і под.*). Вони передають роздільність, чергування або взаємовиключення певних явищ.

Відповідні відношення між однорідними членами можуть виражатися й **без сполучників**. **НАПРИКЛАД:** *Це була не звичайна – мінеральна вода* (О. Гончар).

191 I. Спишіть речення, підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Визначте, якими сурядними сполучниками з'єднані однорідні члени (єднальними, протиставними, розділовими). Яке значення вносять у речення ці сполучники? За потреби скористайтеся відповідною таблицею на форзаці.

II. Складіть за зразком схеми групування однорідних членів речення, укажіть вид зв'язку.

ЗРАЗОК. *Я пригорнусь до тебе піснюю і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (Д. Павличко), О і О, О, О (змішаний зв'язок).*

1. Ми маємо право на сум і любов, на щастя, на сонце і трави (В. Симоненко). 2. Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав... (О. Делеменчук). 3. Земля зляглася, перепріла, перемліла, спариділася, прагнула роботи (К. Гордієнко). 4. Годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе (Є. Гуцало). 5. Хто на розпутті прожив все життя, не піде ні в рай, ані в пекло (Леся Українка). 6. Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку (М. Коцюбинський). 7. Хай буде сад, і дерево крислате, і кіт-воркіт, і ще багато

див (Л. Костенко). 8. Він заходив по хаті, розпустив язика, дав волю серцю (Панас Мирний). *вас рину багаторазово, били*

III. Укажіть речення з однорідними фразеологізмами, поясніть лексичне значення цих фразеологізмів.

192 I. Випишіть речення з однорідними членами. Розставте пропущені розділові знаки. Доведіть, що в інших реченнях немає однорідних членів.

1. Істинне призначення людини жити, а не існувати (Джек Лондон).
2. Дивиться вона не надивиться на свого сина... (І. Нечуй-Левицький).
3. Забіліла зима, забіліла... Їй раділа, хіба дітвора (Р. Лубківський).
4. Ніхто і ніде мене не чекає (М. Хвильовий).
6. Наша дума наша пісня не вмере не загине (Т. Шевченко).
5. Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла заметіль чайок над головою (О. Гончар).
6. Вона сиділа, міцно стиснувши зуби і обхопивши коліна руками (А. Стеценко).
7. Світ який – ні краю ні кінця (В. Симоненко).
8. От я взяв та й приїхав (І. Нечуй-Левицький).
9. Ні сіло ні впало: «Дай, мамо, сало!» (Нар. творчість).

II. У виписаних реченнях підкресліть вивчені орфограми.

193 I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Скільки рядів однорідних членів є в кожному з них та яким зв'язком поєднані в цих рядках слова? Доберіть усно до кожного ряду однорідних членів синонімічний з іншим типом зв'язку.

1. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками (О. Довженко).
2. Липневий день догоряє десь за сутінками височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і саяно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (І. Багрянний).
3. Уся гавань була заповнена вітрильниками, великими й малими лодіями, довбанками й човнами (Р. Іванченко).
4. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі, трепетні ліси... (В. Симоненко).
5. Життя кипить, кипить і завмира під спів снігів, вітрів, громів і птахів (М. Чумак).
6. Гарячий липень бродить покосами і стернями, кладе снопи в копи, поскрипує возами й гарбами (І. Цюпа).
7. Будуть приходити люди вбогі й багаті, веселі й сумні, радощі й тугу нестимуть мені (Леся Українка).
8. Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів... (О. Гончар).

II. Складіть за зразком схеми групування однорідних членів речення.

ЗРАЗОК. Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір (Панас Мирний).

дитина О, О; дивиться то О, то О.

194 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! З'ясуйте, скільки рядів однорідних членів є в кожному з поданих речень. Відповідь обґрунтуйте.

1. З низького й високого лету, з пальми, з берези, з калини ти можеш не чути реготу, та мусиш почути ридання, та мусиш збагнути ридання

кожнісінької людини! (Д. Павличко). 2. Думав про матір, про прості її заповіти, про віру в людей, віру в добро, в щирість, у любов, у посвяту заради величного й прекрасного (І. Багряний).

195 І. Складіть за зразком конструкції з однорідними членами речення. Схарактеризуйте усно сполучники за вживанням (одиничний, повторюваний, парний). Зверніть увагу на розділові знаки.

ЗРАЗОК. Розмова (яка?) О, О. – Розмова тепла, щира (іменне).

1. Працювали (коли?) О, О та О. 2. Зима (яка?) не лише О, а й О.
3. Співав (про що?) як О, так і О. 4. Говорив (як?) О, але О. 5. Рішення (чий?) О або О. 6. Не знає (чого?) ні О, ні О. 7. Було хоч О, зате О.
- II. Дві утворені конструкції (на вибір) введіть у прості речення.

196 МОЗКОВИЙ ШТУРМ. У якому з трьох поданих речень виділені головні члени неоднорідні? Відповідь аргументуйте.

1. **Розплелись, розсипались, розпались**, наче коси, вересневі дні (Д. Павличко).
2. **Лечу**, неначе та лелека, **дивлюся** радісно кругом і шахту згадую далеку, де працював я юнаком (В. Сосюра).
3. **Не вернулася** додому, **не діждала** пари; тонка-тонка та висока – до самої хмари (Т. Шевченко).

Узагальнювальні слова

Однорідні члени речення можуть супроводжуватися **узагальнювальними словами**. Ці слова виражають загальні поняття чи є родовими стосовно тих понять, які названі однорідними членами. **НАПРИКЛАД:** *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський). Групування однорідних членів і узагальнювального слова в цьому реченні можна показати за допомогою схеми: Δ : О, О, О (Δ – узагальнювальне слово).

Місце в реченні

Узагальнювальні слова можуть стояти перед однорідними членами речення або після них і завжди є тими самими членами речення, що й однорідні члени, які вони узагальнюють.

У ролі узагальнювальних слів найчастіше виступають **займенники** (*всі, все, ніхто, кожний* та ін.) та **прислівники** (*скрізь, всюди, завжди* та ін.).

Інтоніція

Якщо **після однорідних членів** речення стоїть узагальнювальне слово, то після них робиться пауза, а саме воно вимовляється **сильніше**. Узагальнювальне слово, яке стоїть **перед однорідними членами** речення, вимовляється **зниженим** голосом, а перед однорідними членами робиться пауза.

197 І. Прочитайте речення, дотримуючись відповідної інтонації. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої ролі в реченні. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

1. Майдани, парки, вулиці, мости, напнуті над трамваями дрти, розсипані у просторі вогні – усе немовби в летаргійнім сні (*М. Луків*). 2. А життя було усюди: і на землі, і у воді, і в повітрі (*О. Ольжич*). 3. Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі, і тиша в тиші, і тумани в полі... (*Б. Олійник*). 4. Луки, гори, пишні сади – все зелене й принашкле (*О. Гончар*). 5. Надворі повсюди лежала роса: на пожовклій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою, на капустах у городі (*Гр. Тютюнник*).

II. Укажіть слова з подвоєними буквами, з'ясуйте причину подвоєння (подовження приголосних чи збіг на межі частин слова).

III. Складіть схеми, які б відображали групування однорідних членів речення і узагальнювальних слів.

198 Прочитайте речення. Поміркуйте, чому в першому реченні підкреслені члени речення однорідні, а в другому – ні.

1. І вдень, і ввечері там соловей співав (*Л. Глібов*). 2. Гострим полиском хвилі спалахують після бурі у місячну ніч (*Леся Українка*).

199 І. Проведіть літературну вікторину. За поданими рядами однорідних членів речення пригадайте назви творів української літератури, які ви вивчали у 6–8 класах. Назвіть авторів цих творів.

1. Очі материнські і білява хата; крилами і рожевим пір'ям; верби і тополі. 2. Росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї; в тихім шелесті трав, в щебетанні дібров. 3. Не винесли в море, не розмили в полі; дівоче серце, карі очі. 4. Чи живу, чи доживаю; не плачу й не сміюсь; впасти у кайдани, умирати в неволі. 5. Виє, гуляє, гне; стан високий, лист широкий. 6. Піймали та притаскали; то щупачка, то сотеньку карасиків живеньких або линів гарненьких; зійшлися, стали розбирати.

II. Користуючись підручниками з літератури, доберіть кілька подібних прикладів для вікторини. Запропонуйте свою вікторину однокласникам.

200 І. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? Чи доводилося вам робити власні «відкриття» у світі природи?

II. Випишіть із тексту речення з однорідними членами. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої ролі в реченні, визначте тип зв'язку між ними. Доведіть, що виділені члени речення не є однорідними.

Є в наших лісах водяний звір – видра. І назва його досить цікава, та й сам він володіє кількома таємницями. Шерсть видри не намокає у воді й утримує повітря. Через це під водою звір здається не бурим, а сріблястим. Видра вміє те, чого не вміємо ми. Спробуйте пірнути зовсім безшумно – не вийде, а от у видри виходить. Спробуйте, майже не висовуючи голови з води, бачити, чути, уловлювати запахи – не вийде, а у видри

і це виходить. Виявляється, у неї вуха, очі й ніздрі розміщені на самому вершечку голови. Трошечки висунувши голову з води, вона все помічає навкруги і при цьому залишається непомітною і для ворогів, і для здобичі.

Простежмо, як називають видру інші народи. **Литовці** кажуть – удра, **греки** казали – гюдра, давні **індійці** – удраг. І все це означає «водяна тварина». З однією такою «водяною твариною», правда казковою, ви вже, мабуть, знайомі – це **гідра**, багатоголовий водяний змії, з яким бився хоробрий і могутній Геракл. Вода у греків звалася гюдор, звідси водяний змії – гюдра. А видра? Теж **гюдра**, тобто «**водяна**» (За А. Коваль).

III. Знайдіть у тексті речення, яке відповідає такій схемі: ОіОіО, іО. Поясніть у ньому пунктограми.

201 Розгляньте картину. Використовуючи однорідні члени речення, усно опишіть, що на ній зображено, які кольори переважають, яким настроєм перейнята картина. Складіть і запишіть за картиною по одному реченню з однорідними підметами, означеннями, додатками.

Л. Шелудько. Натюрморт

202 Складіть і запишіть план усного зв'язного висловлювання про речення з однорідними членами.

1. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Вони розміщуються поруч або відділяються один від одного іншими членами речення.
2. Засобами вираження однорідності є інтонація та сполучники сурядності. Однорідні члени речення вимовляються з інтонацією переліку.
3. Однорідні члени речення вживаються в різних стилях мовлення для більш точного опису предметів і явищ.

§ 23. ОДНОРІДНІ Й НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ

Про те, як відрізнити однорідні означення від неоднорідних та з якою інтонацією вони вимовляються

203 Порівняйте речення, записані у двох колонках. З'ясуйте, чи в одному плані характеризують предмет ужиті в них означення та між якими означеннями можна поставити сполучник *і* (*й*). У реченнях якої колонки означення однорідні? Зробіть висновок про те, як відрізнити однорідні означення від неоднорідних.

1. Падали на пісок сині, зелені, жовті, жовтогарячі кружала світу (Панас Мирний).	1. Займався пишний січневий ранок (М. Коцюбинський).
2. З очеретів чуто голос сопілки, ніжний, кучерявий (Леся Українка).	2. Небо вкрили дрібні білі хмари (Я. Гримайло).

Однорідні означення

Два або більше означень при означуваному слові можуть бути однорідними й неоднорідними.

Означення однорідні:

- коли вони характеризують предмет в одному плані (при переліку особливостей або якостей предмета): білі, червоні, жовті троянди;
- коли вони вказують на різні споріднені ознаки предмета (позитивні чи негативні риси, колір, розмір, матеріал тощо): світле, безхмарне небо;
- коли вони стоять після означуваного слова: степ тривожний, темний;
- коли друге й подальші означення підсилюють, уточнюють або пояснюють перше: Якось раз над містом стояла тиха, місячна, літня ніч (І. Нечуй-Левицький).
- коли вони виступають художніми означеннями (епітетами): ...Іде гроза дзвінка і кучерява садам замліли руки цілувать (Л. Костенко).
- коли з двох означень першим стоїть непоширене, а другим – поширене. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

1. Рівний, залитий сонцем степ. (Означення однорідні).
2. Залитий сонцем рівний степ. (Означення неоднорідні).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

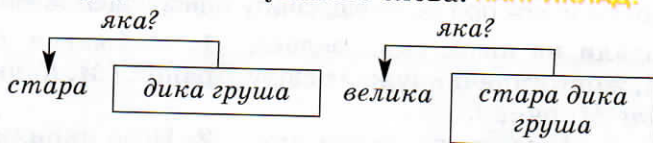
Якщо означення пов'язані між собою сполучниками, то вони завжди однорідні.

Між однорідними означеннями можна вставити сполучник *і*(*й*). Вони вимовляються з **перелічувальною інтонацією**, між ними **ставляться коми**.

Неоднорідні означення

Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків. **НАПРИКЛАД:** *теплий літній вечір; морські прозорі хвилі*.

Завжди неоднорідними є означення, виражені сполученням займенника й прикметника (*мій найкращий друг*), якісного і відносного прикметників (*високий дніпровський берег*), якісного і присвійного прикметників (*улюблена мамина пісня*). Кожне попереднє з неоднорідних означень стосується всього подальшого словосполучення, а не безпосередньо означуваного слова. **НАПРИКЛАД:**

Неоднорідні означення вимовляються без перелічувальної інтонації, **коми між ними не ставляться**.

204 Прочитайте речення з правильною інтонацією. Доведіть, що виділені означення – однорідні, а інші – неоднорідні. Обґрунтуйте розділові знаки. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки (*І. Франко*).
2. Збирають **світлі, золоті** меди **веселокрилі** та **прозорі** бджоли (*М. Рильський*).
3. І живуть у пам'яті народу його вірні дочки і сини, ті, що не вернулися з походів **грізної, великої** війни (*В. Симоненко*).
4. Люблю я бистрину життя **прозору, поривну, глибоку** (*Д. Павличко*).
5. За шкільними партами схилились **чорняві, біляві, русяві** голівки (*І. Цюпа*).
6. Назустріч їм мирно ступали сірі круторогі воли, уярмлені в повози (*Р. Іванченко*).
7. В море впало кілька **здорових, важких** крапель дощу (*І. Нечуй-Левицький*).
8. **Високий, чистий** дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю (*О. Довженко*).
9. Ніч розкинула над селом своє **темне, всипане зорями** шатро (*І. Цюпа*).

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні вправи кожне з означень по-різному пояснює предмет, причому перше з них (*густи́й*) стосується словосполучення *зелений березовий гай*, а друге (*зелений*) – словосполучення *березовий гай*. Отже, ці означення неоднорідні, вони вимовляються без перелічувальної інтонації, кому між ними ставити не треба.

205 Випишіть послідовно спочатку сполучення з однорідними означеннями, а потім – з неоднорідними. Обґрунтуйте свою думку.

Зніжковілий розгублений хлопець; знаний молодий поет; великий бузковий куц; вічний непереборний страх; грізна громадянська війна; очищена безпечна вода; довгий літній день; збиткова виробнича діяльність; холодна сира погода; згаслі безсилі вогні; жовті червоні троянди; чиста морська вода; старший науковий співробітник; витоптана молода трава.

ключ. Підкресліть у кожному словосполученні другу від початку літеру. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте закінчення вислову «*Яка важка робота – ...*».

206 I. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. Знайдіть означення, які є епітетами, простежте їхню роль у тексті.

II. Спишіть, ставлячи коми між однорідними означеннями. Підкресліть однорідні означення і слова, від яких вони залежать, як члени речення. Неоднорідні означення позначте «пташечкою» (✓) над ними.

Вузька польова дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив туману і зникає десь у гущавині трав та верболозів... Крізь туманову пелену видно освітлений сонцем зелено-чорний ліс. Невмитий нерозчесаний, він нехотя спускається з підгір'я. Хоче викупатися в любисткових духмяних луках і почати своє літнє довгодення. А темні кущі лозняка – низькорослі широко-спинні округлі – здаються худобою, що всю ніч паслася в луках, а тепер з досвіту розбрелася біля річки і ласує росю. Ось-ось вона нап'ється і вляжеться біля копиць на днювання... Враження таке, що в тих копицях хтось заночував – чи заповзятий рибалка, чи кволе каченя... А може, й луговик, якого ніхто ніколи не бачив, але який завше видзвонює, виграє кожного літнього вечора.

Рідні простори.
Малюнок Іллі Неправди
(13 років)

Густа обважніла від роси тиша оповила долину, довколишні краєвиди і ревно береже спокій луків (За Д. Прилюком).

III. Уявіть, що ви прогулюєтеся місцевістю, змалюваною в тексті. Відчувається наближення дощу... Опишіть усно зміни, які стануться в природі, використовуючи однорідні означення, зокрема й вжиті в тексті.

207 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поширте подані речення спочатку однорідними означеннями, а потім – неоднорідними. Запишіть утворені речення. Між однорідними означеннями поставте коми.

1. Між будинками гуляв ... вітер. 2. Дереву скинули ... листя. 3. ... голос розбудив тишу. 4. Школярі вибігли на ... подвір'я. 5. У лісі росли ... ягоди.

208 Доберіть до поданих словосполучень однорідні означення. З двома з них (на вибір) складіть і запишіть по одному реченню.

Цікавий фільм, яскравий малюнок, важкий сон, тепла осінь, літній день, викупана в сонці левада, легка хода.

209 І. Спишіть речення, підкресліть однорідні означення однією лінією, а неоднорідні – двома. Поставте розділові знаки між однорідними означеннями. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях (О. Гончар). 2. Абрикоса цвіте, промениста, натхненна, крислата... (О. Головка). 3. У верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорозький дуб, про який існує чимало переказів та легенд (І. Шаповал). 4. На луках зима вислала свої холодні білі полотна (І. Цюпа). 5. Довга, затяжна волинська осінь (М. Олійник). 6. Ріка була схожа на бурхливу бунтівничу душу гір (Є. Гуцало). 7. Ясні охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю (О. Гончар).

II. Знайдіть односкладне речення, зробіть його усний синтаксичний розбір.

210 Складіть і запишіть невеликий твір-опис на довільно обрану тему, використавши однорідні та неоднорідні означення, а також спонукальне речення.

1. Однорідні означення перелічують суттєві ознаки різних предметів чи характеризують предмет з одного боку. В один блок однорідних означень об'єднуються переважно лише якісні або лише відносні прикметники, вони вимовляються з перелічувальною інтонацією.
2. Між однорідними означеннями ставиться кома, а між неоднорідними – ні.

§ 24. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Про те, коли між однорідними членами речення ставляться коми та які розділові знаки вживаються при узагальнювальних словах

211 І. Прочитайте текст. Знайдіть однорідні члени речення та узагальнювальні слова, поясніть наявність чи відсутність розділових знаків при них.

II. Пригадайте і розкажіть, що ви знаєте з теми «Розділові знаки при однорідних членах речення».

Окрасою славнозвісного Воронцовського палацу в Криму є розбитий навколо нього парк, який займає площу 40 гектарів і розміщується амфітеатром*. У парку нараховується понад двісті видів дерев, серед яких можна побачити пальми і лаври, кипариси і маслини, магнолії і платани, калину вічнозелену і рідкісне південноамериканське дерево – араукарія. Парк розбито у пейзажному стилі, що не спотворює, а доповнює природу, до якої немов і не торкалася рука людини.

Прибережне шосе поділяє парк на верхній і нижній. Верхній парк насичений природними «родзинками»: суворими кам'яними хаоса-

ми** і дзеркальними ставками, фрагментами південного лісу і різновидами прекрасних екзотичних дерев. Усі вони мають поетичні назви: Місячний камінь, Малий і Великий хаоси, Форельне, Дзеркальне і Лебедине озера, Платанова, Сонячна, Каштанова галявини. Нижній парк насаджений у стилі італійських садів епохи Відродження. Тут можна милуватися Фонтаном сліз, джерелом «Котяче око», скелею Айвазовського і терасою левів (З журналу).

Воронцовський палац
(Крим)

* Амфітеатром – півколом, що підвищується, розширюючись догори.

** Хаос – скупчення, суміш.

212 **МІКРОФОН.** Чи доводилося вам бувати у національних природних парках та заповідниках України? Якщо так, розкажіть двома-трьома реченнями з однорідними членами, що ви там побачили.

Ставимо
кому

Між однорідними членами речення, як правило, **ставиться кома**. **НАПРИКЛАД:** 1. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко). 2. Тече вода в синє море, **та** [але] не витікає (Т. Шевченко).

О, О, О
О, і О, і О
О, але О

Якщо однорідні члени вжито **попарно**, то кома ставиться між цими парами.

НАПРИКЛАД: Все у ній сіяє: слава і походи, свист клинків у полі і набойв спів (В. Сосяра).

О і О, О і О

Якщо однорідні члени речення з'єднані **парним сполучником**, то кома ставиться лише перед другою частиною сполучника. **НАПРИКЛАД:** Він **не стільки** забився об стіл, **як** стривожився (І. Нечуй-Левицький).

не стільки
О, як О

Не ставимо
кому

Не ставиться кома між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані **одиничним сполучником і(й), та** (у значенні і), **чи, або**. **НАПРИКЛАД:** Над Россю, Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї (В. Симоненко).

О, О і О

Ставимо
крапку
з комою

Іноді між однорідними членами речення ставиться **крапка з комою**, особливо коли вони поширені та в їхньому складі є свої розділові знаки. **НАПРИКЛАД:** *А над самою водою верба похилилась; аж по воді розіслала зелені віти (Т. Шевченко).*

Ставимо
тире

Між двома однорідними членами може ставитися **тире**, якщо: а) однорідні члени поєднані безсполучниковим зв'язком і другий однорідний член протиставляється першому: *Було щастя – не вернеться тепер (О. Квітневий)*; б) другий однорідний член виражає причину, наслідок, раптову зміну, щось несподіване: *Земля на прощання усміхнулась – і потемніла (Панас Мирний).*

Тире і
двокрапка
при
узагальню-
вальних
словах

При узагальнювальних словах вживаються такі розділові знаки

Двокрапка
Δ: О, О, О

Тире
О, О, О – Δ

Двокрапка і тире
Δ: О, О, О – ...

- Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом ставиться **двокрапка** (*Все послуго: земля, вода, повітря*).
- Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться **тире** (*Земля, вода, повітря – все послуго*).
- Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними ставиться **двокрапка**, а після них – **тире** (*Все: земля, вода, повітря – послуго*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова **як-от, а саме, наприклад**, то перед цими словами ставиться кома, а після них – дво-крапка: Δ, як-от: О, О, О. **НАПРИКЛАД:** *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві або впіймати (О. Довженко).*

213 Поміркуйте, чому: а) у першому реченні немає ком, хоча сполучник *і* вжи-то двічі; б) у другому реченні перед першим сполучником *і* ставиться кома, а перед другим – не ставиться.

1. Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну (А. Малишко).

2. Скресли ріки, і крижини безладно громадились і шурхотіли у течії повноводдя (Р. Іванченко).

214 І. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої ролі в реченні. Укажіть речення з кількома рядами однорідних членів.

1. Шаблі й набої, кайдани й пістолі хай гинуть у морі (С. Фоменко). 2. А літа пливуть за ними, пливуть собі стиха, забирають за собою і добро і лихо (Т. Шевченко). 3. Чорнобиль та м'ята, барвінок та рута, калина, верба над водою, в(е,и)шневий садок над ставочком, солом(')яні стріхи та чорна пухка, рі(л,лл)я-все сниться щоночі шпакові (Дніпрова Чайка). 4. Ті пісні мене **найперше** вчили поважати труд людський і піт, шанувати Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ (В. Симоненко). 5. Люблю я осінні квіти, прощальну красу вечорів і сині оголені віти і вітру холодного спів (В. Сосюра). 6. Шумить і хвилюється Київ і сонце сміється з висот (В. Сосюра). 7. На синіх долонях вечора темним **смуток** горбатився старий вітряк і в благанні простягав змерзлі руки чи до неба, чи до людей (М. Стельмах). 8. З півночі раптом налетів вітер, наробив лиха в господах (Д. Ковальський).

II. Доберіть антоніми і синоніми до виділених слів.

215 I. Спишіть речення, добираючи з довідки відповідний парний сполучник для з'єднання однорідних членів речення. Поставте розділові знаки. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. Не ... тії вороги ... добрії люди – і окрадуть жалкуючи плачучи осудять (Т. Шевченко). 2. Хата ... старенька ... чепурна біла – видно, біля неї ходили хазяйські руки (Панас Мирний). 3. Митець думає ... розумом ... серцем (О. Довженко). 4. І ... болить ... не черствіє серце (О. Квітневий).

ДОВІДКА. Так... як; хоч... та; хоч... але; не тільки... а й.

II. Чи є з-поміж поданих речень речення з поширеними однорідними членами?

216 I. Спишіть, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої ролі в реченні. Поясніть розділові знаки.

II. Побудуйте схеми, які б відображали групування однорідних членів речення й узагальнювальних слів.

1. Світає... Все спить ще, і небо і зорі безсилі... (П. Тичина). 2. Усе: і небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно, і вогкий гнилуватий повів ріки, і тривожний крик птиці, і невисока росиста отава – сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (М. Стельмах). 3. І цвіт і грім і дощ і град-я серцем спраглим все приємлю, та збережу від граду сад і захищу від грому землю (Л. Дмитерко). 4. Все змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, й море (І. Нечуй-Левицький). 5. Тихий шум лісу, синява високого неба, запах зелених трав-все це зливалось з гомоном потривоженої крові і наповняло серце Дороша невтішним боєм (Г. Тютюнник). 6. Та всі голоси і зблика, і вівсянки і зеленушки і навіть одуда заглушувало кування зозулі (О. Донченко).

III. Укажіть речення з неоднорідними означеннями.

217 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Знайдіть у поданих реченнях пунктуаційні помилки. Доведіть свою думку.

Речення для першого учасника. 1. Ранок теж був тихий і безвітряний, і обіцяв сонячний жаркий день (Гр. Тютюнник). 2. І барвінком, і рутою, і рястом – квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї... (Т. Шевченко).

Речення для другого учасника. 1. Народ наш вистояв у тих битвах і живе, і гонить з другого кореня нове пагіння... (І. Цюпа). 2. Досвідчена вчителька, і словом, і увагою пригріла хлопчика (І. Цюпа).

218 Доберіть із художньої літератури або складіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О або О. 2. то О, то О. 3. і О, і О, і О. 4. О чи О, О чи О. 5. як О, так і О.

219 Доберіть однорідні члени речення з узагальнювальним словом на тему «Зима». Уведіть їх у три речення так, щоб у першому однорідні члени були на початку речення, у другому – в кінці, а в третьому – в середині. Прочитайте складені речення з правильною інтонацією.

220 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто швидше «збере» слова в речення з однорідними членами і правильно розставити відповідні розділові знаки? Починайте зі слів, які записано першими.

1. При б́ерезі, у діток, пробігала, про літо, вода, тихім, купальне, питала (За П. Мовчаном).

2. Спасибі Вам, тепло, ночі, і довгі, мамо, за Ваше, недоспані (За Д. Луценком).

221 І. Запишіть текст під диктовку, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені пунктограми й орфограми.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить що так співають лебедіні крила. Я придивляюсь до їхнього маяння прислухаюсь до їхнього співу і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки наче крила. І радість і смуток і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим а навколо більшає росте і міниться увесь світ і загачене білими хмарами небо і одноногі скрипучі журавлі, що ніколи не полетять і полатані веселим зеленим мохом стріхи і блакитнава діброва під селом і туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів (М. Стельмах).

II. Доповніть текст усною розповіддю про свої спостереження над світом природи.

222 І. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. З'ясуйте, які з речень є простими, а які – складними. Чим ще, крім однорідних членів речення, вони ускладнені?

1. Все тут радує зір: рівні струнки берізки не понівечені любителями березового соку, гінки бурштинові сосни що мов корабельні щогли сурмлять у сизу небовінь (А. Камінчук). 2. Він подумав не зовсім так але відчув, що його думка останнім часом мовби кудись посувається набирає інших обмірів і обмірює вже не тільки тонни збіжжя і гектари посівів а й ще щось (Ю. Мушкетик). 3. Село гоїдалося поміж ніччю і днем, то поринало в чорну імлу, то підводилося з неї підбадьорювало себе скрипом журавлів, цоканням сокир неголосними перемовками (Ю. Мушкетик). 4. Рвучкий вітер бушував над лісом, і дерева то гули грізно і тривожно, то шуміли тихо і приємно (М. Коцюбинський).

II. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

223 Користуючись відповідною узагальнювальною схемою на форзаці підручника, складіть усне висловлювання на тему «Розділові знаки при однорідних членах речення».

ВИСНОВКИ

1. Між однорідними членами речення можуть ставитися коми, іноді – крапка з комою і тире. При узагальнювальних словах вживаються двокрапка і тире.
2. Слід розмежовувати з'єднані одиничним сполучником однорідні члени речення, між якими не ставиться кома, і складне речення, між частинами якого ставиться кома.

§ 25. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

*Про те, як уникнути логічних
і граматичних помилок при вживанні однорідних
членів речення*

Логічні
зв'язки

- Однорідними членами речення не можуть бути слова, які виражають родові й видові поняття. **НАПРИКЛАД**, неправильним є таке речення: *На зустрічі були відомі поети і письменники*. Поняття *письменники* включає поняття *поети*, тому їх не можна об'єднувати в один ряд.
- Як однорідні члени речення не можна використовувати слова, що виражають перехресцувані або різнопланові поняття. **НАПРИКЛАД**, неправильним є таке речення: *Завод і його цехи освоїли нові технології*. – Цехи є частиною заводу.
- Значення узагальнювальних слів повинне включати значення всіх слів, що є однорідними членами речення. **НАПРИКЛАД**, неправильним є таке речення: *Фірма замовила різні канцелярські товари: олівці, ручки,*

Граматичні зв'язки

скріпки, клей, ножиці, лампи. – Лампа не є канцелярським приладдям.

- Однорідні члени речення вживаються у тій самій формі, що й узагальнювальне слово. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Посадили такі дерева: яблуню, грушу, вишню.	Посадили такі дерева: яблуня, груша, вишня.

- Не можна вживати один додаток, який стосується кількох однорідних членів речення, якщо вони вимагають різного відмінка залежного слова. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Ми цінуємо наших переможців і пишаємося ними.	Ми цінуємо і пишаємося нашими переможцями.

Слово *цінуємо* вимагає додатка в родовому відмінку (*цінуємо* (кого?) *переможців*), а слово *пишаємося* – в орудному (*пишаємося* (ким?) *переможцями*).

Вживання прийменників

- Різні прийменники при однорідних членах речення не випускаються. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Дерева висадили на площах і в парках.	Дерева висадили на площах і парках.

- При однорідних членах речення, пов'язаних повторюваними або парними сполучниками, прийменники не випускаються. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Дізналися і про моря, і про океани.	Дізналися і про моря, океани.

Вживання сполучників

- Частини парних сполучників мають стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Дізналися як про моря, так і про океани. Природу не тільки любимо, а й оберігаємо.	Як дізналися про моря, так і про океани. Не тільки природу любимо, а й оберігаємо.

224 Визначте характер помилок у вживанні однорідних членів речення. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Підприємство запрошує на роботу бухгалтерів, водіїв, жителів міста.
2. Цього року ми посіяли на дачі кріп, петрушку, огірки, редьку, виноград.
3. Автотранспортне підприємство займається перевезенням пасажирів і школярів.
4. На зустріч із письменником прийшли як його шанувальники, так і люди.
5. У шкільний буфет сьогодні завезли напої, тістечка та кулінарні вироби.
6. Усі прагнули і вірили в перемогу українських спортсменів.
7. З дитинства він любив і демонстрував неабиякі здібності у спорті.
8. Батькам забороняється лишати вдома без нагляду маленьких дітей та не дозволяти їм гратися сірниками.
9. На святі вітали людей праці та науковців.
10. У ліквідації пожежі брали участь три машини і п'ятеро пожежників.
11. Сім'я з трьох чоловік і бабусі шукає тимчасове житло.

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

Восьмикласник Ярослав, який під час канікул відпочивав у бабусі, написав мамі з татом листа: «У нашому саду стало гарно та затишно. Ми з бабусею насадили багато квітів: чорнобривців, троянд, мальв і маленьку топольку. Я прокидаюся дуже рано, вибігаю в сад і насолоджуюся співом птахів...». За кілька днів Ярослав одержав відповідь від батьків: «Ми дуже раді, синку, що ти допомагаєш бабусі і що тобі подобається відпочивати в селі. Скоро приїдемо, бо дуже хочеться побачити ту диво-квітку тополь, яку ви посадили з бабусею...».

— Щось мої батьки наплутали, — мовив Ярослав бабусі. — Яку диво-квітку вони хочуть побачити? Тополя — це ж дерево...

Як ви думаєте, хто в описаній ситуації допустив помилку? Що треба знати, щоб уникнути подібних непорозумінь?

225 Визначте доречність уживання прийменників і сполучників при однорідних членах речення. Відредагуйте речення (якщо потрібно) і запишіть.

1. Не тільки міцну деревину з красивим малюнком має клен, а й горобина.
2. Різьбярі з усіх порід дерев люблять липу за те, що її деревина як в роботі легка, так і м'яка.
3. Цієї весни роботи побільшало і на городі, і полі.
4. Пильнував дід свій город як удень, так і вночі.
5. У гідропарку діти відпочивали не лише біля річки, але й каталися на каруселях.
6. Йому подобається відкривати не тільки нові сторінки історії, а й географії.
7. Циркачі виступали на маленьких відкритих майданчиках та великих залах.

226 Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) на основі теле- чи радіопередачі, використавши в ньому: а) однорідні члени речення, які вимагають різних прийменників; б) однорідні члени речення, з'єднані парним сполучником.

Присудок
при
однорідних
підметах

При **однорідних підметах**, які з'єднані **єднальними сполучниками** або без них, **дієслово-присудок**, що стоїть після підметів, вживається у множині (в однині він буває лише в поетичних текстах), а **дієслово-присудок**, що стоїть перед підметом, може мати як форму однини, так і форму множини. При однорідних підметах, з'єднаних **розділовими сполучниками**, присудок завжди має форму однини.

ПОРІВНЯЙТЕ!

На галявині росла
ялина і дуб.
На галявині росли
ялина і дуб.

Ялина і дуб росли на
галявині.
Ялина чи дуб ріс на
галявині.

227 Спишіть речення, вибираючи форму узгодження присудка з однорідними підметами. Підкресліть граматичні основи.

1. Іноді глибоку тишу (порушує, порушують) стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки (О. Донченко). 2. Івась і Грицько (йшли, йшов) побоках і (доглядав, доглядали) овечат (Панас Мирний). 3. Наука й труд, знання і школа манливо (кличе, кличуть) до мети (П. Усенко). 4. І ця пісня, і дві тополі, і веселка над селом, і золотий туман сонця на заході, і дощик, що насправді йшов стороною, (перевернув, перевернули) душу парубкові (М. Стельмах). 5. І (пливе, пливуть) тоненьки-ми, поплутаними струмочками не то думка, не то мрія (М. Івченко). 6. Життя і мрія в згоді не (буває, бувають) і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 7. Не вітер, а бура над землею в замети (клали, клали, клав) білий сніг (Л. Первомайський). 8. І (відчували, відчував) грек і печеніг відлуння кроків князя Святослава (В. Симоненко).

ВИСНОВКИ

При вживанні однорідних членів речення слід звертати увагу на їхню значеннєву співвіднесеність. В однорідний ряд не можна включати слова, які означають родові й видові поняття; перехрещувані або різнопланові поняття. Також необхідно зважати на лексико-граматичну сполучуваність однорідних членів речення з іншими словами в реченні.

Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу однорідних членів речення, продемонструйте її в класі.

Проект

Форми презентації реклами можуть бути такими: інсценізація; словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; комбінований рекламний проект тощо.

ПОРАДИ ЩОДО РОБОТИ НАД ПРОЕКТОМ

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення й асоціації.
 2. Чітко продумайте мету, адресата, вид реклами.
 3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має особливе значення.
- Показ рекламних проектів можна провести як конкурс. Оберіть журі, яке присвоїть кожному проекту одне зі звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найсмішніший, найяскравіший тощо.

§ 26. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ»

228 I. Прочитайте текст, визначте його тему, тип і стиль мовлення. Розкажіть про роль однорідних членів речення в ньому.

II. Укажіть і обґрунтуйте пропущені розділові знаки. Визначте синтаксичну роль однорідних членів та особливості зв'язку між ними. Знайдіть речення з кількома рядами однорідних членів.

З ГЛИБИНИ ТИСЯЧОЛІТЬ

Північне Причорномор'я... З глибини тисячоліть дивляться на нас народи, що називали колись ці землі своїми, займалися хліборобством і скотарством. Багато століть тому вони жили тут, а потім щезли з історичної арени, розпоршились серед інших племен і народів. Та кожен з них у чомусь зберігся у рисах нашого обличчя, у нашій мові, у наших традиціях...

Найдавнішими з відомих нам за писемними джерелами народів Причорномор'я були киммерійці, які залюднили ці землі більше трьох тисячоліть тому. У VIII столітті до нашої ери їх вигнали скіфи. У V–VII століттях до нашої ери в Північному Причорномор'ї з'являються греки. Вони принесли з собою досягнення античної цивілізації, що справила великий вплив на скіфів та сарматів. А побут, звичаї і культура варварів, як називали греки чужинців, впливали, у свою чергу, на причорноморських греків.

Тут, на широких просторах, північніше від Чорного моря утворилася перша

В. Сяров. Крізь сивину віків

українська держава Київська Русь. Про це, на жаль, відомо дуже мало. І скіфи і сармати не зафіксували писемно своєї історії. Ученим доводиться **реставрувати** її, спираючись на свідчення античних авторів та на різні археологічні пам'ятки (За В. Драчуком).

III. Поясніть лексичне значення виділених слів, доберіть до них синоніми. За потреби скористайтесь словником синонімів.

229 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, чи є однорідні члени в такому реченні: *Послухаєм, про що шепочуть клени, про що шумить в задумі Стрийський парк (Р. Братунь).*

Синтаксичний розбір речення з однорідними членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Вказати, що речення ускладнене однорідними членами.
3. Визначити: а) якими членами речення є однорідні члени; б) якими частинами мови вони виражені; в) як пов'язані між собою однорідні члени (сполучниковий, безсполучниковий, змішаний зв'язок); г) від якого слова в реченні вони залежать.
4. Побудувати схему групування однорідних членів речення.

Зразок усного розбору

Спогад про світлий, радісний сніг білим серпанком на пам'ять ліг (Р. Братунь).

Речення просте, поширене, двоскладне, повне, розповідне, неокличне, ускладнене однорідними членами речення. Однорідні члени речення *світлий, радісний* непоширені, означення, виражені прикметниками, пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком, у реченні залежать від слова *сніг*.

Зразок письмового розбору

Спогад про світлий, радісний сніг білим серпанком на пам'ять ліг.

Речення просте, пошир., двоскл., повне, розп., неокл., ускладн. однор. чл. реч. *світлий, радісний* непош., означ., вираж. прикм., безпол. зв'яз., залеж. від сл. *сніг*. О, О.

230 1. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір двох речень з однорідними членами (на вибір).

1. Доброчинство вимірюється не величиною, а доброю волею (Сенека).
2. Наближення зими у всьому серце чує і в цілесті листків і в вітрі і в стежках (В. Сосюра).
3. Чорна непроглядна темнота стояла кругом (Панас Мирний).
4. У них є все: пшениця хутро вовна і риба й мед і добрі води рік (Л. Костенко).
5. Я полюблю і зеленим узліссям і лугом

(Л. Первомайський). 6. Ниви то котились поволі в долину, то підіймались на високі гори (М. Коцюбинський).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

231 Підготуйте усне висловлювання на одну із запропонованих тем у відповідному стилі, використовуючи речення з однорідними членами.

1. У публіцистичному стилі: «Я кровинка твоя, Україно», «Хто є для мене взірцем».

2. У науковому стилі: «Здобутки трипільської культури», «Античні міста-держави на території сучасної України».

3. У художньому стилі: «А небо засніжене ніжно так ніжиться», «Завіяло дороги».

232 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Найважчим завданням під час опрацювання теми для мене було... 2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

233 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подано в кінці підручника. Якщо ви допустили помилку, з'ясуйте її суть і повторіть відповідний параграф підручника.

ТЕСТ

1. Укажіть ДВА речення, у яких є однорідні члени речення:

А. Ой повішу колисочку у поли, у поли, будуть дитя колисати соколи, соколи (Нар. творчість).

Б. А він візьми та й скажи всю правду.

В. Любить він такі ночі безвечірні і цю тишу (О. Гончар).

Г. Двори стоять у хуртовині айстр. Яка рожева й синя хуртовина (Л. Костенко).

Г. Про нього останнім часом ні слуху ні духу. *фразеол.*

2. Укажіть речення, у якому означення однорідні, а тому між ними треба поставити кому (розділові знаки пропущено):

А. Коло хатів у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (І. Нечуй-Левицький).

Б. Сонце вдарило з-за лісу червоним потужним промінням на київські гори (І. Нечуй-Левицький).

В. Широка зелена Оболонь і Поділ укрились тінню і потемнішали (І. Нечуй-Левицький).

Г. Сиві, рожеві, блакитні дими кучеряві плинуть з високих, мов башти, стрімких димарів (М. Рильський).

3. Укажіть, де в поданому реченні потрібно поставити коми:

Вже сонце скотилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору (Леся Українка).

А. Після слів бору, лани.

Б. Після слів бору, купало, лани.

В. Після слова *лани*.

Г. Коми немає.

4. Укажіть речення, у якому після однорідних членів слід поставити тире (розділові знаки пропущено):

А. Про все ти співаєш про сльози і сміх про молодість, битвами грізну (*В. Сосюра*).

Б. Мені там рідне все й Дінця зелені хвилі і шепіт яворів і дальній дзвін копит і округа озер степів картини милі й на обрії гаї що серцю шлють привіт (*В. Сосюра*).

В. Земля України і небо і люди-усе мені рідне (*В. Сосюра*).

Г. Синь гаїв поля світання пісня солов'їна ніжний шепіт і зітхання моя Україна (*В. Сосюра*).

5. Укажіть речення, у якому між однорідними членами речення ставиться кома (розділові знаки пропущено):

А. Сосни немов розступилися і обгорнули кімнату (*М. Коцюбинський*).

Б. Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець (*М. Коцюбинський*).

В. Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (*В. Скомаровський*).

Г. І птахам, і звірятам цікаво було дивитися на людей (*В. Бережний*).

6. Укажіть речення, у якому треба поставити двокрапку (розділові знаки пропущено):

А. Надворі повсюди лежала роса на поживклій траві осінній на круглій павутині попід стріхою... на капустах у городі (*Гр. Тютюнник*).

Б. А перед нашими очима біжать сірі сумні осінні лани (*М. Івченко*).

В. І вгорі й нанизу й на воді-все стало однією мрією (*Із журналу*).

Г. Земля, і вода, і повітря-все поснуло (*М. Коцюбинський*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які члени речення називаються однорідними? Наведіть приклади.
2. Які члени речення можуть бути однорідними? Наведіть приклади.
3. Чим однорідні члени речення відрізняються від словосполучень?
4. Як з'єднуються між собою однорідні члени речення?
5. Розкажіть про інтонацію речень з однорідними членами і узагальнювальними словами.
6. Яка роль однорідних членів речення у мовленні?
7. Чим відрізняються однорідні означення від неоднорідних? Наведіть приклади.
8. Що таке узагальнювальні слова? Якими частинами мови вони найчастіше виражаються?
9. Розкажіть про розділові знаки при однорідних членах речення.
10. Пригадайте 2–3 прислів'я, приказки, крилаті вислови з однорідними членами речення.

ТАКА ЛЕГКА ЕСПЕРАНТО

6-те жовтня у світі вважають Днем есперантистів – послідовників ідеї створення міжнародної штучної мови есперанто. Нині цією мовою володіють 20 мільйонів осіб. Нею ведуть радіопрограми, видають понад 150 газет і журналів, поширена есперанто в Інтернеті. Можливість порозумітися без особливих труднощів люди отримали завдяки польському лікарю Людвігові Заменгофу, який ще змалку мріяв дати людям мову, зрозумілу для всіх. І от, 26 липня 1887 року, після десяти років наполегливої праці, у Варшаві з'явилася 40-аркушна книжка, яку Заменгоф підписав псевдонімом «Докторо Есперанто», тобто «той, хто сподівається». Поступово псевдонім став назвою мови. В есперанто лише 16 граматичних правил, які не мають винятків. Засвоївши шість букв, що відрізняють алфавіт есперанто від латинського, можна протягом кількох годин почати читати, писати й перекладати цією мовою (За матеріалами ЗМІ).

ЦІКАВО ЗНАТИ!

Історія фразеологізму *перейти Рубікон* пов'язана з іменем Юлія Цезаря. У середині I століття до нашої ери Цезар вів завойовницькі війни у Галлії. Природним кордоном, що відділяв галльську територію від римської, була ріка Рубікон, яка впадала в Адріатичне море. Коли римський сенат, наляканий швидким зростанням популярності Цезаря у Римі, відмовив йому в продовженні повноважень головнокомандуючого, той перейшов зі своєю армією річку Рубікон. Цією дією він розпочав громадянську війну, з якої вийшов переможцем. З того часу вислів «перейти Рубікон» означає «зробити безповоротний крок».

І ТАКЕ БУВАЄ!

ЧИ ВИ ЧУЛИ ПРО ВАСИЛЬКА?

Чи ви чули про Василька?
З вами він говорить:
Дайте вислів – одна хвилинка –
Рідною відтворить.

В хлопця виразів – запаси;
Хто б подумав навіть.
– От як буде точить лясі?
– Теревені править!

Або ось таке слівце:
Прочь! Нельзя! – по-руськи.
А Василько наш на це:
– Геть! Не можна! Дзуськи!

– Ти в нас – маг, – сказала Ната.
Усміхнувся на те Василь:
– Ні, це мова в нас багата, –
Все в ній знайдеш без зусиль!

(Д. Білоус)

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

відповідальність – підвищувати
діяльність – провадити
достовірність – встановлювати
знання – набувати
збитки – завдавати
квартплата – вносити
освіта – здобувати
обсяг – збільшувати
основи – закладати
посада – скасувати, ліквідувати
послуги – надавати
політика – формувати, реалізувати

платіж – здійснювати
присяга – складати
план – складати
пільги – поширювати
потреба – задовольняти
пропозиції – вносити
спори – розв'язувати
тариф – підвищувати
територія – упорядковувати
функції – виконувати
чинність – набирати
школа – заподіяти

ПРИКЛАДИ СЛОВОВЖИВАННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
брати участь	приймати участь
викликати конфронтацію	створювати конфронтацію
взяти до відома	брати до відома
грошові засоби	грошові кошти
є доказом	являється доказом
ігнорувати правила	ігнорувати правилами
збільшити кількість	підвищити кількість
наступний день	слідуючий день
нехтувати вказівками	нехтувати вказівки
підбити підсумки	підвести підсумки
подати довідку	представити довідку
порядок денний	повістка дня
поширити досвід	розповсюдити досвід
правильно зрозуміти	вірно зрозуміти
рівень підвищився	рівень збільшився
розв'язати задачу	вирішити задачу
скласти присягу	прийняти присягу
справжність документа	дійсність документа
виявити турботу	проявити турботу
приділити увагу	вділити увагу
о п'ятій годині	в п'ять годин
найкращий	самий кращий

Українська мова має свою особливу музикальність. Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна ріка, виблискує хвилями народної пісні, переливається в душу нації, творить почуттєву нерозривність українського серця й української землі.

Д. Павличко

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)

Потрібно знати:

- що таке звертання, вставні слова (словосполучення, речення);
- групи вставних слів за значенням;
- виражальні можливості речень зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями).

Потрібно вміти:

- правильно вживати розділові знаки при звертаннях, вставних словах (словосполученнях, реченнях);
- конструювати та правильно інтонувати речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями);
- використовувати вставні слова, словосполучення для зв'язку частин тексту, зокрема наукового стилю.

§ 27. ЗВЕРТАННЯ

Про те, чим поширені звертання відрізняються від непоширених, їхні виражальні можливості та про особливості виділення звертань в усному й писемному мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! Для чого використовується форма кличного відмінка іменника? Що називається звертанням?

234 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому звертання та схарактеризуйте їх за морфологічним вираженням, будовою та місцем у реченні.

Ой летіть, вітри буйні, зашуміть калиновим гіллям край вікна, розбудіть матір шелестом поривним. І повідайте, вітри, про найменшого сина Миколу, що його не обіймала матір, не виряджала на війну, й що йому наказу не давала материнського. Розкажіть ви, буйні вітри, що живий син Микола, живий-здоровісінький. Тільки сивина рясно вкрила скроні, як паморозь осіння...

Не забув тебе, мати, молодий син...

Мовчи, серце! Стань твердим, як кремінь! Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить...

– Де ви, сини мої? Чи діждуся вас? Чи побачуся з вами?

Б'ється калинове гілля, стукає, наче повідати хоче про добру вість, що її принесли швидкі вітри... (А. Шиян).

Значення

Звертання – це слово або група слів, що називають особу, а іноді – неживий предмет, до якого звертається мовець. **НАПРИКЛАД:** 1. *І шлях святинь твоїх, Славуте, тернами весь позаростав!* (М. Філянський). 2. *Люблю тебе, моя ти пісне, тобі я дякую за все* (В. Сосюра).

Спосіб вираження

Звертання виражається іменником у кличному відмінку або в називному в значенні кличного. Інколи в ролі звертання виступають слова інших частин мови, вжиті у значенні іменника. **НАПРИКЛАД:** *Будь щаслива та здорова, чорноброва!* (М. Вороний).

Місце в реченні

Звертання можуть займати будь-яке місце в реченні. Самі ж членами речення не виступають і не утворюють з іншими членами речення словосполучень.

Інтонація

Звертання вимовляються з **окличною** інтонацією, високим тоном, особливо на початку речення. У вимові перед звертанням паузи зазвичай немає, є пауза, як правило, після нього. Якщо звертання стоїть у середині речення, воно читається швидким темпом.

Розділові
знаки

На письмі звертання виділяється **комами**. Проте, коли звертання стоїть на початку речення і вимовляється з окличною інтонацією, після нього ставиться **знак оклику**, а наступне слово в такому випадку пишеться з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Життя моє! Дозволь тебе любити. Зашити щастям зроблені дірки* (А. Стеценко).

Перед звертанням часто бувають **вигуки**, які від звертання відділяються комами. Не виділяються лише слова **о, ой**, якщо вони вжиті як **підсилювальні частки**. **ПОРІВНЯЙТЕ:**
 1. *Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові* (Т. Шевченко).
 2. *Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш?* (М. Рильський).

Структура

Звертання, виражені одним словом, називаються **непоширеними**. Звертання, виражені групою слів, називаються **поширеними**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пригадайте, мамо, те прощання край воріт, де саяла роса* (Л. Павлів). 2. *Запалай, мій вознику крилатий, полум'ям привітним і незлим* (А. Малишко).

У групі поширеного звертання можуть бути відокремлені означення, однорідні члени речення. У середині такого звертання ставляться розділові знаки відповідно до загальних правил. **НАПРИКЛАД:** *Прощайте, росяні долини і села, сповнені краси* (О. Підсуха).

Стилістичні
особливості

Звертання вживаються здебільшого в **розмовному, художньому та публіцистичному** стилях мови. У мові художньої літератури та приватному листуванні звертання емоційно забарвлені, тому вживаються з вигуками, частками, повторюються. Часто вживаються в питальних і спонукальних реченнях, у діалогах.

235 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, які з виділених слів є звертаннями. Обґрунтуйте свою думку.

1. Хай, **милі друзі**, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирній (М. Рильський). 2. Я люблю тебе, **поле**, простір **твій**, широчінь, твої пахощі й цвіт (П. Дорошко). 3. **Учитель мій!** Як ми тебе любили... (В. Сосюра). 4. Гей **ви**, далі **ясні**, **безкінечні й сині**, як чудесно в світі молодому жити! (В. Сосюра). 5. Не стелись, **тумане**, не шуміть, **тополі**, не печальте очі **ви**, **берізки голі!** (В. Сосюра).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При звертанні можуть бути займенники **ти, ви** у будь-якому відмінку. Ці займенники до групи звертання не входять.

236 І. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки при звертаннях. Назвіть звертання, визначте, які з них поширені та чим вони виражені. Чи бувають звертання членами речення?

**МОВНИЙ
ЕТИКЕТ**

Дорогі друзі!
Громадяниче!
Панове!
Добродію!
Вельмишановний!
Господарю!
Господине!
Дорогий друже!
Громадяни!
Пані!
Люди добрі!
Шановне
товариство!

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією.

1. Грай моя пісне, як вітер сей грає (*Леся Українка*). 2. Через тумани лихі, через великеє горе ти світиш мені, моя зоре (*Леся Українка*). 3. І ти, людинно, в себе у ногах побачиш постать гордої природи (*М. Рильський*). 4. Линьте ж, дні, котіться, весни, до мети (*М. Рильський*). 5. Шуми вітре, шуми буйний на ліси, на гори... (*М. Шашкевич*). 6. Спи мій малесенький, поки є час (*Леся Українка*). 7. Скажи, Україно, скажи, моя мила, звідки могутність незламна твоя? (*М. Нагнибіда*). 8. Кораблі, Шикуйтеся до походу! Мрійництво! Жаго моя Живи! В океані рідного народу, відкривай, духовні острови (*В. Симоненко*). 9. Ти чого це дівко, на вулицю носа не показуєш? (*М. Стельмах*).

III. Підкресліть граматичні основи. Назвіть речення, у якому присудок виражений фразеологізмом.

237 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Об'єднайтеся в групи по 3–6 учнів і проведіть конкурс на знання українських пісень, у текстах яких є речення зі звертаннями.

238 **МІКРОФОН.** Висловіть свої міркування стосовно того, як потрібно звертатися до людей. Яке означення ви використали б біля звертання, починаючи лист до мами, тата, бабусі, дідуся, ровесника, редактора газети, директора школи? Які слова найкраще вживати під час звертання до незнайомої людини?

239 Складіть і запишіть речення, у яких наведені слова були б то підметами, то звертаннями.

Дніпро, мої однокласники, рідна земля, Галина Іванівна.

240 Поширте речення *Коли ти прийдеш?* звертаннями. Поставте звертання на початку, в середині, в кінці речення. Простежте, як змінюється відтінок запитання залежно від місця звертання в реченні. Опишіть ситуацію, у якій могло б прозвучати кожне з утворених вами речень.

241 І. Спишіть речення, ставлячи звертання, подані в дужках, у кличному відмінку та розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Добридень (квітень) повелитель квіту. Заходь в мій сад, – він жде тебе завжди (*М. Боровко*). 2. Здрастуй (пташечка маленька) звідкіля ти, звідкіля? (*П. Усенко*). 3. Понеси мене на крилах (радість моя) де на пагорбах і схилах сонця течія (*В. Симоненко*). 4. Скажи (брат) кобза-

5, Київ

6, мій

друже

8 пр. розд. коми, двосил.
коширени, уклінди.
зверт

Звертання

реві: хай собі співає! Бо кобзаря на Україні народ поважає (О. Корсун).
5. Молодієш (Київ) хоч старий літами (Д. Луценко). 6. Нехай живе поезія (мій друг)! (М. Рильський). 7. Не шуми ти (луг) і не гасніть, далі! (В. Сосюра). 8. Ти припав (мій син) до лиця мудрої кринички польової (П. Перебийніс).

7 ти, друже, 8, мій син,

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох останніх речень.

III. Визначте, у яких словах, що є звертаннями, простежується чергування звуків. Запишіть і схарактеризуйте звуки, що чергуються.

242 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто швидше розставить сім ком у поданому реченні?

Зеленійте доли і лужечки і орли здіймайтесь ув імлі розливайтесь круті бережечки по українській молодій землі! (А. Малишко).

243 I. Випишіть спочатку речення з поширеними звертаннями, а потім – із непоширеними. Розкрийте дужки, розставте розділові знаки. Обґрунтуйте написання.

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією.

1. Слався од краю до краю, Вітчизно, квітни садами піснями луннай (М. Рильський). 2. Зашуми весною, зелен луже, теплий, вітре, ш(е,и)лести в гі(л,дл)і! (А. Малишко). 3. За руку б(е,и)ру тебе, слово, як юнку як рідну дитину, на руки б(и,е)ру (П. Воронько). 4. О, краю, мій в ті грізні зими завжди з тобою ми були (В. Сосюра). 5. Мій отчий (не)забутній доме зі мною скрізь твоє тепло (Р. Братунь). 6. Добрий ранок шляхи пром(и,е)нисті і веселі пісні тракториста (М. Стельмах). 7. Командире, хай поблиз Дніпра відпочине воїна душа! (М. Стельмах). 8. Сідай дон(е,и)чко пополуднуй з нами (М. Стельмах). 9. Старі дуби спасибі вам за осінь, за відлітання радості і птиць (Л. Костенко).

III. Схарактеризуйте усно речення за метою висловлювання та інтонацією.

244 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі подане речення кілька разів, передаючи інтонацією різні почуття (радість, переляк, сум, тривогу тощо).

“Іване, Іване!” – промовила тихо мати.

245 I. Прочитайте і спишіть народні вислови, вставляючи пропущені розділові знаки. Чи можна переставити в реченнях звертання?

1. Ні сіло ні впало: «Дай мамо сало!». 2. Хапай Петре поки тепле. 3. Скачи Данило хоч тобі не мило. 4. Не трать куме сили, спускайся на дно. 5. Заплач Матвійку дам копійку. 6. Хоч нічого не виходить, а ти Марку грай. 7. Грай, грай глечики а підеш без вушка. 8. Ой піч моя піч! Коли б я на тобі, а ти на коні, славний був би козак з мене.

II. Пригадайте і запишіть кілька прислів'їв чи речень із відомих пісень, у складі яких є звертання.

7, «Скоро» споконвічне, «Ок»; 1 - двосил., некоми, усни зверт. 2 - одсильн. 3 - одсильн. 4 - одсильн. 5 - одсильн. 6 - одсильн. 7 - одсильн. 8 - одсильн.

246 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть діалог на тему «Краєвид за вікном», використавши речення зі звертаннями.

Варіант Б. Складіть і запишіть три речення з прямою мовою на тему «Краєвид за вікном», використовуючи звертання.

М. Шагал. Вікно на дачі

ВИСНОВКИ

1. Звертання називають особу чи предмет, до яких звернена мова. Звертання бувають поширеними і непоширеними, вони не є членами речення.
2. На письмі звертання завжди виділяються комами, інколи – знаком оклику, в усному мовленні – інтонацією.

§ 28. ВСТАВНІ СЛОВА (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, РЕЧЕННЯ)

*Про те, що таке вставні слова
(словосполучення, речення), їхні групи за значенням
та особливості виділення*

ПРИГАДАЙТЕ! Які слова називаються вставними? Що вони виражають?

247 Прочитайте та порівняйте речення в кожній групі. Яке уточнення в основне повідомлення вносить у кожному випадку виділене вставне слово чи словосполучення?

1. Я був щасливий. – Я, *мабуть*, був щасливий. – Я, *безумовно*, був щасливий.

2. Линув дощ. – *На радість*, линув дощ. – *Як на біду*, линув дощ.

3. За вікном плакав вітер. – *Бувало*, за вікном плакав вітер. – *Як завжди*, за вікном плакав вітер.

4. Дівчата купили книжку. – *По-перше*, дівчата купили книжку. – *Отже*, дівчата купили книжку. – *Таким чином*, дівчата купили книжку.

5. Квіти були красиві. – *По-моєму*, квіти були красиві. – *На думку відвідувачів*, квіти були красиві.

Значення Вставними є слова (словосполучення, речення), які граматично не пов'язані з членами речення і виражають ставлення мовця до висловленого, його оцінку, характеризують спосіб оформлення думки і т. д. Вставні слова не несуть нової інформації, а лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Ти на мене пилинці не дозволила б, мабуть, упасти* (Є. Летюк). 2. *Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав...* (О. Делеменчук).

Вставні конструкції не є членами речення.

Інтонація Вставні слова, словосполучення і речення вимовляються зниженим тоном, у прискореному темпі. Перед ними і після них робиться пауза.

Розділові знаки На письмі вставні слова, словосполучення і речення, як правило, **виділяються комами**.

ГРУПИ ВСТАВНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Групи	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість, сумнів	безумовно, безперечно, без сумніву, певна річ, правда, здається, видно, мабуть, може, очевидно, може бути, либонь, а може, правду кажучи, щоправда, сподіваюся
Виражають задоволення, незадоволення, радість, жаль, здивування	на щастя, на диво, слава Богу, на жаль, як на зло, на сором, чого доброго, як навмисне, як на біду, дивна річ
Указують на джерело повідомлення	по-моєму, по-твоєму, кажуть, як кажуть, мовляв, на мою думку, бачу, по-вашому, як відомо, на думку..., за словами...

Групи	Приклади
Указують на зв'язок думок, послідовність викладу	по-перше, по-друге, нарешті, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, наприклад, інакше кажучи, таким чином, значить, виходить, однак, проте
Привертають увагу співрозмовника	чуєте, бачиш, уяви собі, зверніть увагу, майте на увазі, між нами кажучи, зрозумійте, даруйте

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі дієслова (здається, кажуть, думаю), прислівники (звичайно, видно, можливо), іменники (правда, на жаль, на щастя) тощо в реченні можуть виконувати різні функції – бути членами речення і вставними словами. Якщо до слова в реченні можна поставити питання від інших слів, то воно не вставне і виділяти його комами не потрібно.

Ніколи **не є вставними** слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, нібито, все-таки, мовби, неначе, адже, тобто, особливо*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. Там <u>кажуть</u> усю правду.	1. Там, кажуть , сонце спати лягає.
2. Максим <u>може</u> вам заспівати.	2. Я, може , вам заспіваю?
3. Здалеку <u>видно</u> плесо річки.	3. Будинок тут, видно , недавно збудовано.

Вставні речення

Значення, які властиві вставним словам, можуть виражатися і цілими реченнями.

НАПРИКЛАД: 1. *Як ми вже знаємо, по дорозі з Харкова Гребінка зупинився в Кременчуці (П. Жур).* 2. *Ну а ви, я бачу, здружилися (М. Трублаїні).*

До основного речення вставне речення приєднується за допомогою сполучника або без нього.

Стилістичні особливості

Вставні слова (словосполучення, речення) вживаються в різних стилях мови. У науковому та публіцистичному здебільшого вживаються ті з них, що вказують на порядок висловлення думки, джерело інформації, достовірність висловленого тощо.

248 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому вставні конструкції не є членами речення?

249 I. Прочитайте вголос текст, виділяючи інтонацією вставні слова. Визначте стиль і тип мовлення. Що нового ви дізналися з прочитаного?

II. Випишіть вставні слова, визначте їхню групу за значенням. Поясніть роль вставних слів для зв'язку думок у тексті та вираження авторського ставлення до висловленого. Зверніть увагу на розділові знаки при вставних словах.

ПІДКОВА НА ЩАСТЯ

Кожен із вас, сподіваюся, знає вислів «підкова на щастя». Та не всім, далебі*, відоме його походження. Історія цього афоризму сягає глибокої давнини. Ще в Стародавньому Римі та Греції був звичай підковувати коней і волів. Якщо, скажімо, ратаї чи воїни робили це з практичних міркувань, то для заможної верхівки таке оздоблення тварини мало суто обрядовий характер. Кожен по-своєму намагався продемонструвати статки: власники коней чи волів узували їх у срібні, а то й золоті підківки, намагаючись цим підкреслити своє соціальне становище. Траплялися, однак, випадки, коли дорогоцінні вироби непомітно губилися, і той, кому щастило знайти з благородного металу підківку, неабияк дякував долі. Звідси, отже, й похідний вислів – «підкова на щастя».

П. Шакало.
Коні, що біжать

Коли і де з'явилася підкова, хто той винахідник, що, розірвавши в горні шмат заліза, викував напівовальний каблучок і припасував його до копита коневі? На жаль, історія не зберегла імені далекого майстра (За В. Скуратівським).

* Далебі – уживається в значенні вставних слів: справді, дійсно і т. ін.

III. Напишіть переказ, використовуючи вписані вставні слова.

250 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, у яких двох із поданих речень є вставні слова. Доведіть свою думку.

1. Може, я міг би вам допомогти? – довірливо запитав незнайомий (О. Гончар). 2. Ніхто не може світа пережити (Нар. творчість). 3. Генерал, видно, був чимось не вдоволений (О. Гончар). 4. Видно місто, далі поле у моєму вікні (М. Рильський).

251 Складіть і запишіть по два речення так, щоб в одному випадку подані слова були вставними, а в іншому – членами речення.

Може, видно, на щастя, правда.

252 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Над вставними словами скорочено надпишіть, що вони виражають чи на що вказують.

1. Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). 2. Мені правда не хотілося говорити про Чепура на педраді, але іншого виходу, справді, не було (Ю. Збанацький). 3. І я виходжу в гомін трав і припадаю до сліда, бо значить, хтось мене чекав, а може й зараз вигляда (А. Малишко). 4. За східним звичаєм, гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа

(*Леся Українка*). 5. Здавалося, заgrimів десь на небі грім (*С. Васильченко*). 6. Пізнати й оцінити Довженка один чоловік мабуть не в змозі (*Д. Павличко*). 7. Нащо бачте, згадувать, що давно минуло (*Т. Шевченко*). 8. Полювання як ви потім побачите, потребує багато часу (*Остан Вишня*).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

253 **МІКРОФОН.** Чи згодні ви з такою тезою: «Суржик – це не взаємозбагачення, а взаємообкрадання мов»? У відповіді використайте вставні слова (словосполучення), які вказують на джерело повідомлення, привертають увагу співрозмовника, вказують на послідовність викладу думки.

254 Прочитайте речення. Доповніть їх вставними словами (словосполученнями) тієї групи за значенням, яка вказана в дужках. За потреби скористайтеся довідкою. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки.

1. Гори [непевненість] стояли тут поруч (*О. Гончар*). 2. Перебування в Києві [привертає увагу співрозмовника] багато дало мені для п'єси (*О. Довженко*). 3. Чим більше темніло, тим вітер [непевненість] дужчав (*М. Коцюбинський*). 4. [Задоволення] її запросила до себе на село наша старша тітка (*Леся Українка*). 5. Звикне [джерело повідомлення] собака за возом бігти, то й за саньми побіжить (*Панас Мирний*). 6. Відступати нам [послідовність викладу] пізно, і [послідовність викладу] немає підстав (*В. Собко*). 7. [Джерело повідомлення] люди жили табунами, спали покотом в млі печер... (*В. Симоненко*). 8. Старенька груша дихає на пальці, їй [непевненість] сняться повні жмені груш (*Л. Костенко*).

ДОВІДКА. Здавалосьь, на щастя, по-перше, здавалосья, кажуть, по-друге, кажуть, уяви собі, певно.

255 I. Прочитайте текст. Визначте мікротеми, доберіть до них заголовки. Запишіть заголовки у формі плану.

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вставні слова (словосполучення). Які з них є стилістично маркованими? З'ясуйте особливості їх використання у різних стилях мовлення.

УКРАЇНЕЦЬ, ЩО ЗДИВУВАВ СВІТ

Робота-мініатюра
Миколи Сядристого

У когорті відомих українців чільне місце безперечно посідає Микола Сядристий, роботи якого об'їхали весь світ.

Майстра здебільшого цікавлять природні матеріали: метали, мінерали, насіння трав і дерев. За словами умільця будь-яка насінина по-перше є дуже гарною від природи по-друге довговічною.

З половини макової зернини, як це не дивно маестро примудрився зробити

чудове гніздечко для трьох золотих пташенят, а зі шматочка вишневої кісточки – портрет-барельєф* Соломії Крушельницької.

Деякі його твори такі дрібні, що можуть загубитися серед порошинок. Наприклад, найменший у світі годинник, якого Сядристий уставив замість ока золотій бабці. Складається цей годинник уявіть собі зі ста тридцяти деталей. А золотий сервіз на цукровій піщинці навіть не можна покласти на хустинку, бо кавничок і бокальчики проваляться крізь волокна тканини (За *О. Лань*).

* *Барельєф* – скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

256 Напишіть твір-мініатюру (6–8 речень) на одну з тем: «Тополя в небо руки підійма», «Затьохкали травневі солов'ї», «Сиплються сутінки в тишу села». Використайте слова в переносному значенні та щонайменше два речення зі вставними словами (словосполученнями, реченнями).

1. Вставні слова (словосполучення, речення) певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення в реченні. Вони поділяються на кілька груп за значенням, на письмі виділяються комами.
2. Вставні конструкції не є членами речення.

§ 29. ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ

Про те, чим вставлені конструкції відрізняються від вставних, особливості їх виділення на письмі та в усному мовленні

257 Прочитайте речення. З'ясуйте, яку роль виконують виділені в них вставлені конструкції. Чи вносять вони додаткові відомості, уточнення, пояснення? Чи пов'язані безпосередньо зі змістом речення? Зробіть висновок про роль у мовленні вставлених конструкцій.

1. Діти щойно – **вона це добре пам'ятала!** – були тут поруч (*Ю. Збанацький*). 2. Перед очима поета на зелених горах поставало «велике місто Київ», **як називав його Шевченко** (*П. Жур*). 3. Вишневий сад (**він тільки-но зацвів, данину першу виплативши бджолам**) дрімав і снів... (*М. Рильський*).

Значення

Від вставних слів (словосполучень, речень) потрібно відрізнити **вставлені слова (словосполучення, речення)**, які не виражають ставлення мовця до висловленого в тексті, не містять оцінки повідомлення, вказівки на його джерело. Вони **пояснюють, уточнюють** сказане в основному реченні або ж містять **додаткові зауваження** до нього. Вставлені конструкції не мають безпосереднього зв'язку зі змістом речення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Петро Йосипович Панч (справжнє прізвище **Панченко**) народився 4 липня*

	1891 року в містечку Валки на Харківщині (П. Загребельний). 2. Ще малим – і шести не минуло мені – на майдан повела мене мати за руку (О. Підсуха).
Місце в реченні	Вставлені конструкції стоять у середині або в кінці основного речення і приєднуються за допомогою сполучників або без них.
Розділові знаки Коми	Залежно від того, як вставлені конструкції вимовляються, їх виділяють за допомогою ком, тире або дужок. ● Якщо вставлене речення вимовляється майже таким самим тоном, як і основне речення, то воно виділяється з обох боків комами . НАПРИКЛАД: Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном (О. Довженко).
Тире	● Якщо вставлене речення вимовляється підвищеним тоном, то воно виділяється з обох боків тире (інколи – комою й тире). НАПРИКЛАД: Є ж люди на Землі, – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать... (М. Рильський).
Дужки	● Якщо вставлене речення вимовляється зниженим тоном, то воно виділяється дужками . НАПРИКЛАД: З-за погрібника пахло м'ятою (росло їй там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуцало).

258 І. Прочитайте речення, виділяючи відповідною інтонацією вставлені конструкції. Поясніть роль вставлених конструкцій у реченнях. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Він був маленький, незavidний, але з густою гривовою і – як пізніше виявилось – разючо невтомний (О. Гончар). 2. Демид зразу скочив (коліно різко заболіло), схопив дівчину за плечі, підвів (В. Собко). 3. Це ж – справа твого серця, як ти сама колись говорила! (О. Донченко). 4. Максим так стоїть годину, другу (в котрій уже раз), розглядаючи мистецькі архітвори (І. Багряний). 5. Не ради сліз, і розпачу, й скорботи, і не в ознаку гіркого прокляття – фашизм і так уже проклятий всім світом, – а задля слави нашого роду написано, і во ім'я любові, про цю високу смерть (О. Довженко). 6. Завжди в своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек (Є. Гуцало).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

259 І. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки при вставлених конструкціях. Обґрунтуйте пунктограми.

1. Прийде, може, Денис-хоч би він зостався живий-та й розкаже вдома про Романа (О. Гончар). 2. Це не тому, що він не надіявся на своїх хлопців, він знав їх давно і вірив їм, як самому собі (О. Гончар). 3. Він ще довго не міг **заспокоїтися**, нарешті вирішив іти шукати Корнійчука з Василевською (вони в цей час теж були в Харкові (Із журналу)). 4. Стара княгиня Варвара Олексіївна їй було тоді вже 65 років майже

зовсім осліпла і рідко з'являлася в салоні (П. Жур). 5. Видатний російський поет Ф. Тютчев з дитинства спілкувався переважно французькою мовою народився у багатодітній дворянській родині (Г. Клочек). 6. Опуюко згори аж вітром зашуміло брел ушкварив на ягця (Є. Гребінка). 7. До речі, наш мовник дав мені й чисто українське ім'я «Олесь» доти я звався просто Сашком (О. Гончар).

II. Запишіть виділені слова у фонетичній транскрипції.

260 Із кожної пари поданих речень утворіть одне речення зі вставленою конструкцією. Утворені речення запишіть, розставте та обґрунтуйте розділові знаки.

ЗРАЗОК. *Очима відшукав Лиску і поглядом із жалем погладив її. Лиска була їхньою короною (За А. Головом). – Очима відшукав Лиску (це була їхня короно) і поглядом із жалем погладив її.*

1. У затінках попід гіркою ліщиною прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться. Попід гіркою ліщиною рибалки щоосені вудлища ріжуть (За Г. Тютюнником). 2. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові, зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур. Маки польові рано зацвітають і швидко гаснуть (За О. Гончаром). 3. Макар Семенович був у піднесеному настрої. Діда звали Макаром Семеновичем (За В. Козаченком). 4. Вутанька цієї ночі була біля моря і про те, що скоїлося, нічого не знала. Вутанька працювала в риболовецькій бригаді (За О. Гончаром). 5. Свято садіння столітнього дерева у школі стало традицією. Столітнім деревом учні називають дуб (За В. Сухомлинським).

261 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Складіть 3–4 речення зі вставленими конструкціями таким способом: один учень (учениця) складає основне речення, а інший (інша) ускладнює його вставленим реченням.

262 Складіть твір-роздум у науковому стилі на тему «Ліс у житті людини» зі вставними словами (по-перше, по-друге, по-третє, отже, наприклад, таким чином) як засобом зв'язку речень у тексті.

Об'єднайтеся в групи й оберіть одне із запропонованих завдань для виконання. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед аудиторією.

Проект

1. Дослідіть, які форми звертань і з якою метою використано в поезіях Т. Шевченка, І. Франка чи Лесі Українки.
2. Підготуйте ескізи вітальних листівок із різноманітними формами звертань.
3. Доберіть форми звертань до осіб, у яких беруть інтерв'ю, зважаючи на їхній вік та професію. Інсценізуйте фрагменти кількох інтерв'ю з особами різного віку та професій.

§ 30. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)»

263 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті. Розкажіть, що формує культуру людини.

II. Випишіть речення зі вставними словами (словосполученнями). Підкресліть у них головні та другорядні члени.

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЛЮДИНИ

Мила серцю
Україна. Малюнок
Катерини Катерин-
чук (12 років)

Любов до природи, бережливе ставлення до неї тісно **пов'язуються** з поняттям «батьківщина». Шанувати природу неможливо без глибоких знань про навколишній світ. Калина під вікном рідної оселі, тополя на околиці села, лелече гніздо на клуні, жебонлива криничка при перехресті доріг – усе це овиди нашого дитинства, наш духовний світ. Знати й берегти ці нетлінні дари – наш **святий обов'язок**.

Чи часто ми замислюємося над тим, чому околиці сіл збідніли на лелечі гнізда, замулилися на видолинках живі джерела, поріділи солов'їні переспіви, рідко почуєш жайворонків? А може, в цьому є і кожного з нас провина? Вирушаючи до лісу, не всі пам'ятають, наприклад, таке **священне** правило: корінець боровика ні за яких обставин не можна виривати, а лише підрізати. У пошуках лікарської рослини ми нерідко забуваємо, що не можна висмикувати її із землі.

Такі не вельми втішні приклади, на жаль, трапляються. І **безпосередніми** винуватцями цього є ми самі, наші сусіди, діти. Звідки виростає, наче чортополох, безвідповідальне споживацтво? Звісно, з нашої байдужості, нашої, м'яко кажучи, неосвіченості, нехлюйського ставлення до природи.

А між іншим, культура людини складається з багатьох чинників, серед яких особне місце займає наше ставлення до природи (За В. Скуратівським).

III. Обґрунтуйте написання виділених слів. Зробіть їх письмовий розбір за будовою.

264 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вивчені пунктограми. Назвіть, чим ускладнене кожне речення.

1. Повій вітрець грайливий розваж мене сумну від серця і до серця напни оцю струну (В. Ковалівська). 2. Обоженювання дуба, очевидно зумовлено його довговічністю надзвичайною міцністю деревини (О. По-

тапенко). 3. Це мабуть, очікуючи весну, гомонить душа лісу (М. Стельмах). 4. Я прощаюся нині з тобою, рідна хато моя, назавжди (В. Симоненко). 5. Найбільше ми мабуть, любимо лелек, тому що вони символізують любов до рідної землі, рідного дому (О. Потапенко). 6. І в свята гомінкі, і в дні робочі ми думаємо правнуки про вас (В. Симоненко). 7. Скажи мені, порадице-сопілко: «Чи трутні ми, а чи сліпі орли?!» (М. Боровко). 8. В поле виходжу і здається бачу і цвіт очей, і посмішку гарячу (А. Малишко). 9. Видно не дуже до смаку прийшлась йому му-жицька арифметика (С. Васильченко).

II. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Вкажіть односкладні речення, визначте їхній вид.

III. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

265 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть лист другові (подрузі), використовуючи звертання та вставні слова *на жаль, на думку (когось), до речі, нарешті, звичайно, мабуть* та ін.

Варіант Б. Напишіть доповідь на довільну тему, використовуючи звертання та вставні слова *по-перше, по-друге, наприклад, в усякому разі, таким чином* та ін.

266 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази. Під час висловлювання використовуйте речення зі вставними конструкціями та звертаннями.

1. Вивчивши тему, я, зокрема, зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на...

267 Виконайте тестові завдання. Правильність виконання перевірте за відповідями, поданими наприкінці підручника.

ТЕСТ

1. Укажіть речення з поширеним звертанням (розділові знаки пропущено):

А. Привіт тобі, зеленокудра Сквиро, поет сивоголовий, посила (М. Рильський).

Б. Чи знаєш ти, хлопче, якого коня тобі серед поля вготвила доля? (Б. Олійник).

В. Спасибі Вам, мамо, за вічну любов і за всю неоплачену ласку (Д. Луценко).

Г. Не плачте, мамо, не треба, і ви не журіться тату (А. Малишко).

2. Позначте речення, у якому звертання стоїть у середині речення, а тому з обох сторін відокремлюється комами (розділові знаки пропущено):

А. Рідна мово, без тебе ніхто я мов підрізаний вітром листок (П. Перейбийніс).

Б. Понеси мене на крилах, радосте моя (В. Симоненко).

В. Старі дуби, спасибі вам за осінь (*Л. Костенко*).
 Г. Не сумуй, вербо моя похила, що багряним листям одшуміла осені пора (*Д. Луценко*).

3. Укажіть рядок, у якому всі слова та словосполучення можуть бути вставними:

- А. Нібито, по-перше, на радість.
- Б. Як-не-як, наприклад, уявіть собі.
- В. Навіть, на жаль, між нами кажучи.
- Г. До речі, без сумніву, на мій погляд.

4. Позначте речення зі вставним словом (розділові знаки пропущено):

- А. Хоч на чверть кроку проте попереду (*С. Журахович*).
- Б. Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря на морі (*В. Сабунас*).

В. Звичайно, дорога нам теж не килимами була вистелена (*О. Гончар*).

Г. – Ти вислухаєш мене? – Звичайно (*О. Квітневий*).

5. Укажіть речення, у якому правильно розставлено розділові знаки:

А. Того можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*).

Б. Місяць хоче мабуть погрітись, суне в шибку свій блідий диск (*В. Симоненко*).

В. Газик рвонувся вперед, замолов колесами, пішов, пішов, і, нарешті, вибрався на рівне (*О. Гончар*).

Г. Пам'ятки української вишивки, на жаль збереглися лише за кілька останніх століть (*О. Гасюк*).

6. Позначте речення, у якому є вставлена конструкція, а тому її слід відокремити розділовими знаками (розділові знаки пропущено):

А. І не було алей і променад ні вишуканих вин ні пундиків ні печив (*Л. Костенко*).

Б. Там батько плачучи з дітьми а ми малі були і голі не витерпів лихोї долі... (*Т. Шевченко*).

В. По стежці щось веде мене до хати... Стібок матусиних слідів (*О. Довгон'ят*).

Г. Кораблі кораблі в золотистій імлі ви у долю мою як в легенду ввійшли (*В. Івасюк*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть синтаксичні конструкції, якими може бути ускладнене просте речення. Наведіть приклади.

2. Що називається звертанням? Чим воно виражається? Яка роль звертань у мовленні?

3. Розкажіть про вживання розділових знаків при звертанні та про особливості виділення звертання в усному мовленні.

4. Наведіть приклади трьох речень із поширеними звертаннями.

5. У яких стилях мовлення найчастіше вживається звертання? Чим це зумовлено?

6. Що таке вставні слова (словосполучення, речення)? Назвіть їхні групи за значенням. Наведіть приклади

7. Чим відрізняються вставні конструкції від вставлених? Наведіть приклади речень зі вставними словами та вставленими реченнями.

8. Розкажіть про особливості виділення на письмі вставлених конструкцій. Наведіть приклади.

9. Яка роль вставних слів у науковому тексті? Наведіть приклади вставних слів, які можуть вживатися в текстах наукового стилю.

10. Чи можуть вставні слова і звертання бути членами речення?

ЗВЕРТАННЯ У СВІТІ

У різних державах користуються різними звертаннями: в Англії до нетитулованого чоловіка звертаються зі словами «сер», «містер», а до одруженої нетитулованої жінки – «місіс», хоча до жінки з аристократичних кіл звертаються «леді» чи «міледі», а до її чоловіка – «мілорд». До дівчат в англomовних країнах звертаються «міс», у Скандинавії – «фрекен», у Німеччині – «фрейлен». А ось ввічливе згадування про заміжню жінку в німців – «фрау», про чоловіків – «гер». В Іспанії та Італії чоловік – «дон», жінка – «донья» чи «дона». У Франції жінкам кажуть «мадам», чоловікам – «місьє», дівчатам – «мадемуазель».

ЗАГАДКИ СТАРОДАВНІХ ПІСЕНЬ

Прекрасні українські пісні, колядки, щедрівки дохристиянського походження (язичницькі) підтверджують давнє походження української мови. Учені вважають, що пісні «А ми просо сіяли» щонайменше дві тисячі років. Показовими є приспиви стародавніх українських пісень типу:

Дана, шіді, ріді,
Шіді, ріді,
Шіді, ріді –
Дана!

Історик С. Знойко доводить, що Ші (нім. Sie, закарп. Си) – це «вона», «вони»; Ді – «діяти», «творити» (інд. Ahe – «дію»); Рі – «річка». Отже, приспів «Дана, шіді, ріді, Дана» означає: «Дана (богиня води, дощу, одруження) діє, творить, річку творить».

ДАВАТИ ДОБРО

Часто доводиться чути вислови *давати добро, одержати добро*, що означають «дати або одержати дозвіл щось робити». До речі, слово «добро» зовсім не пов'язане зі словом «добрий».

Добро – це стара назва букви Д. Спочатку слово «добро» помандрувало до моряків. Так називали жовтий прапор у флотській сигналізації. Його підняття означало: «Так, згоден, дозволяю» (тобто даю добро). А вже з палуби вислів «давати добро» як сигнал пішов і на берег у значенні «дозволяти» (За В. Ужченко).

«ПОГАНІ» Й «ХОРОШІ» ЗВУКИ

Є спеціальні науки – звуко символізм, фоносемантика, постулатами яких є твердження про те, що звуки мають певне змістове навантаження. Учені провели такий експеримент: запропонували характеризувати дві неіснуючі тварини, для яких придумали назви – харарапа і зілюля. І виявилось, що перше слово носії мови пов'язували з чимось великим, старим, недобрим, а друге – з малим, молодим, приємним, добрим. асоціації викликають не тільки різні слова (навіть вигадані), а й різні звуки. Зокрема, як «погані» звуки опитувані називали х, ш, ж, ц, ф, як грубі – д, б, г, ж, як гарний, ніжний – л (За О. Сербенською).

*Кожне слово рідної мови має своє обличчя.
Як у квітки, у нього свій неповторний
аромат і відтінки барви – а цих відтінків
кожна барва має тисячі...*

В. Сухомлинський

Речення з відокремленими членами

Потрібно знати:

- що таке відокремлені члени речення (у тому числі уточнюючі);
- за яких умов відокремлюються члени речення.

Потрібно вміти:

- знаходити відокремлені члени в реченні;
- правильно розставляти розділові знаки при відокремлених членах речення;
- правильно будувати та інтонувати речення з відокремленими членами;
- аналізувати й оцінювати виражальні можливості речень із відокремленими членами в текстах різних стилів.

§ 31. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Про те, що таке відокремлення, стилістичні особливості речень із відокремленими членами та за яких умов відокремлюються означення

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке дієприкметникові і дієприслівникові звороти? За яких умов вони відокремлюються?

268 I. Прочитайте речення, виділяючи інтонацією відповідні члени речення. Поміркуйте, чи характерна для виділених конструкцій певна самостійність у реченні й велике змістове навантаження. Чому їх називають відокремленими? Зробіть висновок, які члени речення називаються відокремленими.

1. Вогненна зірка в небі пролітала, сичі кричали, **вісники біди** (Л. Костенко). 2. Нечутно ступають козацькі коні, **спускаючись униз до Бугу** (Я. Качура). 3. В автобусі, **заповненім людьми**, Ваш теплий погляд мій зупинить будень (Н. Баклай). 4. А він іде, **високий, посивілий**, на схід, на захід поле огляда (А. Малишко).

II. Знайдіть речення з дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами. Поясніть розділові знаки.

Поняття про відокремлення

Відокремлення – це смислове та інтонаційне виділення членів речення для посилення їхнього значення. **НАПРИКЛАД:** *Швидко надходив вечір, морозний, зоряний* (М. Стельмах).

Відокремленими можуть бути означення, додатки, обставини.

Спосіб відокремлення

В усному мовленні відокремлені члени речення виділяються **інтонацією**, а на письмі – **комами** (деколи – **тире**).

Відокремлені члени речення вимовляються повільніше від основного тексту, кінцеве слово відокремленого звороту є логічно наголошеним. **НАПРИКЛАД:**

Розгойдане море, / вже брудне й темне, / насакувало на берег (М. Коцюбинський).

Стилістичні особливості

Відокремлені члени речення широко використовуються в усіх стилях. Для **наукового** та **офіційно-ділового** стилю відокремлення – це засіб виявлення основного і другорядного в реченні, оформлення довідкових повідомлень, встановлення логіки. У **художньому** стилі відокремлення допомагає створити художній образ, подати лаконічну, виразну характеристику описуваного явища тощо.

269 І. Прочитайте тексти. Визначте стилі мовлення. Доведіть свою думку. Поміркуйте, який текст і чому більш виразний. У якому з них за допомогою відокремлених членів речення створюється художній образ?

1. Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймаючи груди, схрюпує сонно, ліниво. Так, здається: тільки стань біля нього, крикни на всю горлянку, і воно в одну мить прокинеться. Але то тільки так здається... Коли море, заколисане невимовною красою, спить – вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвилями, полощеться, тихо, сонне, розніжене (За Ю. Збанацьким).

2. Море – частина океану, відділена від нього півостровами, островами чи іншими природними утвореннями. Воно відрізняється від океану особливостями води, течіями, організмами. Залежно від положення відносно материка моря бувають внутрішніми й окраїнними. Внутрішніми називаються моря, заглиблені в материк. Моря, розміщені на окраїнах материків, називаються окраїнними (З підручника).

II. Поясніть стилістичну роль виділених відокремлених членів речення. Визначте, якими вони є членами речення та чим виражені.

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОЗНАЧЕНЬ

Умови	Приклади
Якщо означення стосуються особового займенника	<u>Заспокоєний</u> , я усміхнувся світу... (М. Стельмах).
Якщо означення відділені від означуваного слова іншими членами речення	<u>Срібним маревом повиті</u> , коло сіл <u>стоять тополі</u> (Леся Українка).
Якщо поширені означення стоять після означуваного слова	В лісі бродив <u>туман</u> , <u>підзолочений сонячним промінням</u> (Гр. Тютюнник).
Якщо означення мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.)	<u>Наляканий громуницею, кінь тихенько</u> заїржав (М. Стельмах). [~~~~~, / ...]
Якщо два і більше одиничні означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення	<u>Стояла темна ніч, холодна, вітряна...</u> (Є. Гуцало). [..., / ~~~~~]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

За бажанням автора одиничні означення після означуваного слова можуть відокремлюватися і за інших умов. Наприклад: Сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо (М. Рильський).

[..., / ~~~~~, / ...]

Розділові
знаки

На письмі відокремлені означення, як правило, виділяються **комами**. Якщо відокремлене означення має виразне експресивне значення, воно може виділятися за допомогою **тире**. **НАПРИКЛАД:** *На місто насувалася хмара – важка, чорна, схожа на велетня.*

270 I. Прочитайте вголос текст, відповідно інтонуючи виділені відокремлені означення. Простежте, як з їхньою допомогою автор створює художній образ та досягає лаконізму й виразності опису.

Цвітуть соняшники. **Озвучені бджолами**, вони чомусь схожі на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, **пахуче, укрите жовтим пилом, проросле пелюстками**, світить і золотіє... Усі соняшники сміються, **веселі, але водночас по-доброму замислені**, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього, **уважного й доброзичливого**... Так можна довго дивитися одне одному в очі, і коли ви розлучитеся, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був (За Є. Гуцалом).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть відокремлені означення й означувані слова як члени речення. З'ясуйте, чим виражені ці означення та умови їх відокремлення.

271 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, чи правильне твердження, що дієприкметниковий зворот відокремлюється лише тоді, коли стоїть після означуваного слова.

272 I. Прочитайте речення. Знайдіть відокремлені означення, поясніть умови їхнього відокремлення. У яких двох реченнях відокремлення обумовлене бажанням автора? Як це вплинуло на зміст речень?

1. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко). 2. Мотря помітила на кущі калини червоний кетяг, не скльований горобцями, і простягнула руку, щоб зірвати (Є. Гуцало). 3. Мокрі, стомлені, але радісно усміхнені, ми входимо в ліс (М. Стельмах). 4. Абрикоса цвіте, промениста, натхненна, крислата... (О. Головка). 5. Міська публіка стіною стояла на тротуарах і, приголомшена, дивилась, як з гуркотом проносились вулицею незнайомі війська – шумливі, нестримні, повні енергії (О. Гончар). 6. Якись он квіти, сині-сині, на голу цеглу повились (Л. Костенко). 7. Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі, прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі (Л. Костенко). 8. Скроплений живлющою рососою, пробився паросток на світ (О. Квітневий).

II. Укажіть речення, у яких відокремлені означення є однорідними. Доведіть, що означення однорідні.

273 Поширте речення узгодженими чи неузгодженими відокремленими означеннями. Накресліть інтонаційні схеми утворених речень.

1. Сонце зійшло над лісом. 2. Їй подобалося працювати в саду. 3. Сьогодні він зробив по-своєму. 4. Місто оповила темінь. 5. Літак зробив останнє коло і пішов на посадку.

274 Розподіліть на групи й запишіть послідовно речення залежно від умови відокремлення означень: а) означуваним словом є особовий займенник; б) відділені від означуваного слова іншими членами речення; в) поширене означення після означуваного слова. Розставте пропущені розділові знаки, підкресліть означувані слова як члени речення.

1. Все місто спить, суворе й мовчазне (*Л. Костенко*). 2. Ген килим, витканий із птиць, летить над морем (*Л. Костенко*). 3. Сам лагідний, сумирний, він давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе (*С. Черкасенко*). 4. Наснилися сині проліски мені, і я, щаслива, плакала вві сні (*І. Христенко*). 5. Оточена зеленим шумовинням в кущах розлогих дикої тернини стоїть похила хата лісникова (*А. Малишко*). 6. Стоїть старе гетьманське місто Глухів позбавлене і слави і краси (*Ю. Мушкетик*).

ключ. Замініть послідовно номери виписаних речень буквами: 1—т, 2—о, 3—о, 4—с, 5—р, 6—г. Якщо ви правильно виконали завдання, то із букв прочитаєте назву українського міста.

275 Випишіть речення з відокремленими означеннями, розставляючи пропущені розділові знаки. У виписаних реченнях підкресліть відокремлені означення й означувані слова як члени речення. Поясніть вивчені пунктограми.

1. Занесена вгору з мечем рука боярина вже втомилась, і він її важко опустил (*Р. Іванченко*). 2. А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів у льоди закутий (*Л. Костенко*). 3. Подвір'я дримає сонне й порожнє (*О. Гончар*). 4. Смутний і виснажений став він підніматись на гору вузькою вулицею, запорошеною кам'яним вугіллям (*І. Микитенко*). 5. Завіяні снігом вітрила звисали, як біла гречка (*Л. Костенко*). 6. Прикмета червня – найкоротша ніч замріяна казково-загадкова (*В. Скомаровський*). 7. Маленькі вікна завжди без шибок були над самою землею (*Петро Панч*). 8. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь рясно відкриті краплистою росою (*М. Коцюбинський*).

276 I. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського «Дев'ятий вал». Доберіть означення, за допомогою яких можна описати зображену стихію та стан людей.

II. Спишіть текст, доповнивши його відокремленими означеннями, які підходять за змістом. За потреби скористайтеся довідкою. Зробіть висновок про те, чи набув текст більшої образності, емоційності.

Феодосія. Із вікон невеликого будинку видно широкі простори моря. Тут народився і жив Іван Айвазовський – відомий у світі художник, який зображав морські пейзажі. Митець намагався передати мінливі, тимчасові стани природи виключно по пам'яті, нічого не ви-

І. Айвазовський. Дев'ятий вал

гадуючи. Айвазовський був справжнім співцем моря. На його картині «Дев'ятий вал» зображено ранок після бурі. Перші промені сонця освітлюють море. Холодна вода ніби світиться зсередини. Величезна хвиля ось-ось звалиться на людей. Вони злякано чіпляються за уламок щогли. Море кипить, стихія неблаганна... І все ж картина викликає впевненість у тому, що люди вийдуть переможцями зі смертельної боротьби зі стихією (Із журналу).

ДОВІДКА. Море: синє, бурхливе і суворе, спокійне і лагідне, розбурхане стихією; вода: прозора і водночас темна; люди: налякані, але не скорені; картина: пронизана яскравим сонячним світлом.

277 І. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть означення, поясніть умови їх відокремлення або невідокремлення.

1. Вона прийшла завітчана і мила, і руки лагідно до мене простягла (В. Симоненко). 2. На сто думок замислена Полтава вербові гриви хилить до води (Л. Костенко). 3. Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг (Л. Костенко). 4. Тут ніжна осінь, мрійна та м'яка на кольори багата, розмаїта (О. Ющенко). 5. Веде нас мрія ніжна й строга і підросли малі сини (А. Малишко). 6. Широкою, вкритою туманом долиною верталися додому (У. Самчук). 7. Зморений страхом безсонням і холодом Олег заснув (Ю. Мушкетик). 8. Ті слова, сміливі й пекучі, здіймали в голові рої думок (А. Шиян).

Варіант А. Випишіть із творів Т. Шевченка п'ять речень з відокремленими означеннями.

Варіант В. Випишіть із підручника географії п'ять речень із відокремленими означеннями.

1. Відокремлені члени речення виділяються за смислом та інтонацією, набуваючи при цьому більшої самостійності у складі речення. Загальною умовою відокремлення членів речення є їхнє велике змістове навантаження.
2. Відокремленими можуть бути поширені та непоширені, узгоджені та неузгоджені означення. Їх відокремлення залежить від місця в реченні щодо означуваного слова, змістового навантаження та ін.

*Про те, за яких умов відокремлюються приклади
та про їхню роль у мовленні*

27

1. Зупини її, мить високу, для моїх молитовних долонь (*В. Стус*).
2. Я, зима, не сива, я, зима, красива (*В. Василяшко*). 3. Байраками
їхав до війська Григорій Триволя, козак молодий (*М. Стельмах*). 4. Ота-
кий-то наш отаман – орел сизокрилий (*Т. Шевченко*).

..... 151

Умови	Приклади
Якщо прикладка приєднується до означуваного іменника словами тобто, або (тобто), наприклад, чи (тобто), навіть, зокрема, як-от, а саме, на ім'я, так званий та ін.	<i>У Сквирі лікар був, на прізвище <u>Рушилов</u> (М. Рильський).</i>
Якщо прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника як і має додатковий відтінок причини	<i>Івась, як менший, завжди терпів від Карпа (Панас Мирний). (Терпів, бо був менший)</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не відокремлюються прикладки, які разом зі словом **як** мають значення «у ролі кого (чого) виступає предмет чи особа». **НАПРИКЛАД:** Ліс зустрів мене **як друга**... (М. Рильський).

Розділові
знаки

На письмі відокремлені прикладки виділяються **кома-ми**, рідше – **тире**.

Ставимо тире, якщо:	
прикладка стоїть у кінці речення (щоб відрізнити прикладку від однорідних членів речення)	автор хоче підкреслити значення прикладки

НАПРИКЛАД: Урочисто вишикувалася проспектами зелена варта каштанів – почесна варта весни (О. Гончар).

Роль
у мовленні

Відокремлена прикладка дає можливість у стислій формі висловити свої думки, передати додаткове повідомлення про означуваний предмет, а також виступає як яскравий зображувально-оцінний засіб.

280 І. Прочитайте речення, виділяючи інтонацією відокремлені прикладки. Поясніть умови відокремлення прикладок і розділові знаки.

1. А он уже видніє з далини столиця Вишневецького – Лубни (Л. Костенко). 2. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя – золоті сльози осені (М. Стельмах). 3. А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т. Шевченко). 4. Із тебе, першої моєї вулиці, почав я відкривати білий світ (В. Тарасенко). 5. А рідна сестра його – мла волохата – заводить на ніч солов'їв голосних (Д. Іванов). 6. Як рибалка, я повинен бути людиною поважною і розсудливою (Ю. Збанацький). 7. Ідете ви компанією, тобто колективом, так чоловік з п'ять, бо дика качка любить іти в каструлю з-під колективної праці (Остан Вишня). 8. Серед пам'яток архітектури Подолу

привертає увагу будинок Києво-Могилянської академії – взірець українського бароко XVIII століття (Д. Степовик).

II. Визначте частини мови та члени речення в останньому реченні.

281 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що є спільного і відмінного в умовах відокремлення прикладок і означень? Чим це можна пояснити?

282 I. Прослухайте текст, визначте його тему й основну думку. Розкажіть, чим для українців близький Арал. Поміркуйте, як людина повинна здійснювати господарську діяльність, щоб не зашкодити природі.

МОРЕ, ЯКЕ ЗНИКАЄ

Із травня 1848-го до вересня 1849-го року Тарас Шевченко брав участь у першій великій експедиції з дослідження майже невідомого тоді європейцям Аральського моря. Як художник він змалював щойно відкриті острови, щойно описані береги. Під десятками Шевченкових акварелей та віршів того періоду стоїть назва «Кос-Арал». На жаль, цей острів зник, злившись із суходолом, уже півстоліття тому. А сьогодні зникає й саме Аральське море.

Т. Шевченко. Шхуни біля форту Кос-Арал

За часів Шевченка Арал був четвертою за розміром замкненою водоймою планети. Завдяки Амудар'ї і Сирдар'ї, потужним, повноводним річкам, ця вода була майже прісною. Тому в морі й навколо нього створилася унікальна екологічна система – чиста місцевість з безліччо риби, численним птаством, гаями й фруктовими садками в гірлах рік...

Проте все почало мінятися з початку 1960-х. Люди вирішили забрати воду з річок, які живили море, і спрямувати її на бавовняні плантації. Сьогодні до моря доходить вода лише з Сирдар'ї. Амудар'я, друга живильна артерія моря, вже давно губиться в пісках і болотах, не даючи Аралові жодної краплі. Як наслідок, море почало стрімко всихати й тікати від берега. Колишні порти Аральськ і Муйнак перетворилися на напівживі поселення серед пустелі. На місці моря лишилися три майже відокремлені одна від одної водойми загальною поверхнею приблизно на одну десяту частину його колишнього об'єму. З них більш-менш живою залишається лише «казахстанська» водойма, так званий Малий Арал. В «узбецькому» Аралі, на ймення Великий, солоність води вже втричі перевищує океанічну. Тому ймовірно, що скоро тут не житиме ніщо, крім надзвичайно стійкої до солі морської креветки – артемії.

Планетарний характер катастрофи Аралу вартий співчуття і співпереживання всіх людей планети. І нас, українців, насамперед. Адже з вини людей гине не просто море. Гине море, яке першим з європейців змалював художник Тарас Шевченко (За М. Стріхою).

II. Знайдіть приклади, з'ясуйте умови їх відокремлення чи невідокремлення. Поясніть роль відокремлених прикладок у тексті.

III. Доберіть 4–6 запитань за текстом. На основі дібраних запитань складіть і розіграйте діалог.

283 **МІКРОФОН.** Чи відомі вам факти небалого ставлення людини до природи, зокрема у вашій місцевості? Хто і як, на вашу думку, мусить займатися екологічними питаннями в державі?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про Тараса Шевченка як художника, завітайте на сайт www.kobzar.univ.kiev.ua в мережі Інтернет. Тут ви знайдете й велику добірку картин митця, і цікаві відомості щодо історії їх написання, художніх особливостей тощо. Про те, що вам найбільше сподобається, розкажіть однокласникам.

284 Спишіть речення, поставивши на місці крапок приклади, виражені іменниками чи сполученнями інших частин мови.

1. Україна, ... , у 2012 році прийматиме чемпіонат Європи з футболу. 2. Вона, ... , завжди говорить тільки правду. 3. Слони, ... , є національним символом королівства Таїланд. 4. З сивої давнини Дніпро, ... , котить свої хвилі, еднаючи минуле із сучасним. 5. Тихими вечорами люблю дивитися на зорі –

285 Випишіть речення, у яких прикладка зі сполучником як відокремлюється. Розставте розділові знаки. У якому реченні немає прикладки?

1. Як бригадир, він розпочав роботу першим. 2. Пам'ять про Лесю Українку як геніальну поетесу житиме у віках. 3. Плоди калини і кору верби, бруньки та листя берези застосовували як протизапальні засоби. 4. Усе своє свідоме життя Іван Сірко провів на війні і як справжній патріот присвятив його боротьбі з ворогами своєї вітчизни (*І. Шаповал*). 5. Ім'я Івана Сірка як ватажка оточене було ореолом нездоланності, і тому вороги боялися його більше вогню (*І. Шаповал*). 6. Про хист Довженка як письменника заговорили на повен голос тільки в роки Другої світової війни (*М. Рильський*). 7. Усе як цвіт осипалось безслідно, і час його давно позамітав... (*І. Гнатюк*).

286 I. Складіть із речень кожної пари одне речення з відокремленою прикладкою. Утворені речення запишіть, розставляючи розділові знаки, підкресліть граматичні основи та приклади.

1. Історія міста Коломиї, що на Івано-Франківщині, сягає глибини тисячоліть. Коломия – культурний осередок Прикарпаття. 2. У Коломиї можна відвідати музей Писанки. Музей Писанки – один із найоригінальніших етнографічних центрів України. 3. Перлиною природного фонду Харківщини є ріка Сіверський Донець. Сіверський Донець – найбільша правобережна притока Дону. 4. Північно-західну частину

Волині прикрашає озеро Світязь. Світязь – найглибше й найбільше озеро в Україні. 5. На Приморському бульварі гості Одеси фотографуються біля пам'ятника Дюку де Рішельє. Дюк де Рішельє – людина, яка збудувала Одесу. 6. Хрещатик зустрічав гостей цвітом каштанів. Каштани – гордість київських весен.

II. Складіть речення про природні й культурні окраси вашого краю, використавши приклади.

287 Складіть і запишіть речення, використавши підмет поданих визначень як означуване слово, а присудок – як прикладку. Прикладку приєднайте за допомогою слів *тобто, або (тобто), чи (тобто)*.

ЗРАЗОК. *Астрономія – наука про небесні тіла. – Астрономією, тобто наукою про небесні тіла, він цікавився ще з юних літ.*

1. Фонетика – вчення про звуки мови. 2. Ягуар – американський тигр. 3. Острів – частина суші, оточена водою. 4. Вальдшнеп – лісовий кулик. 5. Міфологія – фантастичне уявлення про світ.

288 Укажіть речення з відокремленими прикладами. Відповідь обґрунтуйте.

1. Усе це, тобто новини, він прочитав у газеті. 2. Гризуни, наприклад ховрахи, завдають багато шкоди полям. 3. Осінні квіти, особливо айстри, тішать нас своєю красою. 4. До порад батьків потрібно дослухатися особливо уважно. 5. Песців, або полярних лисиць, розводять у розплідниках. 6. Ми поїдемо до Києва або залишимося відпочивати вдома.

289 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть відокремлені приклади.

1. Тут я щастя своє, (не)розумна зозуля, у гніздечко поклала чуже (Н. Баклай). 2. Троє їх, пастушків (Л. Костенко). 3. У літописців є найстрашніша зброя-замовчува(н, ни)я (П. Загребельний). 4. У X–XI столітті для Русі особливу небезпеку становили ст(и, е)пові кочівники печеніги й половці (В. Попович). 5. Гей, був на Січі, старий козак, на прізвище Чалий (Нар. творчість). 6. А он старе Монастирище, колись козацьке село (Т. Шевченко). 7. І знову степ, як щедрий вулиці і сяє золото хлібів (Л. Рубан). 8. Дюймовочка в листочку капустиному, я у житті із вічності пливу (Л. Костенко).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір першого речення.

290 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Які речення ускладнені відокремленими прикладами?

1. Спитають вони, що ви думали вчора, батьки? (О. Головка). 2. Для мене особисто Житомир-місто моєї душі (В. Шевчук). 3. Благословенні ви вітрила лазурові життя і юності жадоби і любові (М. Рильський). 4. Іван Дробот, молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався (О. Довженко). 5. Найменша дочка його Соломія, студентка сільськогосподарського інституту підвівши голову, пильно оглядала обсіпану плодами яблуню (М. Стельмах).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

291 Випишіть із художньої літератури або складіть три речення з відокремленими прикладками, що стосуються: а) власної назви; б) займенника; в) загального іменника.

292 Складіть розповідь у науковому стилі про відокремлені означення та прикладки.

ВИСНОВКИ

1. Прикладки відокремлюються майже в тих самих випадках, що й означення. На відміну від означення, прикладка на письмі частіше виділяється за допомогою тире.
2. Відокремленню прикладок сприяють зміст, наявність пояснювальних слів, місце в реченні та інші особливості.

§ 33, ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

*Про те, за яких умов відокремлюються додатки,
та їхню роль у мовленні*

293 Зіставте речення, записані в двох колонках. Визначте синтаксичну роль, морфологічне вираження та значення виділених конструкцій. Зробіть висновок про їхню роль у мовленні й умови відокремлення.

Не скажу нічого.

Не скажу нічого, **крім правди**.

Люблю всі пори року.

Люблю всі пори року, **особливо літо**.

Максим був жадібний.

На відміну від брата, Максим був жадібний.

Умови відокремлення

Відокремлюються додатки, виражені іменниками з прийменниками **крім, окрім, опріч, замість, за винятком, зокрема, особливо, на відміну від** та ін. Такі конструкції мають значення виключення, включення або заміщення одного предмета іншим.

НАПРИКЛАД: 1. Нікого тут нема, **крім мене й господині** (М. Рильський). 2. **На відміну від безплідних кучугур**, земля тут така, що могла б усе родити (О. Гончар).

Розділові знаки

На письмі відокремлені додатки виділяються **комами**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Додаток не відокремлюється, якщо прийменник **замість** можна замінити прийменником **за**. **НАПРИКЛАД:** Я це зроблю замість тебе.

294 І. Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені конструкції є відокремленими додатками, вказавши при цьому їхнє значення та слова, за допомогою яких вони приєднуються. Зверніть увагу на розділові знаки.

1. Кожній людині властиво помилятися, але нікому, **крім дурнів**, не властиво бути впертим у помилці (*Аристотель*). 2. Він стояв посеред

двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився мимо хат, садків, городів, навіть мимо самого себе (Гр. Тютюнник). 3. Микола, замість панського лану, вийшов на поле (І. Нечуй-Левицький). 4. Опріч усього, Сократ не вельми шанує самого себе (Ю. Мушкетик). 5. Всі, за винятком Бойчука, здивовано дивилися на свого шкіпера (М. Трублаїні). 6. На світі все знайдеш, крім рідної матері (Нар. творчість).

II. Випишіть окремо прямі й непрямі додатки.

295 Складіть за змістом речень кожної пари одне речення з відокремленими додатками. Відокремлені додатки підкресліть, поясніть їхню роль у реченнях.

1. За своє військове життя Іван Сірко брав участь у п'ятдесяти п'яти битвах. Лише в одній битві Іван Сірко зазнав поразки. 2. Учні дев'ятих класів склали успішно екзамен з української мови. Учні одинадцятих класів погано склали іспит з української мови. 3. Цього року рясно вродили всі плодові дерева. Найкращий урожай цього року дали вишні.

296 Складіть і запишіть речення, ввівши до них подані відокремлені додатки. З'ясуйте значення цих додатків та чим вони виражені. Підкресліть усі члени речення.

Крім мене, особливо троянди, за винятком журналістів.

297 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть 3–4 запитання, на які можна було б дати відповідь реченнями з відокремленими додатками. Поставте свої запитання однокласнику (однокласниці) та дайте повні відповіді на його (її) запитання за допомогою речень із відокремленими додатками.

ЗРАЗОК. – Які книги ти любиш читати? – Я люблю читати пригодницьку літературу, особливо твори Всеволода Нестайка.

298 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки разом зі словами, за допомогою яких вони приєднуються.

1. Хто окрім тебе любий допоможе схолоду душу нині пробудить? (М. Воробей). 2. А я не знаю **нічого** ніжнішого окрім берези (Лесья Українка). 3. Ця **несподівана** зустріч зворушила всіх особливо дітей (В. Минко). 4. Там замість житечка в теплеє літечко терен зацвів (Г. Чупринка). 5. У хліві крім ластів'ячого гнізда під кроквою нічого не було (Г. Тютюнник). 6. А тепер замість крила парусника Тоня й Віталій бачать вдалині **посеред** затоки темну непорушну гору якусь (О. Гончар). 7. Ягід навколо особливо дикої малини була сила-силенна (В. Донченко). 8. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (Панас Мирний).

II. Випишіть додатки, виражені займенниками. Розберіть ці займенники як частину мови.

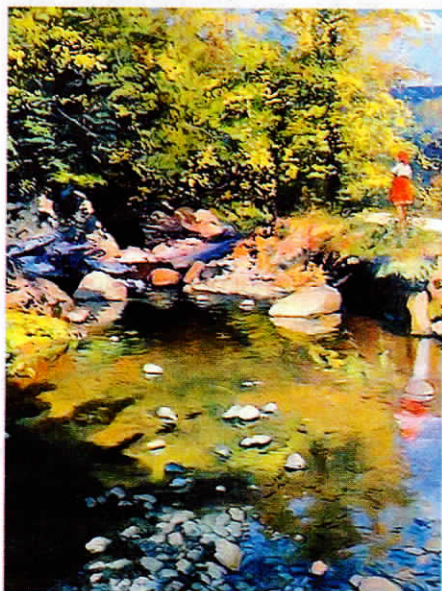
III. Визначте частину мови виділених слів, поясніть їхній правопис.

299 Випишіть із наукового тексту 4–6 речень із відокремленими додатками. Поясніть їхню роль у реченні й умови відокремлення.

ІЗ СЕКРЕТІВ МОВОЗНАВСТВА

Крім обов'язкових відокремлень, зумовлених особливостями речення, є відокремлення, які залежать від волі автора. Такі відокремлення широко представлені в художніх текстах, де вони іноді

Й. Бокшай.
Біля потоку

трапляються в несподіваних варіантах, які не можна пояснити загальноприйнятими правилами. Наприклад: *І таки, на його гроші, купив сиву кобилу* (М. Стельмах).

300 Розгляньте ілюстрацію. Висловіть свою думку про неї. Доберіть ключові словосполучення для опису зображеного. Складіть із цими словосполученнями великий текст, увівши до нього відокремлені додатки.

301 Уявіть, що ви журналіст, який отримав завдання взяти інтерв'ю у відомої особи (на ваш вибір). У кого б ви взяли інтерв'ю? Складіть і запишіть вашу розмову у формі діалогу (10–12 реплік), використавши: а) звертання; б) вставні слова чи словосполучення; в) щонайменше два речення з відокремленими додатками. Відокремлені додатки підкресліть.

Порівняно з означеннями й обставинами, додатки відокремлюються рідко. Їхнє відокремлення залежить від змістового навантаження. На початку відокремлених додатків завжди виступає прийменник.

§ 34. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

*Про те, за яких умов відокремлюються обставини,
та про їхню роль у мовленні*

ПРИГАДАЙТЕ! Який другорядний член речення називається обставиною? За яких умов відокремлюються дієприслівникові звороти?

302 Прочитайте речення. Знайдіть обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками. Чи залежить відокремлення

обставини від позиції її стосовно означуваного слова? Зробіть висновок, за яких умов відокремлюються обставини.

1. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу (Я. Качура). 2. Почувши кроки, пташина повернула голівку до нас, вчайлась (М. Стельмах). 3. І тільки я, обдираючи ноги, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива (М. Стельмах).

ОБСТАВИНИ ВІДОКРЕМЛЮЮТЬСЯ

Умови	Приклади
Майже завжди відокремлюється обставина, виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом [..., / / ...]	1. Блакитний час, <u>прикинувшись водою</u> , тече в піщаних, чистих берегах (Є. Гуцало). 2. І я, <u>заплакавши</u> , назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).
Якщо обставина виражена іменником з прийменниками незважаючи на, закінчуючи, починаючи з	<u>Незважаючи на погану погоду</u> , біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення (В. Собко).

За бажанням автора може також відокремлюватися обставина, виражена іменником з прийменниками *всупереч, наперекір, попри, на випадок, на відміну від, у зв'язку з, внаслідок, завдяки, згідно з, відповідно до, подібно до* тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У виділений комами дієприслівник або дієприслівниковий зворот не повинні включатися сполучники, які не стосуються їх. **НАПРИКЛАД:** Він підвівся і, не прощаючись, вийшов з хати. У цьому реченні сполучник *і* з'єднує однорідні присудки, а отже, не стосується дієприслівника і не відокремлюється з ним.

ОБСТАВИНИ НЕ ВІДОКРЕМЛЮЮТЬСЯ

Умови	Приклади
Якщо обставина виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії	Підеш собі <u>зажурившись</u> гаєм по долині (Т. Шевченко).
Якщо обставина виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу	Годі вже сидіти <u>склавши руки</u> .
Якщо обставина виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка і (й)	<u>Можна робити добрі справи і не чекаючи похвали</u> .

Умови	Приклади
Якщо обставина, виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, поєднується з іншою однорідною невідокремленою обставиною єднальним сполучником	<i>Автобус їхав швидко й не зупиняючись на зупинках.</i>
Якщо обставина виражена дієприслівником із словом який у складі частини складного речення	<i>Натхнення – це музика, почувши яку людина здобуває крила.</i>

303 I. Прочитайте мовчки речення. З'ясуйте, чим виражені підкреслені обставини, яких слів вони стосуються. Поясніть умови їх відокремлення або невідокремлення.

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією відокремлені обставини.

1. Василько розчепірів руки і, падаючи грудьми на воду, швиденько звів їх до купи (*Гр. Тютюнник*). 2. Човен пливе та хвилі здіймає, б'ючи вітрила в задумливу ніч (*С. Фоменко*). 3. Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду ґулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи (*Гр. Тютюнник*). 4. Бійці йшли похмуро, здумавшись, спідлоба поглядаючи на загадкові краї (*О. Гончар*). 5. Вона сиділа замислившись (*Ю. Яновський*). 6. Згідно з повір'ям, узимку росте відома на Україні рослина, яку широко використовують у лікувальних цілях (*В. Скуратівський*). 7. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (*І. Цюпа*). 8. З переляку хлопці бігли не чуючи під собою ніг (*О. Квітневий*).

III. Доведіть, що в першому реченні кома ставиться після сполучника *і*, а не перед ним.

304 I. Прочитайте мовчки текст. З'ясуйте, що передає його заголовок – тему чи основну думку. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є серед них дієприслівникові звороти?

II. Випишіть із тексту відокремлені обставини. Визначте, чим вони виражені та яких слів стосуються. Яка роль відокремлених обставин у тексті?

МЕТЕЛИКИ

Надзвичайно цікаво спостерігати за польотом метеликів. Пропливаючи повітряними «коридорами», вони дуже часто махають крилами. Так часто, що окремі помаху людське око побачити не спроможне. Наприклад, совки і павичево око роблять до п'ятдесяти помахів на секунду. На відстані півметра політ метелика здається зовсім беззвучним, та коли він пролетить біля самого вуха, то, прислухавшись, можна почути звук дуже низького тону, що утворюється від руху крил.)

(На відміну від інших комах, у метеликів права і ліва пари крил під час помахів зближуються над тулубом і під ним.) Над тулубом крила часто суміщаються одне з одним, іноді видаючи при цьому звуки. Передні й задні крила змахують одночасно, бо з'єднані спеціальною зачіпкою. Зближуючись, вони спочатку стикаються передніми краями, а потім усією площиною, ніби видавлюючи наявне між ними повітря.) (Здається, що метелики плавають, повільно вигинаючи крила) (За Я. Цінгер).

В. Вукулов. Літо

III. Перекажіть усно текст, використавши виписані обставини.

305 I. До поданих дієприслівників додайте одне, два, а потім три залежні слова, поступово поширюючи дієприслівниковий зворот.

Зрозумівши, малюючи, поспішаючи, відійшовши, облітаючи.

II. З двома утвореними дієприслівниковими зворотами (на вибір) складіть і запишіть речення.

306 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, чому в першому реченні коми стоять перед і після сполучника і, а в другому – лише після сполучника і.

1. Веслує літо в хмарну оболугу по заводях просмоленим човном, і, натовивши у мандрівці ноги, лягає день спочити за селом (Є. Гуцало).

2. Василько пірнув по шию і, відчувши під собою холодну глибочину, усім тілом повернувся до берега (Гр. Тютюнник).

307 I. Укажіть у реченнях обставини, виражені одиничними дієприслівниками. Поясніть, що означають ці дієприслівники та як це впливає на відокремлення обставин. Випишіть речення з відокремленими обставинами, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Вранці прокинувшись ми побігли до озера вмитись (Я. Стельмах).

2. Життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я (М. Рильський).

3. Остап стояв вагаючись (М. Коцюбинський). 5. Кінь відпочивши бадьоро вистукував копитами по лункій дорозі (Петро Панч). 6. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко). 7. Над висотою ракети хотіли сягнути неба, і знесилившись гнулися і вмирили, розсипаючись холодним саявом (О. Гончар).

II. Схарактеризуйте в реченнях присудки за будовою.

308 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини та слова, яких вони стосуються. Поясніть умови відокремлення або невідокремлення обставин.

1. Стомившись день схилився на плечі (Л. Гудзь). 2. Спізнавши мову плакали німії, і раб стрічав надію в безнадії (А. Малишко). 3. Го-

робці гаянучись один за одним шугали в гіллі й оббивали крильцями листя (Гр. Тютюнник). 4. Цокотять обмерзлими кігтями кури у сінях і висвистуючи крильми злітають на сідало (Гр. Тютюнник). 5. Усяка пташечка радіючи співала (Л. Глібов). 6. Сікач незважаючи на свою чималу вагу і короткі ноги дуже швидко бігає (Остан Вишня). 7. Вона не звикла сидіти склавши руки (І. Нечуй-Левицький). 8. Не взявшись до сокири не зробиш хати (Нар. творчість).

II. Зробіть усний синтаксичний розбір першого речення.

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

Одного разу Іринка розповідала своїй подрузі, як вона доглядає за садом. У цій розповіді було таке речення: «Поливаючи клумбу нагрітою на сонці водою, квіти гарно ростуть». У відповідь подруга пожартувала: «Уперше чую, – сказала вона, – що квіти самі вміють поливати клумбу!».

Чому подруга мала змогу так пожартувати? Як мусила розповісти подрузі Іринка про свою роботу в саду?

309 Знайдіть речення, у яких допущено помилки у вживанні дієприслівникових зворотів. Відредагуйте ці речення. Поясніть суть помилок.

1. Додивившись цікавий фільм, настав вечір. 2. Виступаючи на концерті, зал уважно слухав виконавця. 3. Біля води ростуть, нахилившись до неї, верби. 4. Побачивши маму, Оленка усміхнулася. 5. Вийшовши з машини, несподівано пішов дощ. 6. Прокинувшись від шуму, я побачив перед собою нашу собаку. 7. Під'їжджаючи до лісу, несподівано вискочив вовк.

310 Доберіть до поданих речень синонімічні з відокремленими обставинами. Простежте, як це вплинуло на зміст речень. Утворені речення запишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Батько провів нас і взявся до роботи. 2. Марійка поговорила по телефону і поклатла трубку. 3. Вони зрозуміли один одного, хоча не промовили жодного слова. 4. Я не братиму участі в дискусії, якщо не знаю проблеми. 5. Женя здивується, коли побачить нас.

311 Складіть і запишіть три речення, використавши в ролі відокремлених обставин подані сполучення слів. Укажіть, чим виражені ці обставини.

Незважаючи на пізню годину, починаючи з квітня, згідно з рішенням, відповідно до наказу, всупереч бажанню.

312 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен по три речення з відокремленими обставинами. Продиктуйте по черзі речення один одному. Перевірте написання. Поясніть роль відокремлених обставин у складених реченнях.

313 Складіть і запишіть з кожним дієприслівником по два речення (у художньому й науковому стилях), у яких би ці слова виступали відокремленими обставинами.

Знаючи, мандруючи, підбігши, засміявшись.

314 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини та присудки. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Вже вечір в спину дневі дише, залити фіолетом даль (Д. Іванов).
2. Привітати конягу в ліс, я думаю ще назбирати грибів але допавшись до книги забувся і про гриби і про конягу і про ліс (М. Стельмах).
3. Климко пови, схвнувся до куреня, узяв (плащ)палатку і (с, з)ціпивши од напруги зуби одірвав од неї чималий клопот (Гр. Тютюнник).
4. Троянці, в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (І. Котляревський).
5. Гойдаючись тіні в годині в(и, е)чірній з промінням сріблястим свавільно злились і хвильку побувши у дружбі (не)вірній безжурно і ле(х, г)ко (на)вік рознялись (Г. Чупринка).
6. Дніпро тече повільно величаво розливаючись безліччю рукавів (О. Гончар).
7. Верби (з, с)схилюючись над Дінцем розчісують коси зелені (В. Сосюра).
8. Улан присів до столу не роздягаючись (Г. Тютюнник).
9. Незважаючи на лютій холод Шовкуна все більше хилило на сон (О. Гончар).

II. Виділені слова розберіть за будовою, поясніть їх написання.

315 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть усі члени речення. Поясніть вивчені орфограми і пунктограми.

Дівчина стояла нахилившись над щойно зв'язаним снопом і показуючи серпом перед собою пильно дивилася на колосья і усміхаючись стежила, як те колосья колисалось гойдалось наче танцюючи наче востаннє ведучи свій танець на лоні матері-природи. Захоплена якимось дивним почуттям, дівчина защебетала коломийку і пішла кружляти танцювати не звертаючи увагу на колючу стерню. Інші жінці заворожені грою невидимої музики покидали роботу і теж пустилися в танець (В. Верховинець).

316 Перекажіть сюжет одного з фільмів, використавши в тексті відокремлені обставини (у тому числі дієприслівникові звороти як засіб зв'язку речень).

317 Уявіть, що ви лектор. Складіть і запишіть план виступу перед аудиторією на тему «Відокремнені обставини». Доберіть відповідні приклади.

1. При визначенні відокремлених обставин принципову роль відіграє морфологічний спосіб їхнього вираження. Як правило, відокремлюються обставини, виражені дієприслівниковим зворотом і одиничним дієприслівником.
2. На письмі відокремлені обставини виділяються лише комами.

§ 35. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮЮЧІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про те, які члени речення є уточнюючими, їхню роль у мовленні та умови відокремлення

318 Прочитайте речення. Визначте члени речення, які уточнюють (конкретизують) значення попередніх членів. Простежте, значення яких із них є ширшим, а яких – вузьчим. Зробіть висновок про роль уточнюючих членів речення у мовленні.

1. Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються вночі (*Олександр Олесь*). 2. Це сталося торік, восени (*Ю. Мушкетик*). 3. Сиве волосся падало кружком, по-козацьки (*М. Коцюбинський*).

Роль у мовленні

Уточнюючими є члени речення, які конкретизують, пояснюють зміст попередніх членів речення, звужуючи або обмежуючи їхнє значення. Уточнюючі члени речення відповідають на питання *а де саме? а коли саме? а як саме? а хто саме?* і под. **НАПРИКЛАД:**

куди? а куди саме?

Стежечка повела їх угору, **між піщані кучугури.**

У цьому реченні обставина *між кучугури* уточнює обставину *угору*, звужуючи її значення.

Особливості структури

Відокремлені уточнюючі члени речення можуть вводитися в речення також за допомогою слів *тобто, цебто, або (тобто), чи (тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо* та ін. Ці слова від уточнюючих членів речення комою не відділяються. **НАПРИКЛАД:** *Книги за старих часів, тобто в XVII–XVIII століттях, продавалися перш за все в друкарнях* (*В. Шевчук*).

Уточнюючим може бути будь-який член речення, але найчастіше – обставина місця і часу.

НАПРИКЛАД: 1. *Вони жили далеко, за Розкатою* (*Л. Костенко*). 2. *Ніч була гаряча, жнив'яна* (*І. Нечуй-Левицький*).

Синтаксичні синоніми

У деяких випадках члени речення можуть бути або не бути уточнюючими, що залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

де?

1. *Проміння блиснуло **недалеко за річкою.*** – Речення без уточнюючої обставини.

Відокрем-
лення

де? а де саме?

↓ ↓

2. *Проміння блиснуло недалеко, за річкою.* – Речення з уточнюючою обставиною.

На письмі уточнюючі члени речення відокремлюються **комами**, а в усному мовленні – **інтонацією**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Уточнюючий член речення стоїть безпосередньо після слова, яке він уточнює.

319 I. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені члени речення є уточнюючими. З'ясуйте їхню синтаксичну роль. Назвіть слова, які вони уточнюють. З якою метою вживаються у мовленні уточнюючі члени речення?

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією уточнюючі члени речення.

1. Гук лісорубів і пил передзвін – все мені любе отут, **в Закарпатті** (К. Дрок). 2. Під Києвом, **на березі Дніпра**, хлопча стояло в мареві світанку... (Б. Стельмах). 3. Вдалині, **між телеграфними стовпами**, мріли рожеві крейдянні гори (Гр. Тютюнник). 4. Старий чабан, **дід Свирид**, показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стрічки бриля шити (Ю. Збанацький). 5. У всьому треба знати міру, **навіть у скромності** (А. Франс). 6. Голоси під липами тепер звучали м'якше, **повечірньому** (М. Булгаков). 7. Раніше, бувало, не знає парубок дівчину, то зараз же скаже батькові та матері, а ті підуть на розглядини, **роздивляться** (Г. Тютюнник). 8. Сядеш на цю софу, і яка б не була хитавиця – чи кильовá, **тобто подовжня**, чи бокова, **поперечна**, впасти не було куди (І. Гончаров).

320 I. Прочитайте текст. Визначте тему і мікротеми. Складіть план тексту й докладно перекажіть.

II. Знайдіть уточнюючі члени речення, поясніть їхню роль у тексті. Доповніть усно текст коротким описом зображеного на картині I. Репіна, використовуючи уточнюючі члени речення.

Сад наш на визначному, історичному, місці. За свідченнями всіх переказів і легенд, колись тут, на нашому острові, стояла деякий час Запорозька Січ, вирувало хоробре веселе козацтво. Дуже вдало обрали наші предки собі місце для табору. Вже тоді, кілька століть тому, вони розумілися на **тактиці та стратегії**. Найдрібнішу кінноту дикої татар-ви звідси можна було помітити за десятки кілометрів. Мій приятель, викладач історії Роман Романович, запевняє, що саме тут, на нашому острові, писали козаки свою знамениту відповідь турецькому султану Магомету.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

коли дивлюся я на тих мальованих запорожців, що стоять собі, з'юрмившись довкола писаря, і від душі регочуть, то почуваю, які ми з ними близькі вдачею, характером і навіть поглядами (За О. Гончаром).

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

321 Доведіть, що в поданих реченнях виділені обставини не є уточнюючими членами речення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. В Україні на початку червня досягають вишні. 2. Батьківські збори відбудуться завтра в актовій залі.

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні конструкція на початку червня є обставиною часу, а в Україні – обставиною місця. Логічно, що за допомогою поняття, яке означає час, не можна конкретизувати, уточнити поняття, яке означає місце. Отже, обставина на початку червня не є уточненням до обставини в Україні. Порівняйте: В Україні влітку, на початку червня, досягають вишні.

322 I. Випишіть речення з уточнюючими членами, розставляючи розділові знаки. Визначте синтаксичну роль і морфологічне вираження уточнюючих членів. З якою метою вони введені у речення?

1. Влітку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (О. Гаран).
2. Тут двоє матерів, твоя і Божа. Хай нас на шлюб вони благословлять (Л. Костенко).
3. На тім боці затоки, під самим городом, юрмилося на льоду багато люду (П. Загребельний).
4. Живуть там довкола маминої і батькової хати вітри і птахи, і сонце і земля твоя і твій рід і твої перші кроки (О. Сизоненко).
5. І жаль мені, малому, стало того сірому сироту (Т. Шевченко).
6. А в верхів'ях по шовкових струнах дзвеніла тепло-лагідна й поважно-сувора музика, як молитва храму лісовому... (М. Івченко).

II. Доберіть антоніми до виділених слів.

323 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, скільки і яких саме відокремлених членів є у поданому реченні.

Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка (М. Коцюбинський).

324 Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова і словосполучення в ролі уточнюючих членів речення.

Десь за річкою, до схід сонця, один за одним, несподівано, зокрема ведмеді.

325 Складіть і запишіть речення з уточнюючими членами речення, які приєднувалися б словами *навіть*, *головним чином*, *у тому числі*, *зокрема*.

326 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть уточнюючі члени речення та слова, які вони уточнюють, відповідно до їхньої ролі в реченні.

1. Там межи високими вербами дзюрчить струмочок, і за струмком помежи кущами гадюкою в'ється на Шевченкову гору стежка (М. Коцюбинський). 2. Сонця на землі не було, але вгорі, у небі, жайворонки були вже золотими (М. Вінграновський). 3. Внизу, десь під самими вікнами, почувся гомін чужих голосів (О. Гончар). 4. Їхали довго понад десять дів... (О. Гончар). 5. На околиці села, біля самого байраку, живе Йосип Вихор (Г. Тютюнник). 6. Хлопець досить успішно склав екзамену з усіх предметів у тому числі з української мови (Г. Тютюнник). 7. Тоді ми річку перейшли, вузьку й зарослу, ледве видну (П. Усенко).

II. Поясніть написання виділених слів. Доберіть аналогічні приклади.

327 Напишіть невеликий твір-опис місцевості. У тексті твору використайте: а) називне речення; б) речення зі вставним словом (словосполученням, реченням); в) речення з відокремленими уточнюючими членами.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Створіть проект власної гри (лото, вікторина, брейн-ринг, комп'ютерна гра, гра з м'ячем тощо) на тему «Відокремлені члени речення».

Проект

МЕТА ГРИ: узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5 хвилин) за поданим планом.

ПЛАН ЗАХИСТУ ПРОЕКТУ ГРИ

1. Назва гри, її мета, на кого зорієнтована.
 2. Обґрунтування корисності й доцільності вашої гри для вивчення відповідної теми.
 3. Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
 4. Демонстрація гри чи її частини.
 5. Відповіді на запитання представників інших груп.
- За одним із проектів проведіть гру в класі.

§ 36. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ»

328 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. За відповідними схемами, уміщеними на форзаці підручника, розкажіть один одному про відокремлені означення, прикладки чи обставини. Свою розповідь супроводжуйте власними прикладами.

329 I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Доберіть заголовок до тексту. Яку музику, на вашу думку, можна почути в лісі?

Пейзаж. Малюнок *Лесі Біленко* (12 років)

Попереду, за річкою, танули ліси, що тяглися звідси і вгору, понад Ворсклою, і вниз, до Дніпра.

Зав'юнився під ногами розсипчастий пісок берега. Річки, схованої в берегах, ще не видно було, але вона вже відчувалася по свіжості й прохолоді, якою потягло від неї. Ліс, наблизившись, перетворився з синього в зелений. Його соковиті хащі по той бік річки, прокидаючись, повнилися пташиним тисячоголосим гомоном, особливо солов'їними трелями. Зелений світ, умитий росами, лящав, висвистував, видзвонював, лунко переливався щедрою розмаїтістю акордів, ладів і тонів. Птаство, радіючи весні, творило музику краси дивовижної, солов'ї аж заходились, зозулі кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба.

Схід все ясніше розцвітався рожевим, світла більшало, невтомна пташина музика, напливаючи із зелених глибин, мовби привертала веснянку (За *О. Гончаром*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть усі відокремлені члени речення. Поясніть їхню роль у тексті.

2. Укажіть два відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами. Поясніть умови їх відокремлення.

3. Укажіть дві відокремлені обставини, виражені одиничними прислівниками. Поясніть умови відокремлення.

4. Укажіть невідокремлене означення чи обставину, виражену відповідно дієприкметниковим чи дієприслівниковим зворотом.

5. Знайдіть відокремлений додаток. З'ясуйте, чим він виражений.

6. Укажіть два уточнюючі члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль, чим виражені та які члени речення уточнюють.

7. Визначте граматичні основи в останньому реченні, поясніть розділові знаки.

8. Знайдіть і поясніть вивчені орфограми.

330 Перебудуйте речення так, щоб один із невідокремлених членів речення став відокремленим.

1. Після зборів велика, галаслива і радісна група учнів вийшла на вулицю. 2. За горами там давно вже сяє сонце. 3. Сашко дивився на хлопців і усміхався. 4. Освітлений вогнями великий пароплав до пристані підходив.

Синтаксичний розбір речення з відокремленими членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика речення.
2. Указати, яким відокремленим членом речення ускладнене.

Зразок усного розбору

В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник).

Речення просте, двоскладне, поширене, повне, розповідне, неокличне, ускладнене відокремленим означенням *підзолочений сонячним промінням*.

Зразок письмового розбору

В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник).

Речення просте, двоскл., пошир., повне, розп., неокл., ускл. відокр. означенням.

331 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. З'ясуйте, чи є в них і які саме відокремлені члени речення.

II. Зробіть синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

1. Там на горі біла хата із бабиного літа (Г. Овсієнко). 2. Місяць, закоханий у ніч чарівну, сяє щасливий і світить (Олександр Олесь). 3. Гетьман підняв безсонням обпалені очі (Л. Костенко). 4. А море надійшло півколом, зацінене і голосне (М. Доленго). 5. Трава росте під стопами у нас, підступно-тихо викрадає простір і непомітно взеленивши час, підносить вгору свої пера гострі... (П. Мовчан). 6. Світлою पोпошею курить Чумацький Шлях шлях твоїх пращурів... (О. Гончар).

332 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення. У якому реченні немає відокремлених членів?

1. Ми всі із хліба виростили, сину, із праці, себто чуда із чудес... (Б. Олійник). 2. Зате яка радість була, коли, зробивши три круги над хатою, бусол м'яко спускався на клуню і, гордо одкинувши навзник довгу шию, весело клекотав оповіщаючи про своє щасливе повернення (В. Скуратівський). 3. І всі хати, білі чисті, святкові для щасливого літа, вони білились і зараз змагались в красі (О. Гончар). 4. А, може,

завтра ти пройдеш ось тут, де вітер пелюстки колише (В. Івасюк). 5. Пригинаючи аж до землі невеликі дерева на узліссі, вітер нарешті виривався в полі і не зустрічаючи на своєму шляху перешкод, вихором нісся до горизонту (М. Черничук). 6. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором (М. Коцюбинський). 7. Над луками залитими квітневою повинню, холонув оранжевий вечір зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (Гр. Тютюнник).

II. Зробіть синтаксичний розбір двох простих речень з відокремленими членами (на вибір).

333 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Побудуйте і запишіть висловлювання в публіцистичному стилі, епіграфом до якого може бути один із запропонованих висловів. Використайте в тексті щонайменше три речення з відокремленими членами.

Епіграфи: 1. Багатство варто набути заради друга, але не друзів заради багатства. 2. Материн гнів – як весняний сніг: рясно впаде, та скоро розтане. 3. Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх не виконати (*Нар. творчість*).

Варіант Б. Побудуйте і запишіть висловлювання в науковому стилі на одну із запропонованих тем. Використайте в тексті щонайменше три речення з відокремленими членами.

Теми висловлювань: 1. «Червона книга на охороні природи». 2. «Чорнобильська трагедія». 3. «Тваринний і рослинний світ України».

334 **МІКРОФОН.** Продовжте твердження.

1. З вивченої теми я найкраще засвоїв (засвоїла)...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

335 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подано в кінці підручника. Якщо ви допустили помилку, повторіть відповідний параграф теми.

ТЕСТ

1. Укажіть речення, у якому означення **НЕ** відокремлюються (розділові знаки пропущено):

А. Долинка, вишита сонцем, пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах).

Б. Незвична музика біла, безголоса живе, тремтить, біліє на одній ноті (Є. Гуцало).

В. А він іде високий, посивілий на схід, на захід поле огляда (А. Малишко).

Г. В заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (Н. Рибак).

2. Укажіть **ДВА** речення, у яких прикладки відокремлюються комами (розділові знаки пропущено):

А. Гордій Байда як колишній офіцер розумівся на військовій справі (Петро Панч).

Б. Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови (Л. Костенко).

В. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна вже давно стала звичайною справою (О. Гончар).

Г. У колективі Ярослава знали як доброзичливу людину (З газети).

Г. Я виїхав в Одесу і влаштувався на кінофабрику як режисер (О. Довженко).

3. Укажіть речення, у якому поширена обставина відокремлюється комою (розділові знаки пропущено):

А. Годі вже панам сидіти згорнувши руки (І. Нечуй-Левицький).

Б. Кілька годин вони працювали не відпочиваючи (В. Собко).

В. Можна помилятися й маючи вчений ступінь (З газети).

Г. Укрившись тьмою тротуари і асфальти сплять (О. Довгон'ят).

4. Укажіть речення, у якому додаток з обох боків відокремлюється комами (розділові знаки пропущено):

А. І замість свічки палахкотіло сонце (І. Драч).

Б. Зло нічого не дає, крім зла, вмій прощати, як прощає мати (М. Луків).

В. Величезна калюжа заросла травами ліловими дзвониками і скидалась на озеро (В. Донченко).

Г. І ніхто того не чув не знав не бачив опріч Марка маленького (Т. Шевченко).

5. Укажіть речення, у якому є уточнююче означення:

А. Під Києвом, на березі Дніпра, хлопча стояло в мареві світанку... (Б. Лепкий).

Б. Слово інше кинула, студене, потоптала ватру ти байдуже (Д. Павличко).

В. Я наче не тебе люблю, а той широкий мир, увесь той світ, що там, поза тобою! (Є. Плужник).

Г. Не дивися так привітно, яблуновоцвітно (П. Тичина).

6. Установіть відповідність між реченнями та їхніми характеристиками (одне речення є зайвим):

А. Речення з відокремленим означенням.

1. Я, засипаний сніжинками й зірками, йти манівцями неба... (Є. Гуцало).

Б. Речення з відокремленою прикладкою.

2. Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану (Л. Костенко).

В. Речення з відокремленим додатком.

3. Дикі качки, крім базару, водяться на лугових озерах та по очеретах... (Остан Вишня).

Г. Речення з відокремленою обставиною.

4. І Оксану, мою зорю, мою добру волю, щодень Божий умивали (Т. Шевченко).

5. Світає, господи, світає, земля у росах, як в парчі (Л. Костенко).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які члени речення називаються відокремленими? Яка їхня роль у мовленні?
2. За яких умов відокремлюються означення? Наведіть приклади.
3. Чим умови відокремлення прикладок подібні до умов відокремлення означень? А чим відмінні?
4. Яке значення мають відокремлені додатки? Якими словами вони приєднуються?
5. За яких умов відокремлюються обставини? Наведіть приклади.
6. Коли обставини не відокремлюються? Наведіть приклади.
7. Порівняйте умови відокремлення обставин, виражених дієприслівниковими зворотами, і означень, виражених дієприкметниковими зворотами. Наведіть приклади.
8. Які члени речення називаються уточнюючими? За допомогою яких слів вони можуть уводитися в речення? Наведіть приклади.
9. Назвіть і поясніть три терміни, які характерні для теми «Відокремлені члени речення».
10. Пригадайте три крилаті вислови з відокремленими членами речення.

МОЯ сторінка

ЛІДЕРИ СЕРЕД МОВ

На запитання, яка мова найпоширеніша у світі, багато хто з упевненістю скаже: «Англійська». Аж ні! Виявляється, що лідером серед мов є китайська, якою говорить чи не кожен шостий мешканець Землі. Загальна кількість носіїв цієї мови – понад 1 мільярд осіб! Англійська ж займає другу позицію. Вона є рідною для 514 мільйонів людей. На третьому місці – мова гінді, якою спілкується 496 мільйонів осіб. Після трійки лідерів ідуть іспанська (425 мільйонів), російська (275 мільйонів), арабська (256 мільйонів) мови.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ЧАЙ

Сьогодні ми вважаємо чай – і рослину, і продукт – своїми добрими знайомими... Назва цього напою неоднакова в різних європейських мовах. Вона залежить від того, яким шляхом ввозили чай у кожну з цих країн. В Європу його привозили морським шляхом із Південного Китаю в дерев'яних трюмах парусних кораблів. За дорогу, а вона, як відомо, була довгою, чай «доходив», «дозрівав» у зігрітих сонцем і майже герметично закритих трюмах. Там, звідки його везли, – у Південному Китаї – чай звуть **те**. З цією назвою його й привезли в Європу: тому англійці називають чай **tea** (ті), німці – **der Tee** (тее). У Росію чай возили караванним шляхом через Азію, але вже не з Південного, а з Північного Китаю, де місцеве населення називало цей напій **ча**, а саме листя – **чає**. Тому в українській, російській та білоруській мовах цей напій зветься **чай** (За А. Коваль).

* * *

У матері вирішив Гриць запитати
(вона саме посуд складала в буфет):
– От як би по-нашому можна сказати:
«На вкус и цвет товарища нет»?

І жде, що матуся на це зауважить.
А мати лише усміхнулась: – Та як?
Покійна бабуся твоя було кажуть:
«На колір і смак товариш не всяк».
(Д. Білоус)

ВИМОВ СКОРОМОВКУ

- Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.
- Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.
- Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб вскубнув за чуба бука – буде букові наука.

НА ВУЛИЦІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
снігова гірка	сніжна гірка
світять ліхтарі	світять фонарі
вулиці перетинаються	вулиці пересікаються
високий будинок	високий дом
освітлена вулиця	освічена вулиця
небезпечний поворот	опасний поворот
стережись автомобіля	бережись автомобіля
дільничий міліціонер	участковий міліціонер
аптека за сто метрів	аптека в сто метрах
ви куди?	ви куда?
хай вам щастить	удачі вам
перехожий не зупинився	перехожий не останувився
котра година?	скільки годин?
зупинімося	давайте зупинимосся

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Будівельний – пов’язаний із будівництвом, спорудженням чогось (будівельний майданчик, матеріал, досвід, технікум).

Будівний – те саме, що будівельний, здебільшого виступає як компонент складних слів (суднобудівний, домобудівний).

Будівничий – а) пов’язаний зі створенням чогось, творчий (будівнича енергія, робота, творчість); б) будівник, архітектор.

Визначальний – який визначає суть чогось; основний, істотний (визначальний принцип, момент, бій).

Визначний – який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (визначний діяч, артист, твір, успіх).

Книжковий – який стосується книжки чи пов’язаний з нею, призначений для неї; який випускає, виготовляє книжки або торгує ними (книжковий магазин, базар, фонд, огляд, стенд).

Кніжний – який характерний для писемно-літературного викладу, невластивий живій розмовній мові (книжний стиль, вислів, зворот, відтінок, елемент).

Повторення Відомостей про просте речення

336 I. Прочитайте текст пісні Володимира Івасюка. Опишіть картину, яка виникла у вашій уяві. Простежте, як почергова зміна розповідних і спонукальних речень надає тексту динамізму й емоційності. Знайдіть означення, які допомагають автору передати красу природи.

ВОДОГРАЙ

Тече вода, тече бистра, а куди – не знає,
Поміж гори в світ широкий тече, не вертає.
Ми зайдемо в чисту воду біля водограю
І попросим його щиро – хай він нам заграє...

Приспів:

Ой водо-водограй, грай для нас, грай.
Танок свій жвавий ти не зупиняй.
За красну пісню на всі голоси
Що хочеш, водограю, попроси.
Струни дає тобі кожна весна,
Дзвінкість дарує їм осінь ясна.
А ми зіграєм на струнах твоїх,
Хай розіллють вони радісний сміх.

Подивись, як сіру скелю б'є вода іскриста,
Ти зроби мені з тих крапель зоряне намисто.
Краще я зберу джерела, зроблю з них цимбали,
Щоб тобі, дівчино мила, вони красно грали.

(В. Івасюк)

Й. Бокшай.
Річка в Карпатах

II. Випишіть 5–6 словосполучень, позначивши в них головне і залежне слово. Підкресліть закінчення залежних слів і прийменники (якщо є). Поясніть, як пов'язані слова в словосполученнях.

337 Складіть зв'язну розповідь на тему «Просте речення» з використанням відомостей, одержаних на уроках у 8-му класі. Можна використати план у формі запитань. Наводьте приклади для підтвердження висловлених теоретичних положень.

338 I. Прочитайте речення. Які з них найбільш точно відображають дійсність?

На полиці лежала книга. – У моїй кімнаті на полиці лежала книга. – У моїй кімнаті на полиці лежала книга Ярослава Стельмаха.

II. Прочитайте речення і запропонуйте 2–3 ситуації, яким вони могли б відповідати. Перебудуйте речення так, щоб вони точно й виразно відображали запропоновані вами ситуації. Якими другорядними членами речення ви скористалися, виконуючи завдання?

1. На галявині росли квіти. 2. Мій друг відпочивав на морі. 3. Мама прийшла з роботи. 4. На лавці сиділа дитина.

339 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть головні й другорядні члени речення. Усно схарактеризуйте означення (узгоджене/неузгоджене), додатки (прямий/непрямий), обставини (вид за значенням). Якими за будовою є підмети і присудки?

1. (У)літку в спрагломому небі гойдається вітер одвічних лип (О. Гаран). 2. Золоте свічадо ро(с, з)ливає теплі ноти дня (О. Довгон'ят). 3. І ранній місяць, свіжий і дворогий, над головою в тебе зупинивсь (С. Галябарда). 4. В грушах своїх загрузає осінь (С. Осика). 5. Минуло неділь зо дві (І. Нечуй-Левицький). 6. Греблі обса(ж, дж)ені столітніми вербами (І. Нечуй-Левицький). 7. На крилах жовтої синички л(и, е)тять думки у край чудес (А. Луговський). 8. А жита – як літа його, а літа – як жита (Б. Олійник).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

340 I. Запишіть номери: а) односкладних речень; б) неповних речень; в) речень зі складеним присудком; г) речень зі складеним підметом; ґ) спонукальних речень; д) двоскладних непоширених речень; е) складних речень.

II. Визначте види односкладних речень.

1. Свічки мерехтіли гарячими пальцями (О. Лященко). 2. В просвітку дерев – віддзеркалення міста (О. Делеменчук). 3. На небі зоріло (К. Григоровичева). 4. Жита мовчать (С. Осика). 5. На землю спустилась Божа благодать (О. Довгон'ят). 6. Над Білою Церквою смуга багряна (Л. Костенко). 7. Хай помріють тихенько в квіту журавлині літа (О. Головка). 8. В променях сонця ранкових ця пісня для тебе луна (С. Фоменко). 9. Вже ніч на небі вишила узор (І. Гнатюк). 10. Зустріч з величчю робить нас скромнішими (Г. Тютюнник). 11. Промені як вії сонячних очей! (П. Тичина). 12. Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони (І. Нечуй-Левицький). 13. На подвір'ї було безлюдно і тихо (В. Винниченко). 14. Дівчата перестали танцювати (І. Нечуй-Левицький). 15. У степ проводжала з тугою в очах (А. Луговський). 16. Майстрами не народжуються (Нар. творчість). 17. Хто мовчить, той не перечить (Нар. творчість).

341 I. Прослухайте текст. Визначте стиль мовлення, тему й основну думку. Поділіть текст на абзаци. Обґрунтуйте поділ. Визначте мікротему й тематичне

речення кожного абзацу. Дайте заголовки абзацам. Запишіть заголовки у вигляді плану.

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ

Становлення науки в Україні в середині XIX століття відбувалося багатопланово, проте найшвидше розвивалися саме гуманітарні **дисципліни**. Разом із історією та **фольклористикою** провідне місце зайняло українське мовознавство. Найавторитетнішим його представником був Олександр Потебня – **лінгвіст** і філософ. У своїй галузі знань він був справжнім **новатором**. Народився Олександр Потебня на Полтавщині. Закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету, працював в одній із гімназій міста Харкова, але потім усе ж повернувся до університету для наукової праці. Основні дослідницькі зацікавлення молодого вченого були зосереджені в галузі слов'янознавства і викликали великий громадський інтерес. Саме тоді гостро дискутувалося питання про місце в слов'янській спільноті українців, не визнаних на той час офіційною російською наукою окремим народом. Досконало володіючи багатьма сучасними й давніми європейськими мовами, Олександр Потебня почав віршований переклад українською мовою «Одісеї» Гомера. Крім того, мовознавець багато працював над редагуванням і **публікацією** творів українських класиків. Створивши низку ґрунтовних наукових праць, український учений посів **чільне** місце в історії світового мовознавства (За Л. Семакою).

II. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ**. Спишіть текст, виділяючи абзаци. Обміняйтеся зошитамися й звірте правильність написання. Обґрунтуйте вивчені пунктограми й орфограми.

III. Підкресліть відокремлені члени речення. Поясніть їхню роль у тексті.

IV. Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть і запишіть до них синоніми.

342 I. Прочитайте виразно вірш. Доведіть, що це текст, назвавши його основні ознаки. Поясніть значення та походження фразеологізму *морочити голову*. Доберіть до нього синоніми.

МОРОЧИТЬ ГОЛОВУ

Не буду зайвого торочить,
щоб не сказали: чув десь дзвін...
Є вираз: голову морочить.
Але звідкіль походить він?

На це знавець лінгвіст-історик
відкаже (сумніву нема):
«Морочить – це від слова морок,
а морок – це туман, пільма».

Тоді й синоніми нам стануть
ясніші – що вже говорить –
такі слова, як затуманить,
як спантеличить, одурить.

Отож коли підкреслить хочуть,
що водить хтось когось за ніс –
«От, – **кажуть**, – голову морочить,
ощукує, як сущий біс!»

(Д. Білоус)

II. Знайдіть у тексті вставлені конструкції та прикладку. Поясніть, чим вони виражені, їхню роль у тексті та особливості виділення на письмі та в усному мовленні. Чи є вставними виділені слова? Доведіть свою думку. Поясніть вживання тире і двокрапки в реченні другого стовпчика.

343 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть однорідні члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки. Поясніть, як пов'язані один з одним однорідні члени.

1. Люди то здивовано то хмуρο подивлялись на стражників на чужого чоловіка один на одного (*В. Винниченко*). 2. При бер(е, и)зі тихім вода пробігала у діток про літо купальне питала (*П. Мовчан*). 3. Вівса пшениці ячмені все се зіллялось в одну могутню хвилю (*М. Коцюбинський*). 4. Я злякано поглянув на матір та не побачив гніву на її обличчі (*М. Стельмах*). 5. І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі (*М. Стельмах*). 6. Рідна мова не степ не хата а народу мого душа (*В. Гончаренко*). 7. То со(нн, н)ий сон вертає вже (до)дому гнуздечки срібні випустив із рук (*П. Мовчан*).

II. Виразно прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

344 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поставте цифри: 1 – над прикладками; 2 – над комами, які виділяють відокремлені члени речення; 3 – над комами, які розділяють частини складного речення; 4 – над комами, які розділяють однорідні члени речення; 5 – над комами, які виділяють вставні слова.

ВЕРБА

Чому саме верба одне з найшанованіших дерев в Україні? А ось чому. Діти матері(природи) обожнювали кожну травинку птахів звірину. Особливо радісним після суворої зими(холоднечі) було пробудження природи. А яке дерево розквітало першим? Саме верба. Пухнасті як курчатка котики з блискучо(білявим) чи золотавим усміхом випромінювали тепло ласку запах весни. Подекуди ще лежав сніг було холодно а верба цвіла. Отже думали люди, вона сильніша за грізне божество Зими.

На честь цього дерева молодь влаштовувала спеціальне свято. Вибравши з-поміж себе найудатливішу дівчину подруги прихорошували

її котиками та розпуклими вербовими галузками наспівуючи веснянку. Узявшись за руки водили хороводи...

Криниці священні для українців місця копали біля верби. У народі відоме прислів'я: де срібліє вербиця, там здорова криниця.

Саме це дерево слугувало для виготовлення домашнього начиння як-от ложок корит кошиків і навіть човнів(довбанок). Колиски для немовлят також робили з верби.

Тож і не дивно, що верба така шанована в нас (За О. Потапенком).

II. Перекажіть текст, уявивши, що слухачами будуть друзі, які не читали цю розповідь, і спробуйте зробити так, щоб вона їм сподобалася.

III. Доберіть 3–4 запитання за змістом прочитаного. Уведіть ці запитання в діалог (8–10 реплік).

345 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Об'єднайтеся в групи з 4–6 чоловік. Назвіть по черзі члени речення в поданому вище тексті «Верба». Той, хто помилився, вибуває з гри. Виграє той, хто залишився. Можете повторити гру, взявши за основу інші тексти, запропоновані вчителем.

346 I. Прочитайте мовчки текст. Визначте тему й основну думку. Назвіть засоби зв'язку речень.

II. Визначте, які речення за будовою, складом граматичної основи, інтонацією, метою висловлювання й емоційним забарвленням використовує автор. Випишіть 4–5 простих речень, зробіть їх письмовий синтаксичний розбір.

ТЯЖКО ЗІТХАЛИ ЯБЛУНІ

На околиці містечка височить сосновий паркан, поверх нього зміїться колючий дріт. По дроту гримучих бляшанок поначіплювано. Сяде горобчик, гойднеться – і закалатає з обох боків. Скрикне сполохана пташка і грудкою щугне через вулицю на сусідські черешні.

За парканом ув'язнені молоді яблуні. Їм журно, тісно, парко. Їм важко тримати дорідні плоди. Скаржаться вітерцям, а ті не в силі виважити паркани, зірвати колючий дріт. Зневірившись у собі, вони шастають над верховіттям, тікають завулками в степ.

Цього року яблуні вродили вперше. Навесні, коли кожна в рожеву фату одяглась, не помічали високої огорожі, та й колючого дроту тоді ще не було. Вони не зважали на волохаті руки, що тяглися до рожевих віт, бо ті руки тільки полохали бджіл.

Яблуні пили промені, хмеліли від них і чекали бджолиних лапок, які лоскотали їх до солодкої знемоги.

П. Сльота. Яблуні

– Дз-з-з... дзж-ж-ж-ж... – бриніли струни над весільними вінками. Потім здіймалася рожева заметіль, хурделіла поміж гіллям. Веселе мерехтіла земля.

Коли всюди повисли пругкі зелепухи, яблуні знову побачили волохаті руки. Здавалося, вони мали безліч кігтястих чіпких пальців, які зміїли над парканом колючий дріт, чіпляли вередливі бляшанки.

– Нащо це? – питали одна в одній стривожені яблуні.

– За що нас?

– Я виглядала на вулицю. Там така цікава дітвора... Я сказала: «Восени почастую вас яблучками».

– Більше не виглядатимеш і не почастуєш, – засичали волохаті руки. Вони боляче зігнули гілку і прив'язали мотузком до стовбура.

– Ой, за що ж?

Одщобетали солов'ї, одкували зозулі. Яблуні споважніли, почали забувати про цвіт, про бджолину ласку. Їм хотілося свіжого вітру, шелесту далеких гаїв... Але від тих забав затуляли паркани. Яблуням хотілося пташиної музики, але птахів лякали іржаві бляшанки і колючі кігті, що залишилися від чіпких пальців.

Десь, за високим парканом, бавилися і виспівували дітлахи. А яблуні сумно тримали свої важкі плоди. Було гірко. Вкривалися сивиною дорожнього пилу, павутинням бабиного літа, тяжко зітхали.

– Я одурила дітвору, – поскаржилася крайня.

– І нащо було цвісти?

– За що така наруга?

На вулиці щобетали хлопчак і дівчатка, вони ласували яблука з інших садів.

Біля кам'яного будинку волохаті руки рихтували глибокі коші, потім тяглися до обважнілих віт і сичали:

– Завтра базар... базар... гроші.

Яблуні тяжко зітхали і просили у долі на зиму пекучих морозів:

– Краще смерть, ніж стояти за колючим дротом... (За А. М'ястківським).

III. Складіть і розіграйте діалог на основі прочитаного тексту, використовуючи речення, різні за метою висловлювання. Розпочніть так:

А я думаю, що...

Безумовно це так, але чому...

347 I. Складіть висловлювання за картиною, використовуючи подані запитання.

1. Хто автор картини? Як вона називається?

2. Що зображено на полотні?

3. Що можна сказати про зовнішність і внутрішній світ дівчини?

4. Чи можна стверджувати, що, пишучи портрет дівчини, автор основну увагу зосереджував на її проникливому погляді й легкій усмішці?

5. Які кольори використав художник?

6. Поміркуйте, чи створює картина враження ідеальної грації та краси.

7. Які почуття викликає у вас полотно?

II. Підкресліть у реченнях вашого висловлювання граматичні основи. Поясніть розділові знаки.

348 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми та пунктограми.

1. Назавжди залишаюся отут в низовині незвітрених ще квітів (*С. Осика*). 2. Від Троянівки до Вовчої долини сім кілометрів (*Гр. Тютюнник*). 3. Рідна земле дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (*В. Тарасенко*). 4. Благословенні будьте гори і ти ріко мутная (*П. Тичина*). 5. Здається ж люди, все у них людське але душа ще з дерева не злізла (*Л. Костенко*). 6. Стоїть смерічка на горі у сонці наче в янтарі (*Д. Павличко*). 7. Деревата хитались і від страху наїживши голі віти ніби силкувалися втекти (*В. Винниченко*). 8. Літа як стрілки не переведеш життя як гирю часу не підтягнеш (*Т. Севернюк*). 9. З літати що там не кажіть стаєш куди мудрішим (*О. Підсуха*). 10. Твої руки лагідні як сон ніжно опускаються на плечі (*А. Луговський*).

II. Укажіть складне речення.

349 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, чим ускладнені речення. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

1. Була весна весела щедрата мила промінням грала сипала квітки вона летіла прудко мов стокрила за нею вслід співучії пташки! (*Леся Українка*). 2. На самому дні яру біля криниці з великим журавлем обсаджена навкруги садком стояла хата Марка Чумаченка батька Мотриного... (*В. Винниченко*). 3. Найдорожча пісня недоспівана, а найліпша та, що не знайду (*П. Осадчук*). 4. Почекавши трохи я зліз із воза розплатився з дядьками і взявши свого чемоданчика пішов до ґанку (*В. Винниченко*). 5. Сповідуюсь. Перед всесущим Богом та материнським поглядом простим який в далеку проводжав дорогу і вслід мене не раз перехрестив (*А. Луговський*).

350 Складіть діалог на тему «Гарне мовлення» на основі поданої ситуації. Ви зустріли свого знайомого, і він запитує, яку тему з української мови ви вивчаєте. Ви відповідаєте: «Ознаки гарного мовлення», – а він цікавиться, яка ознака, на вашу думку, є основною. Про які ознаки мовлення ви будете говорити? Яких правил спілкування при цьому треба дотримуватися?

Л. да Вінчі.
Дама з горностаєм

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Мовлення має бути правильним, точним, логічним, виразним, багатим, доречним. Щоб досягти цього, слід уникати недоліків, які псують наше мовлення. До них насамперед належать: невиправдані повтори; недоречне вживання слів і зворотів; одноманітність у побудові речень; суржик (змішування слів, граматичних форм двох мов); неправильне наголошення слів. Як, на вашу думку, позбутися цих недоліків?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про особливості вживання слів української мови й удосконалити свої мовні вміння, зверніться до книг *Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо?»*, *Є. Чак «Чи правильно ми говоримо»*. Допоможе вам також «Словник паронімів української мови».

351 I. Прочитайте виразно вірш. Сформулюйте основну думку. Знайдіть художні засоби, зокрема епітети, метафори, інверсію.

II. Укажіть однорідні члени речення та звертання, поясніть, чим вони виражені та з якою метою вжиті у тексті. Поясніть вивчені пунктограми й орфограми.

ДО УКРАЇНИ

Не раз конала ти під небом синім
і кров'ю сходилла в степу полиннім.

Але є золоті у тебе люди,
що ними славишся в житті усюди.

Та є у тебе синє Чорне море,
степи, ліси, Карпати й Кримські гори,

зелені береги Дніпра і Тиси,
смереки, і тополі, й кипариси.

То будь же у віках благословенна,
соборна Україно суверенна!

(Д. Білоус)

352 **МІКРОФОН.** Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? Із яким настроєм ви йдете на літні канікули?

Уроки розвитку зв'язного мовлення

Урок 1. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки публіцистичного стилю?

353 І. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце спілкування)?

ЧЕСТЬ

Захищати свою честь.

Що ж означає «захищати честь»? І чому треба захищати щось, здавалося б, ефемерне? Проте захист честі – це захист власних поглядів, принципів, своєї життєвої позиції, свого світогляду, бо якщо ти втратив свою честь – значить ти просто не зумів захистити себе самого, свої життєві принципи. Зберегти честь, захистити її – це означає зберегти свою людську гідність, захистити її від приниження.

Є ще один вислів «Бережи честь замолоду». Про що каже це народне прислів'я? Про те, що в юності, коли в людини все ще нестійке, можна легко, непомітно втратити свою честь, чесне ім'я, гідність: один раз сфальшувати, вдруге збрехати, втретє пообіцяти і не виконати...

І ось уже ти втратив своє чесне ім'я, і йде за тобою слава людини пустої, легковажної; один за одним відходять від тебе люди, бо немає нічого гіршого за ненадійного друга.

С. Шаповал. Юні спортсмени

Поняття честі з часом змінювалося, у різні епохи люди надавали йому різних значень. Облишмо історію, видатних людей, візьмемо звичайнісіньку ситуацію в школі зі звичайнісінькими людьми і надамо слово восьмикласникові.

«...У класі з'явився новий учень – Микола Тимашко, дуже тихий, скромний. Спочатку на нього ніхто не звертав уваги, аж поки верховода класу Ігор не обрав його за об'єкт для своїх дотепів. Микола ніколи не ображався, сам сміявся з себе, коли справді було смішно, і навіть поважав Ігоря за гострий розум, за кмітливість. Навчався Микола так собі: все бувало – і шістки, і дванадцятки. А Ігор був відмінник.

Якось ми, восьмикласники, писали складну контрольну роботу з алгебри. Я сидів недалеко від Миколи і бачив, як він передав щось нашому “блискучому” Ігореві. Певно, списував з Ігорової чернетки...

Контрольну ми написали так погано, що мусили її переписувати. У класі була одна найвища оцінка – всі шість задач розв'язав Ігор. А у Миколи – найнижча: у нього в зошиті було зовсім чисто.

Коли учитель зачитував оцінки, я раптом згадав: Миколина рука подає Ігореві дрібно списані аркушки чернетки. Якщо Микола передав чернетку Ігореві, то, виходить, уже списав задачі? Чому ж у його зошиті нічого не написано? Дивно.

Я поділився своїми думками з Танею Вороновою. Вона знизала плечима: “Дурниці...” А після уроків підійшла до мене і сказала: “Знаєш, в Ігоря конячий почерк, а Микола наче бісером сипле. Який був у чернетці?” Я пригадав, що папір був списаний дрібно-дрібно. “Виходить, це Миколина чернетка! – вигукнула Таня. – І взагалі, я чула від брата, що Микола здібний математик, що він переміг у математичному конкурсі, але не звернула на це уваги”.

Так ми дізналися про цю історію. Наступного дня зібрали весь клас і сказали Ігореві. Я не дуже вірив, що все, про що ми здогадувалися з Танею, правда.

Ігор таки списав у Миколи! Він випросив чернетку і вже до дзвінка не повернув. Подумав, що Миколі байдуже, яка буде оцінка, він же не відмінник, а Ігореві, як він сам висловився, треба було захистити свою честь.

На це Таня сказала: “Не честь, а надмірне честолобство; не змішуй, будь ласка, честь і бажання завжди, у всьому, будь-якими шляхами бути кращим за інших. А от Миколину честь ми повинні захистити, коли вже він сам такий тишко. Учитель має знати, хто розв'язав задачі”.

І справедливість узяла гору: найвищу оцінку одержав Микола, а Ігореві довелося попріти біля дошки, виконуючи всі шість задач контрольної, які він ледь (та й то не всі!) розв'язав.

Як виявилося, Микола справді здібний математик, Ігор завжди в нього списував, та ще й глузував з нього, тішив своє честолобство, себелюбство і таке інше. І дуже прикро за Миколу: адже він і далі, мабуть, терпітиме Ігореве кепкування. Тепер дуелі не потрібні, але ж власний голос у людини мусить бути!» (За К. Васильєвою).

II. Визначте, до якого стилю належить прочитаний текст. Назвіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

354 **МІКРОФОН.** Що значить «захищати честь»?

355 Прочитайте ще раз текст вправи 353. Складіть до нього складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Скористайтеся поданим планом роботи над стислим переказом.

План роботи над стислим переказом

1. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку, адресата й мету висловлення.
2. Виділіть у тексті його частини (основні та другорядні).
3. Визначте, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Доберіть узагальнювальні слова і речення.
5. Прочитайте текст удруге.
6. Складіть план переказу.
7. За планом перекажіть текст (усно чи письмово).

356 I. Пригадайте ваші улюблені теле- та радіопередачі. Розкажіть, про що вони, хто є їхніми ведучими й учасниками. Яку передачу ви порадили б дивитися (слухати) своїм друзям і однокласникам?

II. Назвіть, які ви знаєте теле- чи радіопередачі на такі теми: а) туризм; б) спорт; в) світ рослин і тварин; г) охорона здоров'я; г) школа і діти; д) історія; е) мистецтво; є) культура мовлення; ж) етика. Які з цих передач регулярно дивитися (слухаєте) ви чи ваші рідні?

 III. Прослухайте один із випусків теле- чи радіопередачі (на вибір). Складіть складний план тексту, який прозвучав у цій передачі. За планом стисло перекажіть текст (усно).

Способи ущільнення тексту:

- відкидання другорядного;
- узагальнення матеріалу шляхом виділення найважливіших фактів.

Урок 2. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПРОТОКОЛ

ПРИГАДАЙТЕ! Які особливості офіційно-ділового стилю мовлення? Що таке ділові папери?

357 Прочитайте вірш. Про який діловий папір у ньому йдеться? Розкажіть, з якою метою складають цей документ. Які обов'язкові елементи він містить?

ПРОТОКОЛ

Хай думок не кожен порух,
та чи єдність, чи розкол, –
все, що відбулось на зборах,
вам розкаже Протокол.

Головуючий. Присутні
(кількість їх). Порядок дня.
Основні думки присутні –
план, конкретні завдання.

Що зробив наш осередок
(все важливе, непросте).
Слухали: про те-то й то-то,
Ухвалили: те-то й те...

Між державами угоди
про кордон чи про футбол, –
підписали на нараді
і складали – Протокол.
(За Д. Білоусом)

Зміст документа

Протокол – це документ, у якому фіксуються хід і результати роботи нарад, засідань, зборів, конференцій. У протоколах відображаються всі виступи з питань, що розглядаються, а також рішення, ухвалені в результаті обговорення.

Цей документ складає секретар або інша спеціально призначена особа. Підписують протокол секретар і голова зборів.

Реквізити

Реквізити протоколу:

- назва виду документа;
- порядковий номер;
- назва зібрання (*збори, нарада, конференція* тощо);
- назва установи (підприємства, організації), де відбувається зібрання;
- дата проведення;
- місце складання (назва населеного пункту);
- прізвища й ініціали присутніх (або кількість присутніх);
- посади, прізвища, ініціали голови зборів і секретаря;
- порядок денний (у називному відмінку) із зазначенням доповідачів із кожного питання;
- основний текст;
- перелік додатків до протоколу із зазначенням кількості аркушів і примірників;
- підписи голови та секретаря.

Основна частина

Основний текст протоколу поділяється на розділи, які відповідають пунктам порядку денного. Кожен розділ нумерується (1, 2, 3 і т. д.).

Розділи протоколу містять такі складники:

Слухали	Виступили	Ухвалили
вказується доповідач і тема доповіді; викладається зміст доповіді	вказуються виступаючі; викладається зміст виступу	записується ухвалене рішення

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо присутніх на зборах (наradі, конференції тощо) багато, то зазначається тільки їхня кількість. Датою протоколу є дата проведення зібрання.

Види протоколів

За обсягом фіксованої інформації протоколи бувають трьох видів:

- короткі (записуються лише обговорювані питання, прізвища доповідачів, ухвалені рішення);
- повні (відрізняються від коротких стислим поданням виступів доповідачів та інших учасників);
- стенографічні (записуються дослівно всі виступи, репліки, запитання, відповіді).

Стилістичні особливості

Текст протоколу має бути точним, лаконічним, складеним на основі виступів. У протоколі поєднуються засоби офіційно-ділового стилю з публіцистичним, а іноді і з розмовним, оскільки в цьому документі фіксуються виступи учасників зібрання, які користуються усіма багатствами мови.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. У тексті протоколу слова *слухали, виступили, ухвалили* слід виділяти (великими літерами, курсивом тощо).
2. В основній частині протоколу має бути стільки розділів, скільки є пунктів порядку денного.

358 Прочитайте зразок протоколу. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та розділові знаки. Визначте вступну й основну частини, назвіть реквізити. Зі скількох розділів складається основна частина?

ПРОТОКОЛ № 4

зборів колективу

Одеського науково-дослідного інституту «Чорноморець»

16 листопада 2009 р.

м. Одеса

Голова – Малицький В.О.

Секретар – Саченко Т.О.

Присутні: працівники інституту – 75 осіб (список додається).

Порядок денний

1. План роботи Одеського науково-дослідного інституту «Чорноморець» на 2010 рік.

Доповідач – директор інституту Стрілець Т.О.

2. Виділення путівок до санаторію «Чорноморець».

Доповідач – голова профспілкового комітету Бабенюк В.Г.

1. СЛУХАЛИ:

Доповідь директора інституту Стрілець Т.О. про план роботи інституту на 2010 рік.

ВИСТУПИЛИ:

Юхимчук Є.А. із пропозицією підтримати та затвердити план роботи.

УХВАЛИЛИ:

Затвердити план роботи Одеського науково-дослідного інституту «Чорноморець» на 2010 р.

2. СЛУХАЛИ:

Інформацію голови профспілкового комітету Бабенюка В.Г. про наявність путівок до санаторію «Чорноморець».

ВИСТУПИЛИ:

Решетар А.П., Кузишин О.І. із пропозицією виділити путівки до санаторію тим працівникам інституту, які не оздоровлювалися в 2009 р.

УХВАЛИЛИ:

Виділити путівки до санаторію «Чорноморець» тим працівникам інституту, які не оздоровлювалися в 2009 р.

Додатки:

1. Список учасників зборів на 1 арк. в 1 прим.

2. План роботи інституту на 2010 р. на 6 арк. в 1 прим.

Голова зборів (підпис)

Малицький В.О.

Секретар (підпис)

Саченко Т.О.

359 Складіть протокол на одну з уявних ситуацій: а) засідання членів мовознавчого гуртка; б) збори учнів класу, де обговорювалися важливі питання шкільного життя; в) засідання туристичної секції; г) батьківські збори у вашому класі; ґ) збори керівників загонів Співки української молоді району. Скористайтеся зразком протоколу попередньої вправи.

Урок 3. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ НА ОСНОВІ ПОЧУТОГО (З ОБРАМЛЕННЯМ)

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які особливості оповідання? 2. Що таке сюжет і композиція оповідання?

Обрамлення

Обрамлення – початкова і завершальна частини твору, що є своєрідною рамкою для інших його частин. Обрамлення не має безпосереднього зв'язку з розвитком сюжету, але підпорядковується основній думці оповідання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В оповіданні поєднуються різні типи мовлення (розповідь, опис, роздум), часто використовуються діалоги.

360 I. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення, тему і основну думку. Простежте, як розкривається основна думка оповідання в його композиції (визначте зав'язку, кульмінацію, розв'язку).

ЛЕЛЕЧИЙ СУД

Якось восени я йшов полем і побачив: на великому лузі зібралося багато лелек. Вони утворили коло, а в колі тім з опущеною головою стояв один, красень, і слухав стрекотливу, тривожну мову своїх побратимів...

Зовсім випадково я довідався, за що покарали лелеку.

Мені розповіли, що того літа в сусідньому селі під час грози блискавка підпалила хату, на якій багато років жили лелеки. Господар хати майже з вогню виніс дітей і дружину. Він же, лелека, рятуючи себе, відразу полетів геть од пожежі, забувши про свою родину. На виручку прилетіли інші лелеки, але вже було пізно – мати з двома маленькими нелітками загинули у вогні. Лелека все літо ховався, а коли настала пора вильоту, він тихенько пристав до зграї. Але там його упізнали й засудили на вічну самотність (За В. Земляком).

 II. Про що йдеться у початковій частині тексту? Доповніть текст завершальною частиною, яка б спільно з початковою створила обрамлення.

361 I. Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? Чи можна вважати його оповіданням? Запишіть зліва елементи сюжету, а справа – пункти плану твору, які відповідали б цим сюжетним елементам.

 II. Придумайте до тексту обрамлення.

ДИВОСИЛ

Давним-давно одному чоловікові ворожка наворожила, що він помере, якщо доторкнеться до свого сина. Той любив одинака, проте й життям дорожив. Тому звелів відвезти сина у далекі краї, щоб не збувалося оте пророкування ворожки. Лише гінці зрідка доносили вістку про нього.

Минули роки. Одного разу батько одержав звістку, що син ходив на війну, був там поранений і зараз лежить недужий, з дня на день смерті дожидає. Запечалився батько. Найняв найкращих лікарів і послав їх рятувати свого безталанного одинака. Проте нічим лікарі зарадити не змогли. Тоді старий батько сам полинув до сина, сльозами обмив його рани. І сталося диво: рани затяглися і син одужав. Щасливий батько обнімав його, пригортав і не міг натішитися, забувши про слова ворожки.

Та словам тим належало збутися. І батька не стало. Проте він не помер, а перетворився на дивосил – лікувальне зілля (За Є. Шморгуном).

362 I. Пригадайте оригінальну історію, яку ви почули від однокласників, знайомих, рідних, по телебаченню чи радіо тощо. Яким матеріалом можна доповнити почуте, щоб яскравіше донести до читача (слухача) її зміст, висловити думку? Що в почутій історії можна назвати її зав'язкою, а що – кульмінацією? Чим закінчилася історія?

II. Придумайте до почутої історії обрамлення (початкову й завершальну частини).

 III. Складіть і запишіть складний план твору-оповідання на основі почутого (з обрамленням). Доберіть до нього заголовок. За планом напишіть твір-оповідання. Скористайтеся поданими нижче схемою плану і порадами.

Схема складного плану твору-оповідання з обрамленням

Обрамлення
(початкова частина)

I. Вступ.

Почуте
(зав'язка, кульмінація,
розвиток дії, розв'язка)

II. Основна частина.

1.

2.

3.

...

Обрамлення (завершальна
частина)

III. Висновок.

Поради щодо написання твору-оповідання

- Описуючи події, покажіть героїв у дії, а не тільки розповідайте про них;
- включайте в оповідання (якщо це відповідає темі й основній думці) описи природи, обставин, місця, зовнішності героїв;
- використовуйте слова та вирази, за допомогою яких пов'язуються композиційні частини оповідання, передається послідовність дій (одного разу, раптом, у той же час, ось такий випадок тощо);
- пам'ятайте про засоби зв'язку речень у тексті (вживання сполучників, займенників, прислівників; синонімів, спільнокореневих слів тощо);
- не забувайте, що оповідання пишуться в художньому стилі;
- пам'ятайте про вимоги до мовлення.

363 Проаналізуйте в класі написані твори-оповідання. Визначте кращі з них. Хто з учнів, на вашу думку, придумав найвдаліше обрамлення до своєї роботи?

Урок 4. ОПИС МІСЦЕВОСТІ. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ МІСЦЕВОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке опис? Чим опис відрізняється від розповіді та роздуму?

364 І. Прочитайте висловлювання. Укажіть у ньому опорні слова і сформулюйте його основну думку одним реченням.

Якби мене запитали, як починати знайомство з містом, де ніколи не доводилося бути раніше, я відповів би: пройдіться вулицями, намагаючись зрозуміти, у чому його особливість, а потім дізнайтеся, де знаходиться краєзнавчий музей. Він стане вашим першим співрозмовником, порадить, куди насамперед треба сходити, що подивитися. А ви вже самі вибирайте найбільш цікаве (Г. Кублицький).

II. Опишіть усно ваші враження від відвідування міста (села), де ви колись побували вперше. З чого розпочалося ваше знайомство з цим населеним пунктом?

365 Розгляньте малюнки ваших однолітків, на яких вони зобразили рідне місто (село). Усно опишіть зображене на малюнку, який вам найбільше сподобався. Чи вдалося юним художникам передати красу свого краю?

Малюю рідне місто (село)

Малюнок Яни Максимчук (м. Чернівці)

Малюнок Ганни Вахмелок (м. Харків)

Малюнок В'ячеслава Кочергіна (м. Київ)

Малюнок Наталки Ковальчук (Волинь)
(фрагмент)

Особливості
опису
місцевості

1. В описах місцевості враховуються час доби, пора року й особливості погоди, які зображені в творі.
2. Опис місцевості здебільшого є складовою частиною художнього твору, до якого вводиться з певною метою

(для уточнення, для характеристики події, для увиразнення оповіді тощо).

3. В описах місцевості в художньому стилі є лексика, за допомогою якої автор виражає своє ставлення до зображуваного.

366 І. Прочитайте тексти. Доведіть, що це описи в художньому стилі. Що описується в кожному з них? На яких деталях автори зосереджують основну увагу? Визначте композиційні особливості описів.

1. Село Соколівка – невелике, дві сотні дворів – засноване кимось під самим лісом. Колись, розказують, це був невеличкий хутірець. Пам'ятають старі люди, що ліс тоді обступав з усіх боків, вночі завивали вовки, голосили сови. Тільки ж хто перший зліпив тут свою халупку, хто викопав криницю і посадив першу тополя над нею – ніхто цього вже не знає.

Нічим особливо Соколівка не відрізняється від інших сіл нашого краю. Хіба лише тим, що соромливо ховається за ліс від невеликої станції Три Дуби. Тут так само, як у всіх селах, на світанку буває затишно, аж чути, як перешіптуються листок з листком на деревах (*А. Звірин*).

2. На початку XVIII століття Полтава була тиха та затишна, як і колись за гетьмана Богдана Хмельницького: квітуча, вся у вишняках і веселих гайках. Місто суто степове, на одшибі, ближче до старого, як світ, Муравського шляху та й недалеко від принадної столиці козацького народу – Києва. Розбудована на мальовничій рівнині, вона поволі ширилася на схід сонця та на південь до своїх чепурних сіл і хуторів. Як і столиця, мала вона Поділ, відкіль можна було швидко дістатися до славного Здвиженського монастиря.

За тих далеких часів уся Полтава купчилася на широкому майдані, де стояла Успенська церква, за нею – магістрат та ще хати під гонтом*. Поруч стояли ще хати панів бунчукових та осавулів, та ще кам'яниця славного гетьмана Івана Мазепи. Проте полтавчани пишалися найбільш «Панянкою». Була то велика вулиця, краще б сказати – веселий гайок, що межував з торгом, тут стояли, як під шнур, старшинські хати під гонтом та очеретом (*М. Лазорський*).

* *Гонт* – тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настиляють дах.

3. Місто Казонде, розташоване за триста миль від гирла Кванзи, було одним із головних невольничих ринків Анголи. Торгівля людьми провадилася на «чітоці» – майдані в центрі міста. Тут «товар» виставлявся на продаж. Звідси каравани вирушали до Великих Озер.

Казонде, як і всі великі міста Центральної Африки, ділилося на дві частини. У торговій частині жили португальські, арабські й тубільні купці; тут же вони збудували бараки для невольників. У другій частині містилася «резиденція» тубільного володаря...

На головній вулиці торгового кварталу стояли одноповерхові будинки з плоскими дахами. У квадратних, огорожених глиняними стінами двориках тримали худобу. Вулиця виходила на «чітоку», оточену невільничими бараками. Над будинками височіли пишні крони велетенських смоковиць. Уздовж вулиць росли віялові пальми, схожі на мітли.

Неподалік текла річка Луї. Це ще не досліджена річка, яка є, мабуть, однією з численних приток великої ріки Кванго, що впадає в Конго (Жюль Верн).

II. Випишіть із одного з текстів (на вибір) словосполучення з означеннями й обставинами місця. З'ясуйте їхню роль в описі. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

367 Уявіть, що ви прогулюєтеся вулицями одного з міст (сіл) України. Опишіть усно свою прогулянку в теперішньому часі (куди йдете, що бачите, ваші враження тощо).

368 I. Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення поєднано в ньому. Знайдіть опис хутора. На яких деталях опису автор зосереджує особливу увагу? Які художні засоби, вжиті автором у тексті, надають опису поетичності? Схарактеризуйте ставлення автора до зображеного.

ХУТІР НАДІЯ

Степове безмежжя тече буйною зеленавістю хлібів, мерехтить нагрітим від сонця повітрям... Степовий океан манить і кличе. Хоч би показала якась щогла серед зеленаво-голубих хвиль – звичайна тополя чи явір! Півдня ідемо, і тільки пшениці та ще соняшники, які ледь-ледь розплющують свої золоті очі крізь волохаті вії.

Хутір Надія

І раптом на обрії впливає оазис. Що це – марево чи примарна видимість дерев, що ген-ген синіють на видноколі?

Наближаємося, але марево не відпливає, а виступає ще зриміше, вже видно могутні крислаті дуби, кучеряві липи, кронисті яблуні і навіть одну білокору березу, що вибігла, ніби дівчина в білому, з гаптованими зеленим шовком рушниками.

Так от який він, хутір Надія, закладений давно-давно в степу людиною дивною і суворою долі, ратаєм* і драматургом – Іваном Карповичем Тобілевичем (Карпенком-Карим).

У тіняві дерев дримає стара батьківська хата, в ній народилися сини-соколи, корифеї** українського театру: Іван, Панас і Микола, що стали відомими на увесь світ, – Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський.

Дивне почуття огортає, коли ви ходите алеями цього парку, насадженого людиною одержимою, коли зблисне перед вами широкий став, викопаний письменником звичайною лопатою. Він знав не тільки перо, а й нелегку працю грабаря***.

Серед широкого подвір'я звелися могутні кронисті дуби, мов могутня козацька сторожа в степу. Ось дуби Івана, Миколи, Панаса, Марка, Марії... Їх посадили багато літ тому під час перебування на хуторі славнозвісні актори: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька. Нині дуби сягають на півсотні метрів у небеса, широко розкинули гілля і ростуть, незважаючи на південні вітри й спеку.

Коли пройти алеєю трохи далі, можна побачити ще кілька дубів, які звуться «Чумаки». Їх саджали гуртом почесні гості хутора, віддаючи шану українським чумакам, які їхали через ці степи за сотні верств у Крим по сіль.

Як добре, що мудрі корифеї українського театру здогадалися лишити по собі таку нетлінну пам'ять. Цим дубам рости вічно і через триста, п'ятсот літ шуміти їм під оцим небом, серед сонячного степового океану.

Неподалік від старої батьківської хати звівся великий світлий будинок. Це меморіальний музей. У просторих залах зібрані особисті речі братів Тобілевичів, цікаві документи, експонати, які розповідають про історію українського театру.

Шумлять на вітрах гіллясті крони дубів. Дрімає в затінку старовинна проста українська хата, в якій були написані великі твори – «Хазяїн», «Сто тисяч», «Мартин Боруля». Дзюркотить з-під коріння джерельна вода. Припадимо ж і ми до чистої води, нап'ємося з цієї цілющої криниці (За І. Цюпою).

* *Ратáй* – плугатар, орач.

** *Корифей* – провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо.

*** *Грабар* – робітник на земляних роботах; землекоп.

II. Прочитайте текст удруге. Складіть складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). За потреби скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план тексту

I. Степовий океан.

II. На хуторі.

1. Оазис серед степу.
2. Людина дивної і суворої долі.
2. Батьківська хата.
3. Алеї парку.
4. Могутні дуби.
5. «Чумаки».
6. Меморіальний музей.

III. Припадимо до чистої води.

Урок 5. ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ МІСЦЕВОСТІ

369 І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Знайдіть опис, визначте в ньому художні засоби.

НАЙВІДОМІШЕ СЕЛО В УКРАЇНІ

Село Моринці, у якому 9 березня 1814 р. народився Тарас Шевченко, в минулому належало до Звенигородського повіту Київської губернії (нині – Звенигородський р-н Черкаської обл.). Залишки оборонних валів княжої доби на околиці свідчать про давність цього поселення. За часів козащини, в XVI–XVII століттях, тут, як вважають дослідники, був козацький зимівник. Село здавна відоме як осередок чумацького та гончарського промислу. Наприкінці XVIII століття Моринці перейшли у власність фаворита Катерини II князя Потьомкіна, а пізніше – графа Енгельгардта.

Після переїзду з батьками в сусіднє село Кирилівку малий Тарас часто гостював у Моринцях, де мешкали його дід Яким та бабуса Меланка. Від них він почув багато розповідей та легенд про минуле, зокрема про гайдамаччину. У Моринцях Шевченко бував і пізніше, в роки приїзду в Україну (1843, 1845, 1859).

Як і в усіх великих селах Наддніпрянщини, посеред Моринців був просторий майдан, довкола якого розташовувалися крамниця, корчма, церква. Село мало також волость (управу), економію, громадські комори (гамазеї). Церква Івана Богослова була зруйнована більшовицькою владою в 1939 р. Проте й нині в Моринцях, як і в минулому, щорічно 9 жовтня – велике храмове свято на честь Івана Богослова. За часів Шевченка в селі діяла церковно-парафіяльна школа.

Хати і більшість господарських будівель у Моринцях були рублені (лісу тоді ще вистачало). Типова сільська оселя – хата, сіни й комора під одним дахом. Чотирисхилий солом'яний дах хати вивершувався високим дідухом (гребенем), а на рогах були «китиці» – мальовничі рельєфні уступи із солом'яних снопів. Такий добре вкритий дах міг служити десятки років. Залежно від достатку та характеру господарювання на садибі могли бути й окрема комора (надвірна), хлів, клуня, стайня, льох, обора, криниця тощо. Така приблизно садиба була й у діда Тараса – Якіма Бойка. Про це свідчать дослідження, проведені в 70-х роках XX століття київськими науковцями. З них випливає, що дід Яким був поважним господарем. Куток, де він проживав, звався Бойки. Крім того, в селі були кутки Корчовози (там заготовляли корчі), Гончарівка, Шарпанівка, Попова гора тощо.

1939 р. до 125-річчя від дня народження Шевченка в селі біля школи було встановлено його погруддя роботи місцевого митця К. Терещенка. Проте в 1956 р. його зняли й замінили іншим. У селі ще й нині зберігається

ся пам'ятка минулого – давня хата чумака, в якій зібрано речі домашнього вжитку та твори народного мистецтва. До 175-річчя Кобзаря на колишній садибі Бойка встановлено рублену хату – схожу на ту, в якій народився Тарас.

Нині село Моринці, в якому понад 1 000 дворів, входить до Державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» (За Л. Орел).

II. Прочитайте текст удруге. Колективно складіть складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (письмово).

Урок 6. УСНИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

Твір-опис

Твір-опис – це зв'язний текст, у якому словесно зображуються основні ознаки предмета, явища, особи. У творі-описі можуть бути й елементи розповіді. Важливо, щоб розповідь не переважала над описом, а містила лише додаткові відомості.

Структура опису

Структура твору-опису потребує спочатку передачі загального враження від предмета, а потім характеристики деталей.

Будова твору-опису

1. Загальне враження від побаченого.
2. Опис найважливіших частин (у певній послідовності).
3. Висновок.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В описах місцевості в художньому стилі передаються враження від місцевості та того, що там знаходиться.

370 Розкажіть, чим вулиця (провулок, проспект, бульвар), на якій розташований ваш навчальний заклад, відрізняється від інших вулиць вашого населеного пункту. Чи знаєте ви історію цієї вулиці та чому вона має таку назву? Опишіть, де саме знаходиться вулиця, які частини населеного пункту вона з'єднує, як далеко простяглася. Чим вона починається і закінчується, які будинки, магазини, підприємства, установи розташовані на ній? Де саме? Які на вулиці тротуари, проїжджа частина, дерева, клумби, дворики тощо?

371 **МИКРОФОН.** Чи є вулиця, на якій ви мешкаєте, достатньо озелененою, чистою, упорядкованою? Якщо ні, то що для цього треба зробити?

372 Складіть і запишіть невеликий текст (3–4 речення), у якому висловте свої враження від вулиці (проспекту, бульвару, площі), на якій ви коли-небудь побували.

373 Доберіть слова і словосполучення, за допомогою яких можна описати будівлі, рослини, тротуари тощо, які можуть бути на вулиці. Запишіть відомості в таблицю, накреслену в зошиті за поданим зразком. Визначте, що з дібраного лексичного матеріалу характерне для опису вулиці (провулка, проспекту, бульвару), на якій розташована ваша школа.

Робочий матеріал для опису вулиці

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Будівля школи Житловий будинок Тротуар Проїжджа частина Дерева Освітлення Дитячий майданчик Сквер Транспорт Розміри вулиці	

374 Уявіть, що вам доручили спроектувати вулицю. Опишіть усно, який би вигляд вона мала. За бажанням намалюйте цю вулицю.

375 I. Складіть і запишіть складний план твору-опису вулиці (провулка, проспекту, бульвару), на якій мешкаєте ви чи ваші рідні, друзі. Продумайте початок і кінець твору. За планом складіть усний твір-опис у художньому стилі. Скористайтесь дібраним робочим матеріалом, поданими нижче орієнтовним планом і порадами.

II. За бажанням намалюйте малюнок на тему «Вулиця, яку я люблю».

Орієнтовний план твору-опису вулиці

I. Дороге серцю місце.

II. Опис вулиці.

1. Історія вулиці.
2. Місце розташування і розміри.
3. Окресла вулиці.
4. Житлові будинки, магазини, підприємства, установи.
5. Пам'ятки культури та історії.
6. Місця відпочинку.
7. Тротуари та проїжджа частина.
8. Озеленення.
9. Як змінилася вулиця останнім часом.
10. Вулиця вдень і ввечері (у різні пори року).

III. Люблю свою вулицю.

Поради щодо роботи над твором

1. Сформулюйте основну думку твору.
2. Продумайте, які типи мовлення можуть бути поєднані у творі.

3. Доберіть із робочих матеріалів необхідні для розкриття теми й основної думки.
4. Згрупуйте матеріал за окремими питаннями.
5. Визначте послідовність використання матеріалу, зв'язок окремих частин.
6. Складіть план твору.
7. Поміркуйте над вашим ставленням до описуваного.

Місто майбутнього

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте свій проект міста в майбутньому.

Проект

Спробуйте словесно описати (а також намалювати), яким ви уявляєте місто в майбутньому. У проекті зосередьте увагу на розв'язанні тих проблем, які ви бачите в сучасних містах (екологія, водопостачання, транспортне забезпечення, травматизм на дорогах тощо).

Окрім того, у поясненні до проекту мають бути такі відомості:

- місце розміщення міста;
- спосіб розташування будинків, їхня форма;
- розміщення закладів освіти, медицини, культури, спортивних майданчиків тощо;
- транспортне забезпечення;
- промислова зона і зона відпочинку;
- озеленення, екологія.

Урок 7. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

376 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку, тип і стиль мовлення. Зазначте в тексті вступ і висновок. Про що йдеться в основній частині?

ПОЛІСЬКЕ СЕЛО

Я ніколи не бував у поліському селі Кринки, досі жалкую за цим. Сходив я чимало доріг, об'їздив чимало країн, та якось не випадало мені зазирнути в тихі місця, де минуло батькове дитинство. Але ніколи не бувши там, бачу виразно, мов на старовинній гравюрі, заповітний куточок землі. У цій картині панують світлі тони, ніжні тони білого поліського полотна. Спокійне світле небо, світлі з жовтим відтінком кучугури пісків. Лише по горизонту темна зубриста стіна соснового бору.

Небо, ліс, піщана горбиста рівнина – це лише тло.

Потім бачу дорогу. Ну, а яка дорога в пісках? Порізана колесами, то кривуляє між чахлими кущами сосняка, то повзе на горбик, то шкандибає в долинку. Це навіть не дорога, а розтоптана канава, клята й пережита всіма їздовими, і від того ще більше зморщена. Поруч неї, старій бабусі, вистрибують онуки-стежки, вони мережать синючі плеса, викрутасами обходять деревця і збігаються в одне річище біля трухлого від старості обваленного місточка. За місточком починається село.

Поліське село. Ішли жінки з грибами. Пісок та болото, пісок та болото, нарешті й суха місцина, тут, кому де заманулося, й присіли вони спочити, обклавшись корзинами. Отаке село. Купками. Хата, а потім жовта залисина, потім ще самотня хата. Кожен двір обнесено високою дерев'яною огорожею. Тут все із дуба, із сосни, із берези, із граба. Все із лісу.

А земля тут яка! Той же пісок, трохи бурий від гною, без гною ніщо не росте, навіть кукіль*.

За дворами й левадами – глевка низина. Корчі, мохові островки, цілі озера густої, як дьоготь, стоячої води, замулені річечки. Царство непролазних поліських боліт.

Ніколи не був я у Кринках, але бачу село, бачу дідову хату. Вони постають із запахних батькових оповідок (В. Близнець).

*Кукіль – бур'ян.

II. Знайдіть у тексті мовні засоби, вжиті для художнього опису місцевості. Які слова та словосполучення допомагають автору висловити своє ставлення до описуваного?

377 I. Розкажіть про історію заснування вашого міста (села, селища). Чому воно має таку назву? Опишіть, де знаходиться ваш населений пункт, чим він славиться, що є його окрасою.

II. Опишіть ваші відчуття, коли після тривалої розлуки ви повертаєтеся в рідне місто (село).

III. Накресліть у зошиті й заповніть таблиці.

Робочий матеріал для опису міста (села), у якому я живу

Таблиця 1

Слова-асоціації до назви міста (села)	
Означення до назви міста (села)	
Прикладки до назви міста (села)	

Таблиця 2

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Місце розташування Розміри Вулиці (площі)	

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Центральна частина Околиця Будівлі Дороги Природа Пам'ятки історії та культури Місця відпочинку	

378 I. Складіть і запишіть твір-опис на одну з поданих тем у художньому стилі за самостійно складеним складним планом. Скористайтеся порадами щодо написання твору.

«Моє місто (село)», «Місто (село), яке я люблю», «Місто (село), у якому хочеться жити», «Місто (село) майбутнього».

II. За бажанням намалюйте малюнок до вашого твору.

Урок 8. ОПИС ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В НАУКОВОМУ СТИЛІ

379 Прочитайте описи. Про що в них ідеться? До якого стилю мовлення належить кожен із них? Відповідь обґрунтуйте. Визначте загальні особливості опису пам'яток історії та культури.

1. Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сямно-білих стінах верхівка собору, що вигнався стрімко в небо. А надто вигнався він середнім тим найвищим хрестом, устроївшись ним у синь, – таким ген-ген тоненьким і виблискуючим, аж наче розпеченим до сліпучих іскор. Два інші хрести з двох бічних бань пориваються його догнати.

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Харкові

З хрестів звисають золоті нитки ланцюгів, припинаючи кінці тих хрестів до бань. А на золотих нитках та тоненьких хрестах – зграї ластівок і чорних стриживів. Вони сідають, купчаться, чіпляються за ті хрести й нитки, як за щогли й снасті велетенського корабля в безмежному морі (І. Багряний).

2. У 1935 році у Харкові на Сумській вулиці встановлено пам'ятник Т.Г. Шевченку. Висота пам'ятника – 16,5 м, постаті поета – 5,5 м. Круглий постамент зі східцями виготовлено із сірого лабрадориту, постать поета й інші фігури відлито з бронзи. Пам'ятник добре вписується в загальний ансамбль парку. Центральна частина – постать

Шевченка на весь зріст – піднята на тригранному пілоні*. Довкола пілона на ступінчастих виступах розміщено 16 фігур, які символізують минуле українського народу. На центральному пілоні напис: «Шевченко» (*Шевченківський словник*).

* *Пілон* – масивна колона.

3. Александрійський маяк, що знаходився на древньому острові Фарос (Єгипет), – єдине з семи чудес світу, яке славалося не тільки архітектурною елегантністю, а й практичною цінністю. Маяк гарантував морякам безпечне повернення у гавань. А ще він був найвищою спорудою на Землі. Висота маяка – 135 м, його світло було видно на відстані 60 км. Нижня частина мала форму чотиригранної призми 60-метрової висоти з квадратною основою, довжина сторони якої становила 30 м. Плаский дах, прикрашений по кутках величезними статуями Тритона, слугував основою середньої частини. Верхня частина маяка була споруджена у формі циліндричної колонади – 8 колон несли купол, увінчаний 7-метровою бронзовою фігурою повелителя морів Посейдона (*Із журналу*).

Александрійський маяк у Фаросі

380 Прочитайте поданий нижче словничок архітектурних термінів. Чи всі слова вам відомі? Запам'ятайте їхні значення і в разі потреби використовуйте в мовленні.

Словничок архітектурних термінів

Арка – склепіння у формі дуги, яким перекривають проріз у стіні або сполучають стояки моста, два суміжні будинки і т. ін.

Аркада – ряд арок, що спираються на стовпи або колони.

Балюстрада – поручні балконів, галерей і т. ін., утворені з ряду фігурних стовпчиків або колонок, з'єднаних зверху перекладиною.

Бання – опуклий дах, що має форму півкулі; купол церкви, храму, собору.

Барельєф – скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

Галерія – критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень; також довгий балкон уздовж будинку.

Колона – частина архітектурної споруди у формі високого стовпа, що служить підпорою фронтонів, внутрішніх частин будови тощо.

Колонáда – ряд колон, які підтримують загальне перекриття.

Лоджія – глибока ніша у фасаді будинку, що використовується як балкон.

Меморіал – архітектурна споруда для увічнення пам'яті особи чи визначної події.

Портал – архітектурно оформлений вхід до будинку.

Статуя – скульптурне зображення людини або тварини на повний зріст.

Фасад – зовнішній, лицьовий бік будівлі, що звичайно виходить на вулицю.

Фронтон – верхня частина фасаду будинку, колонади і т. ін., що являє собою трикутну площину, обмежену з боків двосхилим дахом, обрамлену біля основи карнизом.

Цоколь – нижня частина зовнішньої стіни якої-небудь будівлі, що безпосередньо лежить на фундаменті і дещо виступає вперед порівняно з частиною, розташованою вище.

381 І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення, тему й основну думку. Розкажіть, чим особлива садиба в Качанівці.

ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ АНСАМБЛЬ У КАЧАНІВЦІ

Садиба в Качанівці (нині – селище Ічнянського району Чернігівської області) будувалася в середині XVIII – наприкінці XIX століття. Розташована вона на південно-західній околиці села. Ансамбль розвивався протягом 150 років, неодноразово перебудовувався, змінювався його просторовий устрій. Першим власником садиби був Ф. Болгарин. У нього садибу купив придворний співак імператриці Єлизавети Ф. Коченовський, від якого її успадкував родич, майор М. Коченовський. Від їхніх прізвищ і походить назва маєтку.

Палац у Качанівці

Уславили качанівську садибу представники роду Тарновських. Вони не лише давали гроші на видання книжок та інші культурні починання, а й виступали організаторами літературного, мистецького, музичного життя. Гостями Тарновських у цьому палаці були письменники Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Микола Гоголь, композитори Михайло Глінка, Семен Гулак-Артемівський, художники Ілля Рєпін, Михайло Врубель і багато інших діячів. Василь Васильович Тарновський (1837–1899) був визначним колекціонером українських старожитностей. На базі його колекції, яка зберігалася в цьому палаці, створено Чернігівський історичний музей та музей Тараса Шевченка в Києві. З В. Тарновським-старшим та В. Тарновським-молодшим товаришував Т. Шевченко. Початок їхньої дружби припадає на серпень 1845 р., коли український поет, подорожуючи Київською губернією за дорученням Київської археографічної комісії, заїхав у Потоки, маєток Тарновських, і залишився тут гостювати. У Потоках Шевченко багато писав, малював і нерідко дарував свої витвори мешканцям. Згодом, коли Шевченка арештували, Тарновським вдалося зберегти його малюнки, рукописи та папери.

Садиба в Качанівці розташована на двох рівнях. На верхньому плато містяться палац із двома флігелями і вежею, які утворюють парадний двір, альтанка* М. Глінки, Георгіївська церква, пам'ятник Т. Шевченкові. Нижній рівень – це ландшафтний парк із 12 ставками, павільйоном, парковою скульптурою, містками, «руїнами», амфітеатром. Територію площею близько 560 га нині обмежують автомобільна дорога та каскади ставків.

Чільним елементом качанівського ансамблю є палац, якому композиційно підпорядковано інші елементи. Палац спорудив 1771 р. український будівничий Максим Мосципанов за проектом архітектора Карла Бланка. Споруда дійшла до нас у стилістичних формах класицизму з деякими елементами, властивими добі історизму. Вона цегляна, другий поверх дерев'яний, обмурований цеглою. В опорядженні інтер'єрів використано червоне дерево, дуб, природний і штучний мармур, кольорове скло.

Палац прямокутний. На його головному фасаді під прямим кутом до корпусу прилягають два одноповерхові флігелі. Фасад підкреслений глибокою лоджією на два поверхи й увінчаний півсферичною декоративною банею на високому підбаннику. Обабіч центральної частини фронтона – скульптури, а в центрі – барельєфна композиція.

Велику роль у паркових композиціях відіграють і малі архітектурні форми. У нагірній північно-західній частині парку на високому пагорбі над ставом міститься альтанка М. Глінки. Вона збудована в 30-ті роки XIX століття в архітектурних формах романтизму. Високими композиційними якостями характеризується краєвид галявини з трав'яним газоном і старезними деревами поблизу альтанки.

Цікаві скульптури сплячих левів обабіч головного входу та два кам'яні містки, перекинуті через яри.

Пам'ятка культури в Качанівці визнається найкращим зразком палацової садибної архітектури кінця XVIII – XIX століть. У 1981 р. ансамбль оголошено Державним історико-культурним заповідником (За В. Вечерським).

* *Альтанка* – будівля в парку чи в саду для відпочинку й захисту від сонця.

II. Виберіть із тексту ті його частини, у яких описується качанівська садиба. Випишіть слова-терміни, поясніть їхні значення. За потреби скористайтесь поданим словничком архітектурних термінів. Складіть план опису.

 III. Прочитайте текст удруге. За планом перекажіть опис садиби в Качанівці (усно). Скористайтесь пам'яткою «Як працювати над вибіркоvim переказом текстів».

Як працювати над вибіркоvim переказом текстів

1. Прочитайте текст.
2. Визначте його тему й основну думку.
3. Вдумайтесь в тему, запропоновану для вибіркового переказу.
4. Виберіть із тексту матеріал, необхідний для розкриття теми (він може знаходитися в різних місцях тексту).
5. Визначте основну думку переказу.
6. Продумайте композицію переказу, тип мовлення.
7. Випишіть слова-терміни.
8. Складіть план переказу.

Урок 9. ПИСЬМОВИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙТЕ! Як працювати над вибіркоvim переказом?

382 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення. Назвіть характерні стилістичні особливості.

ВИСОКИЙ ЗАМОК У ЛЬВОВІ

Будівництво замку розпочато, за переказами, 1362 р. Замок будувався тривалий час і пізніше зазнав не раз різних змін і перебудов. Замок називали Високим від його високого розташування і для відрізнєння від іншого замку в місті, що звався Низьким. Високий замок починався з великого пригородка. Він був заввишки 120 м, завширшки 23 м. Тут були склади дерева, сіна, соломи, й тут тримали худобу. Пригородок був оточений з трьох сторін мурами, з четвертої, східної, межував із меншим пригородком, також з мурами. Мури обох пригородків мали стрільниці для стрільби. На рогах і в деяких інших місцях були башти або вежі на три й чотири поверхи. Усіх веж було шість. Вежі служили і для оборони, і в'язницями для «своєвільних людей». Від сходу одна вежа звалася «шляхетська», де сиділа шляхта, друга – «гультьяйська» – для всіх інших злочинців. На вежах і мурах відбували сторожу

замкові «драби» вдень і вночі: в часи небезпеки били тривогу й смоляними бочками освітлювали темноту. До оборони замку служили гармати, гаківниці і рушниці.

У замку як в'язні перебували в 1410 р. німецькі рицарі-хрестоносці, що потрапили в полон під Грюнвальдом. У 1559 р. тут була замкнена славна княгиня Гальшка з Острога, донька князя Іллі Острозького, що по батькові дістала величезну спадщину. Мати княжни вибрала їй мужа в особі князя Симеона Слуцького. Не бажаючи віддати доньки воєводі Луці з Гурки, що з нею підступно взяв шлюб, замкнулася з донькою в монастирі домініканців. Князь, перебраний за старця, дістався потайно до монастиря, але воєвода влаштував його облогу. Врешті було перетято рури, якими йшла вода до домініканців, і монастир мусив піддатися. Остаточно дві сторони вирішили, що Гальшка буде затримана в «секвестрі» у Високім Замку аж до рішення короля. Львівський староста приїхав за княжною і перевіз її на замок, на знак почесності стоячи на ступні карети. Але Гальшка була невітішна, сиділа на ліжку лицем до стіни і не хотіла нічого їсти. Король вирішив, що княжна має вертатися до чоловіка. Староста віддав її Гурці, і хоча Гальшка не хотіла сідати до повозу і заливалася слізьми, мусила покоритися.

Замок стояв на такому неприступнім місці, що вороги рідко коли пробували його здобувати. Перший раз Високий Замок здобув 1648 р. Максим Кривоніс.

Богдан Хмельницький, що тоді обложив Львів, не думав добувати міста й не вів проти нього майже ніяких воєнних операцій. Але щоб утримати львівських міщан у страху й присилувати їх до миру, він дозволив полкам черні здобути Замок. Провід над черню мав полковник Максим Кривоніс, проводир народного повстання. Кривоніс під Львовом був хворий. Рана, яку дістав у бою, у лівий бік, вище серця, не гоїлася, але він дав команду наступати. 15 жовтня 1648 р. Високий Замок дістався в українські руки. Через те ціле місто було на ласці Хмельницького і зложило йому викуп.

По облозі 1648 р. Високий Замок кілька років стояв пустий, зруйнований. Оновлено його невдовзі, і він перебув нову облогу Хмельницького 1655 р. і турецьку облогу 1672 р. Пізніше супроти зросту артилерійської вмілості замкові укріплення стали заслабі – і замок було занедбано. Коли 1704 р. під Львів прийшов шведський король Карл XII, Високого Замку вже не боронено. Король дістався туди без перешкод і там уложив план, як добути місто.

Наприкінці XVIII століття замок стояв уже як руїна, що сама розсипалася під впливом дощів і повітря. За наказом австрійських властей почали розбирати мури й продавати їх на матеріал (За *І. Крип'якевичем*).

 III. Напишіть вибіркового переказ тексту, детально зупинившись на описі Високого Замку.

Урок 10. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЗА КАРТИНОЮ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

383 I. Розгляньте картину М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі». Які ваші враження від зображеного? Які асоціації виникають у вас при слові *церква*?

II. Прочитайте текст про церкву Св. Юрія у Дрогобичі. Чому цю споруду можна назвати пам'яткою культури? Зіставте словесний опис церкви і її зображення на полотні художника.

Дерев'яна церква Св. Юрія в Дрогобичі (Львівщина) – унікальна пам'ятка дерев'яної архітектури України XVII століття. Будівля зроблена без єдиного цвяха. Вона складається з трьох зрубів* (три-зрубна). Стіни зрубів нахилені до середини. Центральний зруб квадратний. Зі сходу та заходу розміщені майже однакові за розміром гранчасті п'ятистінні зруби.

Церква увінчана трьома бароковими банями на восьмибічних підбанниках. Покрита гонтом. Навколо споруди влаштована крита галерея у вигляді аркади, схожа галерея влаштована і навколо другого ярусу.

Будучи п'ятиверхою церквою, вона, по суті, трибанна, бо бічні прируби** її дуже незначні за розмірами, хоч вони й надають храмові мальовничої привабливості.

М. Козик. Дерев'яна церква в Дрогобичі

Всередині дрогобицька церква вся розмальована фарбами просто по дерев'яних стінах. Давніми розписами на релігійні теми та орнаментами рослинного характеру вкритий кожен сантиметр храму. **Іконостас** різьблений, позолочений (*Із журналу*).

* **Зруб** – 1. Спосіб зведення споруд із колод чи брусів, що їх укладають горизонтальними рядами, а в кутах і місцях перетинання з'єднують врубками.
2. Будь-яка споруда, побудована таким способом.

** **Прируб** – те саме, що прибудова.

III. Пригадайте значення виділених слів. За потреби скористайтеся словником архітектурних термінів (с. 201-202) та тлумачним словником (с. 230).

IV. З поданих прикметників виберіть три, за допомогою яких ви хотіли б описати дрогобицьку церкву і висловити своє враження від зображеного.

Дивовижний, розкішний, пишний, прекрасний, чудовий, чарівний, незрівнянний, грандіозний, унікальний, величний, тихий, старовинний, таємничий.

Козик Михайло Якимович (1879–1947) – український живописець. Народився в селі Семенівці на Чернігівщині. Навчався в Київському художньому училищі, Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Викладав у Київській художній школі, Київському художньому інституті, Харківському художньому інституті.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Справжній художник завжди вчить особливому погляду. Він ніби загострює наші почуття, змушує бачити незвичайне у звичайному, красу і поезію в буденному.

384 Виконайте завдання. За потреби скористайтеся відповідними словниками.

1. Доберіть і запишіть спільнокореневі слова до слів *церква, споруда*.
2. Утворіть і запишіть різні словосполучення зі словами *церква, купол, зруб, галерея*.
3. Доберіть і запишіть синоніми до слів *купол, церква, споруджувати, споруда*.
4. Доберіть і запишіть синоніми до слова *архітектура* і складіть із ним різні словосполучення.
5. Поясніть значення таких слів і словосполучень: *архітектура, стиль архітектури, арка, панорама*.
6. Поясніть різницю між словами *церква, собор, монастир*. Складіть із ними словосполучення.
7. Складіть прості речення зі словами *гармонія, тон* і словосполученням *гама кольорів*.

385 І. Розгляньте уважно ще раз картину М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі». Проведіть бесіду за поданими запитаннями.

1. Чи подобається вам картина «Дерев'яна церква в Дрогобичі»?

2. Які почуття викликає у вас картина?
3. Що зображено на полотні?
4. Яку пору року зображено?
5. Що можна сказати про кольорову гаму?
6. Якими художник зобразив небо, дерева, траву?
7. Якого кольору, яких відтінків споруда?
8. На яких деталях художник зосереджує основну увагу?
9. Із скількох зрубів складається церква?
10. Якими є галереї храму?
11. Що можна сказати про стіни та бані церкви?
12. Чи надає привабливості споруді бічний прируб із куполом?
13. Скільки ярусів має споруда?
14. Чи зумів художник показати неповторність, красу і велич дрогобицької церкви?
15. Якою музикою ви б супроводили опис картини?

III. Складіть твір-опис церкви за картиною М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі» у публіцистичному стилі (усно). Постарайтеся описати споруду так, щоб людина, яка її не бачила, змогла уявити і подумки побачити те, що бачимо ми. У кінцевій частині передайте ваші враження від побаченого. Скористайтесь матеріалом, поданим нижче та отриманим вами під час виконання попередніх завдань.

**Слова і словосполучення,
які можна використати в описі
за картиною**

- художник, автор, живописець;
- картина, робота, твір, полотно;
- колорит, контраст, відтінки;
- написати картину, створити твір;
- майстерність, талант художника.

**Урок 11. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ
І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ**

ПРИГАДАЙТЕ! Які особливості твору-опису?

Опис будівлі

Схема опису будівлі

1. Загальні враження від будівлі.
2. Відомості про призначення будівлі та місце її розташування.
3. Центральний фасад, його членування.
4. Оформлення portalу (центрального входу).

Опис
пам'ятника

5. Загальне сприймання будівлі в архітектурному ансамблі території.

Описуючи будівлю як пам'ятку культури чи історії, слід пам'ятати, що:

- профіль будівлі (обриси на тлі неба) створюють її горизонтальні і вертикальні членування;
- вертикальні членування – це виступи, колони, аркади; горизонтальні – лоджії, карнизи, фронтони, балкони;
- велике значення має оформлення portalу.

Схема опису пам'ятника

1. Загальні враження від пам'ятника.
 2. Відомості про те, хто є автором пам'ятника і де його встановлено.
 3. Стисла інформація про те, на честь кого чи чого його встановлено.
 4. Опис самої скульптури.
 5. Опис постаменту.
 6. Загальне сприймання пам'ятника в архітектурному ансамблі території.
 7. Загальна оцінка і значення пам'ятника для народу.
- Описуючи пам'ятник, слід пам'ятати, що основним у скульптурі є передача не форми, а духовного світу людини, її характеру.

386 I. Розгляньте ілюстрації. Усно опишіть, що на них зображено. Чи доводилося вам бувати в місцях, де знаходяться зображені пам'ятки історії чи культури України? Що ви знаєте про ці шедеври?

II. Опишіть усно одну з пам'яток, зображених на фотографіях, або пам'ятку, яка є у вашому краї.

Херсонес Таврійський – таку назву мало місто, засноване давньогрецькими колоністами більше ніж дві з половиною тисячі років тому на південному заході Криму. Нині його руїни є однією з визначних пам'яток України.

Хотинська фортеця височіє на березі Дністра поблизу містечка Хотин Чернівецької області. Ця твердиня має стіни близько 50 метрів заввишки і товщиною 6 метрів. Найбільше прославився Хотин у військовій

В. Пузирков.
Херсонес Таврійський

Хотинська фортеця

С. Позняк. Печерська лавра

Заповідник «Кам'янець»

кампанії 1621 р. Тоді під стінами фортеці об'єднані війська Польщі та українського козацтва перемогли 150-тисячну турецьку армію.

Києво-Печерська лавра – один із найбільших і найдавніших чоловічих монастирів на українських землях. Заснований близько 1051 р. на березі Дніпра. Засновником монастиря вважається Св. Антоній Печерський. На території лаври створено цілісний архітектурний ансамбль.

Перлиною Кам'янця-Подільського є Стара фортеця, історія якої починається в XII столітті. Кожна з одинадцяти башт фортеці має свою назву і свою історію. Наприклад, найвища башта названа Папською, тому що була збудована на кошти Папи Римського Юлія II. Ще її називають Кармелюковою.

387 «ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ». Уявіть ситуацію: ви з товаришем (однокласником) повертаєтеся з екскурсії, під час якої оглянули пам'ятку історії чи культури. Складіть і розіграйте діалог, у якому висловте враження від огляду пам'ятки.

388 Складіть складний план твору-опису пам'ятки історії чи культури, яку ви оглянули. За планом напишіть твір-опис.

Урок 12. ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки художнього стилю?

389 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Відповідь аргументуйте. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті. Які думки й почуття викликав у вас текст?

Тієї весни жодна чайка не загніздилася на **луках**, а всі притулилися на островах, хоч як було тісно. Люди і раділи цьому, і сумували, бо щось було не так, коли птахи покинули місця, в яких жили віками. І виявилось, що даремно, бо бачили птахи далі, ніж люди.

Весна і осінь видалися тоді дуже посушливими: сонце палило на полях пшеницю, а на городах картоплю, і скрізь потягнуло страшенно воду, наче хто висмоктував її з землі. Бо дощів не було, а джерела, що таїлись глибоко в землі, теж кудись пропали – на **луках**, де колись гніздилися чайки, можна було ходити в черевиках. І поодинокі дикі качки незабаром покинули гнізда й вилетіли кудись. Лише на **левадах**

М. Григоренко. Хлопчики-риболови

у **сажалках** трималося трохи води, бо були вони в низовині і викопані глибоко: із торф'яного споду ще просочувалася вода нагору, і чайки вивели на острівцях дітей і кигикали радісно в небі.

Проводжали тепер у вирій чайок багато односельчан і чекали їх навесні теж мало не всім селом. І кожен, хто мав леваду, намагався зробити для них хоч **копанку**, щоб чайка і в нього оселилась, бо поки гніздиться вона тут, доти і вода тримається в леваді, а вода – це ж саме життя.

І щовесни прилітали вони на радість людям, купалися у весняному небі над городами та кигикали на щастя усім. І гніздилися у кожного, хто того хотів і зробив що-небудь для цього.

А в перший день усі чайки збиралися на Захаровій леваді, наче показували людям, звідки вони родом пішли і хто перший зробив їм добро. Захар вітав їх, стоячи на леваді, і показував руками, що можуть уже летіти, куди захочуть, наче відпускав їх на інші левади (За Г. Кримчуком).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Прочитайте ще раз текст. Складіть складний план. За планом докладно перекажіть текст (письмово). Додайте до переказу власні роздуми про єдність людини і природи.

Проаналізуйте свій переказ за поданим планом.

План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему прочитаного тексту?
2. Чи передано основну думку?
3. Чи у правильній послідовності переказано текст?
4. Чи доречно поєднано типи мовлення?
5. Чи правильно побудовані речення розповіді, опису?
6. Чи вдалим є самостійно складене закінчення? Чи чітко в ньому висловлені власні думки й оцінки?
7. Чи збережено стиль прочитаного тексту?

Урок 13. КОНСПЕКТУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ПРОЧИТАНОГО НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

Конспект Конспектування – це стислий письмовий виклад змісту прочитаного чи прослуханого тексту. Результатом конспектування є запис (**конспект**), що дозволяє його автору одразу чи через деякий час швидко відновити в пам'яті зміст тексту. Для конспекту характерна змістовна, смислова і структурна цілісність.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Конспектування розвиває розум, тренує пам'ять і сприяє закріпленню знань. Переписувати чужий конспект не тільки безглуздо, а й шкідливо.

Підготовка конспекту Підготовку конспекту можна розбити на такі етапи:
Етап 1. Виділяються смислові частини (інформація, що стосується однієї мікротеми).

Етап 2. У кожній смисловій частині формується тема з опорою на ключові слова і фрази.

Етап 3. У кожній частині виокремлюється головна й додаткова інформація.

Етап 4. Фіксування головної інформації в конспекті.

Правила конспектування

1. Записуйте автора і назву тексту, який конспектуєте.
2. Перед складанням конспекту прочитайте весь текст і осмисліть його основний зміст.
3. Складайте конспект після того, як продумали план тексту.
4. Записуйте тільки основне: спочатку головну думку, потім (дуже стисло) докази і приклади.
5. Виклад у конспекті розбивайте на пункти, параграфи, дотримуючись абзаців.
6. Намагайтеся, щоб записи були чіткими, змістовними й лаконічними.
7. Для зручності користування конспектом підкреслюйте найважливіші словосполучення, слова.
8. Пам'ятайте, що в конспекті окремі фрази і навіть окремі слова мають вагоміше значення, ніж у докладному переказі.
9. Цитуйте правильно і точно.
10. Учїться конспектувати відразу начисто.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Конспект є корисним тільки тоді, коли в ньому записане найбільш істотне, основне.

Види конспектування

Конспектування може бути трьох видів:

- конспектування своїми словами;
- конспектування лише за допомогою цитат, які передають зміст тексту;
- змішане конспектування (своїми словами, застосовуючи окремі влучні цитати).

Тематичні виписки

Виписки є спрощеною формою конспекту, за якої з усього тексту вибирається те, що стосується досліджуваної теми чи побічно з нею пов'язане, і занотовується у формі окремих, не пов'язаних один з одним логічно записів.

Тематичні виписки з тексту роблять звичайно дослівно, у вигляді цитати. При цьому вибирають найбільш важливі, вагомі вислови, основні ідеї. Після кожної цитати, запозиченого висловлення мусить бути посилання на автора і джерело.

390 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну і додаткову інформацію. Продумайте план тексту.

СКІФИ

Скіфи, нові володарі українських степів, були войовничими племенами. На теренах України вони розселилися між річками Дон і Дунай. Утворена ними держава дістала назву Скіфія. Відвідавши Північне Причорномор'я, Геродот у своїй «Історії» стверджував, що скіфи називали себе сколотами і поділялися на царських скіфів, скіфів-скотарів, скіфів-хліборобів та скіфів-орачів.

Царські скіфи жили на берегах Азовського моря і степового Криму. Їхнім основним заняттям була війна. Та вони не тільки воювали, а й торгували з грецькими колоніями у Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутро, віск, мед і рабів скіфи отримували зброю, вино, предмети розкоші. Скіфи-скотарі кочували на схід від пониззя Дніпра в пошуках нових пасовищ. На Придніпров'ї жили скіфи-хлібороби. Вони вирощували пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, використовуючи великий плуг та тяглову силу волів.

Золота пектораль з кургану
Товста Могила

За словами Геродота, скіф міг поцілити у ворога з лука на відстані 500 метрів. Навіть скіфські дівчата вправно володіли зброєю і не виходили заміж, доки не вбивали трьох ворогів. Більшість худоби та рабів, захоплених під час воєн, діставалася багатим скіфам.

Кочували скіфи на чотири- та шестиколісних возах. Їх супроводжували озброєні воїни. У разі нападу ворогів вози ставили в коло, створюючи укріплений табір. Пізніше цю тактику використовували українські козаки.

На культуру скіфів великий вплив мала грецька культура, носіями якої були жителі грецьких колоній. Історія зберегла імена скіфів за походженням – лікаря Токсаріса й філософа Анахарсіса, які здобули освіту в Греції.

Скіфи мали свою оригінальну міфологію та релігію. Особливу пошану в них мали богиня домашнього вогнища Табіті (зі скіфської – «полум'яна»), володар неба і творець людства Папай, богиня землі Апі. Від шлюбу Папая та Апі народився пращур усіх скіфів Таргитай. Усім богам скіфи приносили жертви. Переважно це були коні або інші тварини. Винятком був бог війни Арей, якому віддавали кожного сотого полоненого.

Скіфи шанували могили предків. Їхня віра в потойбічне життя змушувала здійснювати жорстокий і складний поховальний обряд. На місці поховання насипали великий курган – «піраміду степів».

Найвідомішими похованнями, які через розміри курганів дістали назву «царських», є: Солоха і Гайманова Могила на Запоріжжі, Чортотлик і Товста Могила на Дніпропетровщині.

У кінці IV – на початку III століття до н. е. Скіфія занепала. Через висихання степів кочівники вже не мали достатньо пасовищ для худоби. На територію Північного Причорномор'я прийшли сармати, які захопили їхні землі. Частина скіфського населення відступила і створила в пониззі Дніпра й Північного Криму Малу Скіфію зі столицею в Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисарая. Державу скіфів згодом підкорили римляни (*Із підручника*).

II. Складіть конспект прочитаного тексту.

391 Доберіть із підручника географії, фізики чи історії текст (1–2 сторінки). Складіть конспект тексту.

392 Доберіть із журналів, газет, книг, сторінок у мережі Інтернет тексти на одну з тем: «Екологічна культура людини», «Історія Запорозької Січі», «Життя на планеті», «Мешканці морів», «Мова і нація». Зробіть відповідні тематичні виписки. Користуючись виписками, підготуйте усний виступ на обрану тему.

Урок 14. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які ознаки характерні для публіцистичного стилю? 2. Що таке роздум?

393 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання? Доведіть, що це роздум у публіцистичному стилі.

У чому найбільша мета життя людини?

Я вважаю: збільшувати добро в тому, що нас оточує. А добро – це насамперед щастя всіх людей. Воно складається з багатьох чинників, і щоразу життя ставить перед людиною задачу, яку потрібно вміти розв'язувати. Можна і в дрібниці зробити добро людині, можна й про велике думати, але мале і велике не можна розділити. Багато чого починається з дрібниць.

Дитина любить свою матір і свого батька, братів і сестер, свою сім'ю, свій дім. Поступово її любов поширюється на школу, село, місто, всю свою країну. А це вже зовсім велике й глибоке почуття, хоча й на цьому не можна зупинятися.

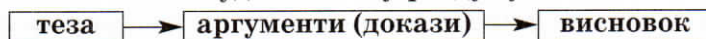
Потрібно любити в людині людину (Д. Лихачов).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Яка з поданих тем може бути розкрита на основі: а) розповіді; б) опису; в) роздуму? Яка з них допускає різні підходи?

1. Що таке добро? 2. Добрий вчинок. 3. Добро. 4. У чому мета життя людини? 5. Добро – щастя для всіх людей.

Будова тексту-роздуму

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Теза роздуму – це положення, яке відображає погляди автора. Вона має бути чіткою, зрозумілою, точною, незамінною протягом усього процесу її аргументації. Аргументи, які використовуються як докази тези, повинні узгоджуватися один з одним і бути достатньою підставою для висновку. Отже, теза має бути доведена, а висновки – мотивовані.

394 Прочитайте тексти. Про яку морально-етичну проблему в них ідеться?

* * *

З часів подій, описаних у Біблії, людство не знає імені більш нікчемного, ніж ім'я Іуди Іскаріота – одного з дванадцяти учнів Ісуса Христа. За тридцять срібників Іуда погодився виказати місце перебування свого Божественного Учителя.

У ніч перед Пасхою Ісус з учнями зібралися на так звану Таємну вечерю.

– Сьогодні, – сказав Ісус, – один із вас зрадить мене...

Усі підхопилися з місць.

– Хто це, Господи? – стали запитувати його учні.

Тільки Іуда мовчав, бо знав, у чому річ...

С. Далі. Таємна вечеря
(фрагмент)

Після вечері Ісус з учнями піднялися на Єлеонську гору, де був великий сад. До них наблизився гурт солдатів і слуг першосвященника з факелами і зброєю. Вів їх Іуда. Ще раніше Іуда домовився з солдатами так: кого він поцілує, того вони мають заарештувати. Тому, підійшовши до Ісуса, він поцілував його. Ісус сказав:

– Так ось як ти зраджуєш мене, Іудо. Поцілунком!..

Солдати зв'язали Ісуса і повели за собою.

Ім'я Іуди навіть закріпилося у фразеологізмах. У переносному значенні Іуда – зрадник, лицемір, а вислів «іудин поцілунок» означає вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду (*Із журналу*).

* * *

Я вважаю, що зрада – це кара Божа. Так просто людина прийти до зради не може. Бо їй від природи дано любити маму, батька, вулицю, місто, державу, народ. Але інколи обставини складаються так, що людина стає перед дилемою: вона – чи батько і мати; вона – чи Батьківщина. І якщо людині не вистачає сили волі, мужності, вона може схибити і переступити межу порядності (*О. Опанасюк*).

II. Проведіть бесіду за питаннями.

1. Який вчинок, на вашу думку, можна назвати зрадою?
2. З чого починається зрада? Що штовхає людину до зради?
3. Як ви розумієте народний вислів «Зрадник гірший за ворога»?
4. Чи можна вважати зрадником Андрія – персонажа повісті М. Гоґоля «Тарас Бульба»? Кого він зрадив?
5. Чи можна вважати зрадою відмову Роксолани повернутися на Батьківщину і прийняття нею чужої віри?
6. Чому став на стежку зрадництва Тугар Вовк із повісті І. Франка «Захар Беркут»?
7. Чи кожна людина може зрадити?

 III. Доберіть антоніми до слів *зрадник, любов, зрада, слава*.
Доберіть синоніми до слів *Батьківщина, зрадник, друг, вірність, патріотизм, порядність, кохання*.

395 **МІКРОФОН.** Якої зради ви боїтеся найбільше? Як можна протидіяти зраді?

 396 Складіть складний план твору-роздуму в публіцистичному стилі на одну з тем: «Що таке зрада?»; «З чого починається зрада?»; «Чому зрадник страшний за ворога?». За планом напишіть твір. За потреби скористайтеся запропонованим орієнтовним планом і порадами щодо написання роздуму.

Що таке зрада?

Орієнтовний план

Вступ

Основна частина

I. Одвічна проблема зради.

II. Зрада – це порушення вірності.

1. Зрада Батьківщини.

2. Зрада людини.
3. Причини зради.
4. Людина, яка не зрадить.

Висновок

III. Давайте жити без зради.

Поради щодо написання твору-роздуму:

- дотримуйтеся будови тексту-роздуму (теза, аргументи, висновок);
- чітко викладіть тезу, яку треба довести;
- в основній частині наведіть два-три переконливі докази, які найкраще аргументуватимуть ваші міркування (приклади з художньої літератури, історичні факти, випадки з життя);
- наводячи приклади з літератури, не переказуйте зміст художніх творів, не давайте повну характеристику образів;
- сформулюйте висновок, який впливає з аргументів;
- пишіть конкретно, уникайте розгорнутого викладу міркувань, не підкріплених фактичним матеріалом;
- уживайте граматичні конструкції, слова, речення, у написанні яких ви впевнені;
- пишіть чітко й розбірливо.

397 Проведіть у класі конкурс на кращий твір-роздум. На основі показових творів (або уривків) випустіть стінну газету. Запропонуйте твори учнів вашого класу для публікації в газетах вашого міста (району).

Урок 15. ЧИТАННЯ МОВЧКИ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

398 І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Розкажіть, що найбільше вам сподобалося в образі бабусі Марфи. Яким постав у вашій уяві оповідач?

У бабусі Марфи – дві сестри-однолітки, груша і копанка. Копанку викопав і грушу посадив ще перший чоловік її Улас, який загинув у ту «германську» війну.

«То ж мені од нього, молоденького, дариця аж до віку. Груша родить, ще й зараз родить, копанка не міліє, і вода близько, ключем достаю».

Коли я вперше зайшов до бабусиного Марфиного двору, щоб напиться, то витягав воду тим «ключем» – вервечкою акаціевою, до якої приковано гак, закручений, як вус, щоб цеберку в воду не зронити.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

С. Васильківський.
Околиця села

«Чи не можна у вас напиться?» – спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

«Як не можна, то навіщо б я тоді отуто жила!»

Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик («Зараз кухлика винесу»). Вона була дуже згорблена, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася.

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідненько, так не нарощне вимовляючи слова: «Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти – хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим», – і дивилася на мене знизу, з-під своєї згорбленості, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

«Самі, чи що, падають у воду?» – спитав я.

«Котра сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули. Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтесь в дорогу. Та ще ловить, бо гарячі вони не такі».

Вона вже знову сиділа під грушею і вишивала. Без окулярів. І я спитав, чи то ж їй добре бачиться.

«А так, як замолоду, – сказала вона, не розхиляючись над шитвом. – Отам, як було мені сімдесят чи вже без одного не сімдесят п'ять, погано бачила, так погано, що очечки покійний сусіда мій Терешко, хай царствує, купив був, як їздив до Києва. А тепер бачу, як дівка!» – бабуся Марфа засміялася тихенько, затишно і закивала головою над червоними хрестиками в манишці.

«Скільки ж вам, мамо, зараз?»

«Та як по-моєму, то без одного сто. А якби хто грамотніший прикинув, то, може, й сто з гачечком набралось б. Давно живу, забула вже й відколи. Аже! Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду. Піду, походжу, всіх трьох провідаю».

«А котрого... найдужче б хотілося побачити?»

«Усіх, сину. А зостануся коло останнього. До першого піду, то ще й не впізнає – молодесенький же! Навіщо, скаже, ти мені, бабо, здалася, іди собі геть! – Бабуся Марфа засміялася, аж чолом шитва дотулилася. – Другому до ніжок уклонилося би... Він тут недалеко лежить, у Гребенях. Під берегом, сердешного, знайшли пробитого наскрізь. Це як друга війна була. Я сама його поховала. Третій мені пара, хоч теж молодший уже за мене. Кував у кузні. Вийдеш, було, з хати і чуєш його молоточок. Уже й не дуже годився до роботи, а кував. Тоді погано йому, погано йому враз зробилося... Переказали мені люди, біжу до кузні, а його вже й назустріч везуть... Біля нього ляжу. Він упізнає, посунеться...».

«Собі вишиваєте чи людям?»

«Собі я вже все вишила, моя дитино. Людям. Хай носять та згадують бабу...»

Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп м'яко в траву. Гарячі. Вона відкидає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на сорочці сяють, сміються сонцеві, густі та дрібні.

Коли я виходив з двору, бабуса Марфа провела мене до воріт і швидко-швидко впихала мені в кишені жовті гарячі грушки («Вони не заважать!»), а за нами йшов червоний півень у червоних «штанах» і сказав, як господар: токо-токо!

...Цвіте при зорях бабусина Марфина груша, чорніє зеленим мохом солом'яний дах на низенькій хатині, а у вікнах поночі. Я стою проти її похилених воріт, і дивлюся у двір, і слухаю так пильно, що тільки серце своє чую. Невже пішла бабуса Марфа?..

І раптом: токо-токо-токо! – півень у хлівці за грушею, – токо-токо! (Гр. Тютюнник).

II. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

I. Що залишив на згадку про себе перший чоловік бабусі Марфи?

1. Грушу і копанку.	3. Великий будинок.
2. Яблуню і вишню.	4. Кухлик і цеберку.

II. У якому місяці оповідач уперше завітав до бабусі?

1. У грудні.	3. У травні.
2. У серпні.	4. У листопаді.

III. Чим займалася бабуса під час зустрічі з оповідачем?

1. Збирала груші.	3. Сапала.
2. Вишивала.	4. Несла воду.

IV. Навіщо бабуса кидала груші в копанку?

1. Щоб прохололи.
2. Щоб чисто було на подвір'ї.
3. Щоб ніхто не забрав.
4. Щоб були чистими.

V. Ким за професією був третій чоловік бабусі Марфи?

1. Музикантом.	3. Стельмахом.
2. Ковалем.	4. Гончарем.

VI. Яке село згадується в тексті?

1. Гребені.	3. Бережани.
2. Півні.	4. Острівці.

VII. Що дала на дорогу бабуса Марфа оповідачеві?

1. Хліб.	3. Яблука.
2. Груші.	4. Пирог.

VIII. Як звали першого чоловіка бабусі Марфи?

1. Іван.	3. Василь.
2. Улас.	4. Тиміш.

IX. Який із чоловіків бабусі Марфи загинув під час війни?

1. Перший.	3. Третій.
2. Другий.	4. Перший і другий.

X. Хто найчастіше ласував грушами у бабусі Марфи?

1. Подорожні.	3. Сусіди.
2. Школярі.	4. Старі люди.

XI. Яка риса характеру притаманна бабусі Марфі?

1. Жадібність.	3. Улесливість.
2. Ворожість.	4. Щедрість.

XII. До якого типу мовлення належить текст?

1. До опису.
2. До розповіді.
3. До роздуму.
4. До роздуму з елементами опису.

Урок 16. ДІАЛОГ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ, ПОВ'ЯЗАНИЙ ІЗ ЖИТТЄВИМ ДОСВІДОМ

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке дискусія?

399 І. Прочитайте текст. Виділіть у ньому діалог і прочитайте його за особами. Поясніть, які дві протилежні життєві позиції висвітлено автором у цьому діалозі. Чи можна вважати прочитаний діалог дискусійним?

ПОСМІШКИ НІКОГО НЕ ОБРАЖАЮТЬ

Дерева цілий день вимітали небо своїми зеленими мітлами, і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце. Воно було велике і засоромлене. Гроза змила втому не лише з вродливої природи – я майже фізично відчував, як у грудях забрунькувала радість...

Я сів на лавку в скверику й усміхався деревам, сонцю, пошматованим хмарам і перехожим. Потім поруч зі мною сіла дівчина. Вона, теж радіючи всім еством, жадібно впивала очима красу надвечір'я...

– Чому ви посміхаєтесь?

Вона здивовано глянула на мене і відповіла:

– Хіба я знаю?

Ми сиділи і посміхалися всім і всьому, а я – трішечки – посміхався лише для неї, і вона – трішечки – посміхалася лише для мене. І нам було прекрасно і весело, і між нами не було нічого, крім німої щирості.

– Боже мій, до чого тепер безсоромна молодь! – зупинився біля нас перехожий, сповнений гніву. Це був такий дисонанс* у надвечірній радості, що різонував навіть мої немусикальні вуха. Але я посміхнувся йому й мовив:

– Це ви, мабуть, не про нас кажете...

– Ні, я кажу про вас! – перехожий аж тупнув ногою.

– Даруйте, але ми нічого не робимо.

– Хіба можна так зухвало показувати всьому світу своє щастя?

– У нас немає ніякого щастя, – посміхнулася йому дівчина. – У нас є тільки радість.

– І до того ж, у кожного своя, – докинув я.

– Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на те-перішню молодь, – вичитував нас перехожий.

– Хіба посмішка може когось образити або накинути тінь? – допитувався я, хоч і не сподівався ніякої відповіді.

Я знав, що він повчатиме нас, доки не зіпсує настрою і мені, і дівчині, і вечорові. А потім піде, задоволений собою так, ніби й справді утнув щось дуже гарне.

– Ну, чого ви сидите перед очима у всіх і шкірите зуби? – дощульпувався він. – Хіба для вас мало закутків?

– Чого це посмішки треба ховати по закутках?

– Бо треба поводитись пристойно.

– Ви, певне, думаєте, що ми... закохані? – раптом запитала дівчина.

– У всякому разі, якісь там фіглі-миглі між вами є, і не треба ними муляти очі порядним людям.

– Та ми навіть не знайомі! – засміялася дівчина.

Від несподіванки він ледве не став кам'яним монументом.

– Як? Ви навіть не знайомі? І ви сидите поруч і посміхаєтесь одне одному перед очима цілого міста?

Мені здавалося, що він репне від гніву. Він так заходився шпарувати нас банальностями, що навіть сонце спіткнулося і нахромалося на вістря тополі. Я хотів уже заткнути вуха і сторчма кинутися, куди влучу... (За В. Симоненком).

* *Дисонанс* – розлад у гармонії.

II. Висловіть свої міркування стосовно прочитаного. Як ви вважаєте, чи дійсно потрібно приховувати від людей свою радість? Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібних життєвих ситуацій?

400 I. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) дискусійного характеру на одну із запропонованих тем або власно дібраних. Пам'ятайте, що суть дискусії не в тому, щоб якомога голосніше висловити свою думку, а в тому, щоб навести переконливі аргументи на користь власної позиції.

Орієнтовні теми для діалогів: «Не можна бути щасливим наодинці», «У всіх наших бідах винна держава», «Найкраща пора року – осінь»,

«Потрібно завжди говорити правду».

II. Розіграйте складений вами діалог за особами. Поміркуйте, чи вдалося вам дотриматися мудрої поради Яна Коменського: «Говорити все, що набіжить на язик, безглуздо».

401 I. Прочитайте текст, визначте тип мовлення. Над якими питаннями розмірковує автор? Чи поділяєте ви його погляди?

Один відомий композитор сказав колись: «Для мене людство поділяється на тих, хто любить музику і розуміється на ній, і тих, хто до неї глухий».

Я, проте, переконаний, що високого муру між частиною людства, закоханою в музику, і другою його частиною, байдужою до музики, - не існує. Немає людей «безнадійних», нездатних взагалі сприймати й розуміти музичне мистецтво, а є люди, що не мали нагоди увійти в цей прекрасний, але невідомий їм світ.

Може, вони, оті люди, думають, що, як то кажуть, можна прожити і без музики. Щиро співчую їм: вони ошукані й самі того не відають. Вони потребують нашої уваги й допомоги, ми в боргу перед ними.

Сучасна естрада теж має свою «класику», своїх прихильників і цінителів. Не тих, хто високо підносить чергового кумира, аби невдовзі зовсім забути його, а тих, чиї уподобання і симпатії непідвладні скороминущій моді, продиктовані глибоким розумінням естрадної музики в усій її своєрідності.

Я переконаний: розуміти, відчувати естрадне мистецтво, брати щось від нього собі в душу може лише той, хто володіє широкою музичною культурою (За А. Кос-Анатольським).

II. Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру (10–12 реплік), у якому висловте різні точки зору щодо питання: а) «Чи кожна людина здатна сприймати й розуміти музику?»; б) «Яку музику можна назвати гарною?».

Додатки

Додаток 1

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

1. «ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловте свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.
5. Домовтеся, хто представлятиме результат.
6. Повідомте результати своєї роботи класу.

2. «ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!»

Ця вправа дає можливість спочатку обмінятися ідеями з партнерами і лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із запитанням.
2. Обговоріть свої ідеї з сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. По можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловте свою ідею (рішення, погляд, думку).

3. «МОЗКОВИЙ ШТУРМ»

«Мозковий шторм» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок всіма учасниками колективного обговорення.

Порядок проведення

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
 2. Всі учасники шторму за бажанням висувують свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Чим більше ідей – тим краще!
 3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.
- Увага!** Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

4. «МІКРОФОН»

«Мікрофон» надає можливість кожному за бажанням висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок проведення

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

Увага! У «Мікрофоні» висловлюються лише за бажанням, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

ПАМ'ЯТКИ

Як правильно вести дискусію

1. Перед тим, як втручатися в суперечку, подумайте, чи достатньо ви обізнані із цим питанням.
2. Зрозумійте співрозмовника, його аргументи, з'ясуйте мету дискусії.
3. Визначте, із чим саме ви згодні.
4. Доберіть докази, аргументуйте свій погляд.
5. Критикуйте думку, а не людину, яка її висловила.
6. Поважайте співрозмовника, оцініть правильно його позитивні якості.
7. Уточніть поняття, терміни, які вживаються в суперечці.

Як порівняти явища

- Перевірте, чи знаєте ви об'єкти порівняння.
- Установіть мету порівняння.
- Визначте найважливіші (суттєві) ознаки об'єктів, які порівнюються.
- За цими ознаками знайдіть відмінність і (або) подібність.
- Зробіть висновок з порівняння.

Як виділити головне

- Визначте мету своїх дій.
- Проаналізуйте об'єкт спостереження (мовні або життєві факти і явища) з точки зору поставленої мети та визначте його ознаки, складові частини.
- Розподіліть виділені ознаки на суттєві й несуттєві.
- Виділіть серед суттєвих ознак, складових частин найбільш значущі, найважливіші.

Як довести свою думку

- Щоб довести свою думку, не достатньо сказати «так» чи «ні».
- Треба переконати співрозмовника, використавши для цього правила, слова, інші думки.

ДОВЕСТИ → підтвердити
 → або
 → заперечити

ЯК?

За допомогою доказів
(сформулюй правила,
наведи приклади)

СЛОВНИЧОК НАГОЛОШУВАННЯ СЛІВ

абі́де	гетьма́нський	з-по́серед
абі́як	го́пки	зра́ння
абсо́	господа́рчий	зсереди́ни
аніко́ли	гребті́, гребу́, гребемо́,	йдучі́
аніщо́	гребете́	йти́, йдемо́, йдете́
		ка́зна-де
ба́йдуже́	далебі́	ка́зна-зві́дки
бе́звісти	десь-не-де́сь	ка́зна-хто, ка́зна-кого́
біжа́чі	де́-таки	кип'я́ток
борода́вка	ді́хання	кіломе́тр
будинко́вий	ді́дусів	кількаразо́вий
бу́дь-де	дістаю́чі	кла́сти, кладу́, кладеш́,
будь-хто́	довко́ла	кладе́, кладемо́,
будь-що-бу́дь	до смаку́	кладете́, кладу́ть
бюлете́нь	досхо́чу	ко́взатися
	дотемна́	кожу́х
важкене́ький	дочка́	ко́лесо
ва́рений, дієприкм.	до́щик	коли́-небудь
ва́рений, прикм.		коли́шучи
вде́ржати	житло́	ко́мин
ведме́диця	житло́вий	котри́й-небудь
везти́, веземо́, везете́,		куку́ріку
везла́, везучі́	завви́шки	ку́рятина
вести́, ведемо́, веде́те,	завда́ння	
вела́	завдо́вжки	ле́жачи, присл.
взя́ти, візьму́, візьмеш́,	за́вжди́	лежачі́, дієприсл.
взяла́	за́вчений, дієприкм.	либо́нь
ви́відати	завче́ний, прикм.	листопа́д
ви́гадка	зага́дка	листя́ний
вида́ння	залю́бки	
вимо́ва	зао́чі	ма́бу́ть
вимо́га	запита́ння	ме́блевий
ви́падок	зате́мна	медикаме́нт
ви́плата	зві́дсі́ль	мести́, мету́, метемо́,
ви́д'єднання	зві́дсі́ля	метете́
ви́дбрати́, ви́дберу́,	зга́рячу	металу́ргія
ви́дбереш́, ви́дберемо́,	з да́вніх-даве́н	міліме́тр
ви́дберете́	зда́лека	мозкові́й
ви́дірвати́, ви́дірву́,	зібра́ння	моргну́ти, моргне́ш,
ви́дірвеш́, ви́дірве́,	зига́ти, зженемо́,	моргнемо́, моргнете́
ви́дірвемо́, ви́дірвете́	зженете́	
ви́днести́	зле́гка	навви́передки
ві́ч-на-ві́ч	зо́зла	наве́зті
впа́сти, впаду́, впаде́ш,	зокре́ма	наві́ки
впадемо́, впаде́те	зо́палу	на́вкіс
впо́перек	з-по́між	на́вколо

на́впіл
на́впо́мацки
на́впрі́сядки
на́впрошкі́
на́впрямкі́
на́всі́дячки
на́вшпі́ньки
на́дво́е
на́зирці́
назо́всім
на́рівні
на́рівно
наса́мкіне́ць
наса́мпера́д
на́сміх
на́сухо
на́томі́сть
на́тяк
на́що, *присл.*
на що́, *займ. із прийм.*
на́щось, *присл.*
на що́сь, *займ. із прийм.*
невтя́мки
нена́видіти
непі́знаний
непі́знаний
неска́заний
неска́заний
несі́ти, несéш, несемо́,
несетé, несла́ несучі́
ні́ за що́ (немає за що́)
ні́защо́, *присл.*
ні́ за що́ (даремно)

обі́йстя
обі́руч
обі́цянка
обра́ти, оберéш,
о́беремо́, оберетé
одина́дцять

окрі́м
о́лень
опі́вночі
опі́сля
пéчений, *дієприкм.*
печéний, *прикм.*
пли́сті, пливéш,
пли́вемо́, пливетé
плі́ч-о́-плі́ч
поде́куди
по́друга
по́заочі́
по-лю́дські
по́мілка
по-но́вому
по́ночі
пооди́нці
попе́ред
попе́реду
попі́друки
посере́дині
по́тайки
по-тво́єму, *присл.*
по тво́єму, *займ.*
і́з *прийм.*
по-украї́нськи
про́щений, *дієприкм.*
про́щений, *прикм.*

раз по́ раз
рі́зкий
розв'язáння
розі́гнутий

саночкі́
сантíméтр
скі́льки-не́будь
со́лодощі́
ста́рнність
ста́туя

су́шений, *дієприкм.*
суше́ний, *прикм.*

тере́зі
течі́я
тонкі́й

Украї́на
украї́нський
упо́вні

хре́щений, *дієприкм.*
хре́щений, *прикм.*

цеме́нт
це́нтнер

черстві́й
чий-не́будь
чима́лий
чита́ння
чоти́рна́дцять

швидкі́й
шкі́рянний

щаве́ль
ще́лепа
щовесні́
що́-не́будь

я́к би, *присл. з*
ча́сткою
я́кби, *спол.*
я́к-не́будь
я́к-не-я́к
ялі́нко́вий
ялі́новий

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АБСОЛЮТНИЙ, цілковитий, повний, безумовний, тотальний.

АБСУРД, безглуздя, нісенітниця, нонсенс, безглуздість, *обр.*¹ сон рябої кобили.

АКТИВНИЙ, діяльний, беручкий, непосидючий, невтомний, енергійний.

АРГУМЕНТУВАТИ, обґрунтовувати, мотивувати, наводити аргументи.

БАГАТО, чимало, *обр.* безліч, купа, хмара, тьма, без ліку, непочатий край, сила-силенна, хоч лопатою вигрібай.

БАГАТТЯ, вогнище, ватра, вогонь, полум'я, *діал.*² кострище.

БАЗІКА, базікало, п'ятакало, талалай, торохтій, цокотун, пустомеля.

БАРИТИСЯ, гаятися, зволікати, затримуватися.

БЕЗМЕЖНИЙ, безкрай, безкрайній, нескінченний, *обр.* неосяжний.

БИТИ, вдаряти, стукати, калатати, гатити, молотити; (лупцювати) шмагати, гамселити, дубасити, місити, пороти, періщити, чубити.

БІДА, лихо, нещастя, горе, напасть, халепа, скрута.

БІЛИЙ, (*колір*) молочний, білосніжний, лілейний, як крейда, як молоко, як сніг; (*день*) світлий, ясний.

БЛАГОРОДНИЙ, чесний, порядний, лицарський, шляхетний.

БЛИЗЬКО, недалеко, поблизу, недалечко, неподалік, під носом, рукою подати.

БЛУКАТИ, вештатися, тинятися, шастати, швендяти, мандрувати, блудити.

ВВІЧЛИВИЙ, чемний, гречний, вихований, тактовний, делікатний.

ВЕРЕДЛИВИЙ, примхливий, вибагливий, перебірливий, капризний.

ВІДВЕРТИЙ, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.

ВІДВАГА, сміливість, хоробрість, відважність, безстрашність.

ВУТЛИЙ, (*човен*) неміцний, блаґенький; (*одяг*) старий, потертий, убогий.

ГАДКА, думка, ідея, міркування, погляд, намір, задум.

ГАЙ-ГАЙ!, ой леле! овва! який жаль!

ГАНЬБИТИ, соромити, неславити, плямувати, плюгавити, паплюжити.

ГАПТОВАНИЙ, вишиваний, вишитий, мережаний.

ГАРМОНІЯ, співзвуччя, милозвучність; (*у гурті*) злагода, згода.

ГОВОРИТИ, казати, мовити, вести річ, ректи, балакати, розмовляти, гомоніти, просторікувати, молоти, мати довгий язик, гуторити.

ГРОМАДА, суспільство, громадянство, спільнота, товариство, гурт.

ДВІР, подвір'я, обійстя, дворище, садиба, господа.

ДЕЛІКАТНИЙ, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.

ДЗВІНКІЙ, лункий, голосистий, голосний, дзвінкоголосий.

ДИВНИЙ, дивовижний, чудний, химерний, чудернацький, незрозумілий.

ДОЗРІВАТИ, достигати, доспівати, визрівати.

ДОРОГА, шлях, путь, путівець, шосе, траса.

ДОСКОНАЛИЙ, ідеальний, довершений, викінчений, взірцевий, бездоганний.

ДОШКУЛЬНИЙ, (*вітер*) шпаркий, різкий, сильний, пронизливий; (*мороз*) щипучий; (*сміх*) уїдливиий, їдкий.

ЕКЗОТИЧНИЙ, незвичайний, дивовижний, химерний, заморський.

ЕНЕРГІЙНИЙ, повен сил, діяльний, активний, непосидючий, рухливий, невтомний, жвавий, моторний.

ЕРУДІЦІЯ, ученість, обізнаність, начитаність, енциклопедичність.

ЖАЛЮГІДНИЙ, (одяг) злиденний, нужденний, убогий, миршавий; (заробіток) незначний; (боягуз) нікчемний, гідний осуду.

ЖАХА́ТИСЯ, лякатися, страхатися, боятися; (у сні) кидатися, метатися.

ЖИТЛО́, домівка, господа, оселя, дім, хата, квартира.

ЖОВТО-БЛАКИТНИЙ, синьо-жовтий, небесно-золотий, золотаво-небесний.

ЗАВІРЮ́ХА, заметіль, завія, метелиця, хуртовина, віхола, хуга, сніговиця.

ЗОЛОТІЙ, (колір) жовтогарячий, помаранчевий, яскраво-жовтий; (характер) лагідний, несварливий, згідливий; (вік) прекрасний, щасливий.

ІНКО́ЛИ, іноді, часом, деколи, порою, вряди-годи, подеколи, коли-не-коли.

ІСТО́ТНИЙ, суттєвий, присутній, дуже важливий, значний, вагомий.

ІТИ́, йти, ходити, крокувати, ступати, тупати, простувати, прямувати, чимчикувати, брести, блукати, плентатися, волоктися, чвалати, чапати.

КАЛАМУ́ТНИЙ, непрозорий, нечистий, мутний, тьмянний, невиразний, нечіткий, туманний, млистий, затьмарений.

КМІТЛІ́ВИЙ, метикуватий, тямовитий, тямущий, бистрий на розум.

КРИ́НИЦЯ, колодязь; (не копана) джерело, криничовина; (знаць) скарбниця, праджерело.

КРИЧА́ТИ, волати, галасувати, горлати, криком кричати, кричати не своїм голосом, дерти горло, лементувати, репетувати, гукати, верещати, гримати.

ЛА́ГІДНИЙ, (характер) сумирний, тихий; (голос) шовко́вий; (до кого) ніжний, ласкавий, доброзичливий, приязний, дружній; (клімат) м'який.

ЛАСКА́, доброта, добрість, ласкавість, доброзичливість, ніжність, милість.

ЛУКА́ВИЙ, хитрий, нещирий, єхидний, підступний, криводушний.

ЛЮБ'Я́ЗНИЙ, любий, привітний, ласкавий, уважний, милий.

МА́БУТЬ, певно, здається, видно, напевне, либонь.

МАСІ́ВНИЙ, здоровенний, величезний, прездоровий, здоровезний.

МЕРЕХТІ́ТИ, блимати, поблискувати, блискотіти, рясніти, маячити.

МЕТИ́КУВАТИ, міркувати, думати, мізкувати, мудрувати, кумекати.

МІ́ЛИЙ, хороший, симпатичний; (голос) приємний; (у стосунках) люб'язний; (світ) дорогий; (серцю) коханий.

МУ́ДРИЙ, розумний, досвідчений, метикований, виважений.

НЕВИРА́ЗНИЙ, неяскравий, непомітний, нечіткий, безбарвний, неясний.

О́БРІЙ, небокрай, крайнебо, горизонт, виднокруг, виднокрай, овид, небосхил.

ОДНО́ЧАСНО, водно́час, заразом, одноразово.

О́ДЯГ, одіж, одежа, убрання, убір, шати, одяганка, наряд, риза, гардероб.

ОХА́ЙНИЙ, акуратний, чистий, чепурний; (про хату) прибраний.

ПАЛЯ́НИЦЯ, хлібина, буханець.

ПА́СІЧНИК, бджоляр, бортник.

ПЕРІ́ЩИТИ, (про дощ) іти, лупити, хлюпати, сікти, хлюскати, хляпати; (про сніг) ліпити; (батогом) шмагати, стьобати, бити.

ПЛАКАТИ, рюмсати, лити сльози, нюняти, скиглити, хлипати, сміятися на кутні, ридати, заходитися плачем, вмиватися слізьми, голосити, ревти.
 ПОВІДОМЛЯТИ, сповіщати, давати знати, доводити до відома.
 ПОВОЛІ, повільно, нешвидко, потихеньку, неквапно, без поспіху.
 ПОМІРКОВАНИЙ, розважливий, обачний, обережний, розсудливий.
 ПРОГРАВАТИ, зазнавати поразки, не мати успіху, сісти в калошу.
 ПРОГІВАТИ, прогледіти, проморгати, втратити, упустити рака з рота.
 ПРОЖОГОМ, стрілою, дуже швидко, миттю, стрімголов, негайно, одним духом.

РАДІСНИЙ, веселий, життєрадісний, сонцелюбний, сонцеликий.
 РАПТОМ, зненацька, враз, несподівано, раптово, як сніг на голову.
 РІШУЧИЙ, сміливий, безстрашний, відчайдушний, категоричний, безкомпромісний, наполегливий.
 РОЗКІШНИЙ, (край) багатий, щедрий; (обід) марнотратний, дорогий; (про життя) комфортний, безтурботний.
 РОЗПАЧ, розпука, безнадія, відчай, безнадійність.

САДІБА, обійстя, двір, масток, дворище.
 САМОБУТНІЙ, оригінальний, своєрідний, неповторний
 СКАЗАТИ, промовити, бовкнути, лягнути, висловитися, виголосити, розповісти, загадати, донести, викласти.
 СКРІЗЬ, усюди, повсюдно, на кожному кроці, куди не кинь оком, по всіх закутках.
 СКУПІЙ, скнарий, жадібний, у кого зимою снігу не дістанеш; (лист) стислий, лаконічний; (заробіток) невеликий.
 СМІЯТИСЯ, скалити зуби, хихотати, реготати, заходитися сміхом, смішки справляти, заходитися сміхом, хапатися за боки.
 СМУТОК, сум, журба, зажура, печаль, туга, скорбота.
 СОНЯЧНИЙ, (день) ясний, погожий, безхмарний; (усміх) щасливий, радісний; (колір) густо-жовтий, густо-золотий, яскраво-жовтий.
 СПЕРЕЧАТИСЯ, дискутувати, полемізувати, вести полеміку.
 СПОКОНВІКУ, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен.
 СПОСТЕРІГАТИ, стежити, пасти очима, назирати, не спускати з очей.

ТЕПІР, нині, зараз, за наших часів, на цей раз.
 ТОВАРИСЬКИЙ, дружній, приятельський, доброзичливий.
 ТОТОЖНИЙ, однаковий, подібний, такий самий, ідентичний, з одного тіста.

УВАЖНИЙ, турботливий, чуйний; (погляд) пильний, зосереджений.
 УНИКАТИ, обминати, оббігати, минати десятою дорогою, сахатися.

ХУДОЖНИК, митець, живописець, маляр, майстер.

ЧУДОВИЙ, прекрасний, прегарний, розкішний, гожий, божественний.

ШВИДКИЙ, прудкий, хуткий, скорий, бистрий, жвавий, моторний.
 ШИКАРНИЙ, (готель) багатий, розкішний, (одяг) елегантний, вишуканий.

ЩАСЛИВИЙ, таланитий, народжений у сорочці.

¹ Обр. – образно.

² Діал. – діалектизм.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Список скорочень

- ж. — жіночий рід
 заст. — застаріле слово
 книжн. — книжне слово
 мн. — множина
 перен. — переносне значення
 с. — середній рід
 ч. — чоловічий рід

АНСАМБЛЬ, -ю, ч. 1. Група співаків, музикантів або танцюристів, що постійно виступає як єдиний художній колектив. 2. Продумано, зі смаком підібраний комплект, що складається з предметів одягу, взуття, головних уборів і т. ін. 3. Сукупність будівель, споруд та ін., що є частинами одного цілого (в архітектурі, шляховій справі). // Гармонійна єдність у розташуванні та оформленні групи будівель, пам'ятників, зелених насаджень та ін., що становлять єдину архітектурну композицію.

АРХІТЕКТОР, -а, ч. Фахівець у галузі архітектури; будівничий.

АРХІТЕКТУРА, -и, ж. 1. Мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво. // Характер, стиль будови. 2. Концепція взаємозв'язку елементів складної структури; вміщує компоненти логічної, фізичної та програмної структури.

БАРОКО, невідм., с. Стилiстичний напрям у європейському мистецтві кінця XVI – середини XVIII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

ВІДВІЧНИЙ, ОДВІЧНИЙ, -а, -е. Який існує споконвіку, з давніх-давен.

ВІДТІНОК, -нка, ч. Частина чого-небудь, вимірюваного в просторі або часі; відрізок.

ВІРАЖ¹, -у, ч. 1. Рух по кривій літака, автомобіля тощо; поворот. 2. Ділянка дороги, велосипедного треку тощо на повороті, що має нахил до середини кривої напрямку руху.

ВІРАЖ², -у, ч., *фотографія*. Хімічний розчин, у якому промивають відбитий знімок для надання йому бажаного кольору.

ВІЧКО, -а, с. 1. Зменш.-пестл. до *око*. 2. Невеличке віконце в чому-небудь для спостереження; глипка, візитерка. 3. Кільце плетива в сітці, у в'язанні і т. ін. 4. Отвір для бджіл у вулику. // Взагалі невеличкий отвір у чому-небудь. 5. Брунька, яку зрізують для щеплення. // Невеличке заглиблення з брунькою на поверхні бульби картоплі.

ГАПТУВАННЯ, -я, с. Вишивка шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного ґатунку. // Вишита золотими або срібними нитками річ.

ГЕЙЗЕР, -а, ч. 1. Гаряче джерело вулканічного походження, що періодично фонтанує. 2. *перен.* Фонтан чого-небудь.

ГОЇНИ¹, -ів, *мн.* Переслідування, цькування звіра під час полювання.

ГОЇНИ², гонів і гін, *мн.* 1. Українська старовинна народна міра довжини від 60 до 120 сажнів.

ГОНТ, -у, *ч.* Тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настиляють дах, подібно до черепиці, переважно в лісових регіонах та Карпатах.

ДЕКОР, -у, *ч.* Система декораційних елементів; прикраса.

ДЕКОРАЦІЯ, -ї, *ж.* Живописне або архітектурне зображення місця та обстановки дії, встановлюване на сцені. // *перен.* Загальний вигляд чого-небудь. // Оздоблення, прикраса.

ДЕРНИНА, -и, *ж.* Поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистими рослинами, густо пронизаний їхнім корінням. // Virізані з цього шару пласти. // Одна плитка, шматок дерну.

ДИСОНАНС, -у, *ч.* 1. Негармонійне поєднання звуків, порушення співзвучності; прот. консонанс. 2. *перен.* Те, що вносить розлад у що-небудь, суперечить чомусь.

ДИСЦИПЛІНА, -и, *ж.* Твердо встановлений порядок, дотримання якого є обов'язковим для всіх членів даного колективу. 2. Галузь наукового знання, навчальний предмет.

ДНЮВАННЯ, -я, *с.* 1. Одноденний відпочинок. 2. *мисливство.* Денне перебування звіра на лежанці. 3. Місце, куди качки повертаються на сході сонця і де проводять день до сутінків.

ДОРІДНИЙ, -а, -е. 1. Великих розмірів. 2. Який виріс до значної висоти, буйний, розкішний. 3. З якого збирають високий урожай. // Значний щодо кількості; багатий. 4. Високий на зріст, оцупкуватий, товстий.

ДРЕЙФ, -у, *ч.*, *морська справа.* 1. Пасивний рух плаваючого тіла під дією течії, вітру, хвиль. 2. Небажана зміна значення вихідного сигналу пристрою в той час, коли значення всіх його вхідних сигналів незмінні. 3. Відхилення судна або літака від узятото курсу під дією чого-небудь.

ЕКСПОЗИЦІЯ, -ї, *ж.* 1. Частина твору, де змальовуються суспільне середовище і життєві обставини, в яких формувалися риси характеру дійових осіб, історичні умови, що впливають на розвиток подій і т. ін. 2. Систематизоване розміщення експонатів, що дає більш-менш закінчене уявлення про певне коло предметів чи проблем. // Самі експонати, розміщені в певній системі, у певному порядку.

ЕСТВО, -а, *с.* 1. Сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини. 2. *книжн., рідко.* Живий організм. 3. Найголовніше і найістотніше в чому-небудь; суть чогось.

ЖЕРСТЬ, -ї, *ж.* Тонкий листовий метал, покритий оловом; бляха.

ЗАГРАВА, -и, *ж.* Відсвічування, відблиск (перев. на небі) яскравого світла, пожежі, вогнів і т. ін. // Сяяння небосхилу під час заходу і сходу сонця.

ЗОДЧЕСТВО, -а, *с.*, *книжн.* Мистецтво проектувати і споруджувати будівлі; архітектура.

ЗОДЧИЙ, -ого, *ч.*, *книжн.* Художник-будівельник, архітектор. // *уроч.* Творець, будівничий.

ІКОНОСТАС, -а, *ч.* Стіна із вставленими в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини.

КАМ'ЯНИЦЯ, -і, ж. 1. Кам'яна будівля; мурований будинок. 2. Лісова трав'яниста ягідна рослина родини розоцвітих; костяниця. 3. Яскраво-червоні кислі ягоди цієї рослини.

КАСКАД, -у, ч. 1. Природний або штучний водоспад, що спадає уступами, або система таких водоспадів. 2. *перен.* Про ряд яких-небудь (перев. позитивних) явищ, фактів і т. ін., які сліднують один за одним протягом короткого часу. 3. *заст.* В опереті – швидкий танець у супроводі співу.

КВАРТАЛ, -у, ч. 1. Четверта частина року (три місяці). 2. Частина міста, обмежена кількома вулицями, що перехрещуються.

КЛАСИЦИЗМ, -у, ч. Напрямок у європейській літературі й мистецтві XVII – початку XIX ст., сутність якого полягала в наслідуванні мистецтва та поезії Стародавньої Греції, Риму та в дотримванні системи суворих правил відтворення дійсності. // Один з основних архітектурних стилів XVII – початку XIX ст.

КЛІЧАННЯ, -я, с. 1. Відрубані гілки з листям, якими на Зелені свята прикрашають хату, двір. 2. Зелена рослинність, зелень.

КЛґНЯ, -і, ж. Будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотби, віяння й т. ін.; стодола.

КОГО́РТА, -и, ж. 1. У Стародавньому Римі – загін війська, що становив десяту частину легіону. 2. Група людей, що має якусь загальну характеристику. 3. *перен.* Міцно згуртована група людей. 3. *біологія.* Категорія, що об'єднує споріднені роди.

КО́ПАНКА, -и, ж. 1. Невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб; сажавка. 2. Криниця без зрубу. 3. Розкопування зайцем снігу для добування зелені, а також вирита сірою куріпкою ямка в ґрунті під час «купання».

ЛАНДША́ФТ, -у, ч. 1. Загальний вигляд місцевості; пейзаж. 2. Малюнок, картина із зображенням перев. сільської місцевості. 3. *географія.* Частина земної поверхні з певним сполученням рельєфу, клімату, ґрунтів, рослинного і тваринного світу.

ЛЕВА́ДА, -и, ж. Присадибна ділянка землі з сінокосом, городом та плодовим садом або іншими деревами.

ЛІНГВІ́СТ, -а, ч. Фахівець із лінгвістики; мовознавець.

МІНЛІ́ВИЙ, -а, -е. 1. Який швидко змінюється. // Який зазнає різких змін (про погоду). // Який триває недовго (про щастя). 2. З переливами відтінків, тонів (про барви, звуки тощо).

МИТЕ́ЦЬ, -тця, ч. 1. Той, хто працює в якому-небудь виді мистецтва. 2. Людина, обізнана, вправна у якій-небудь справі; майстер.

НЕУГÁВНИЙ, НЕВГÁВНИЙ, -а, -е. 1. Який не може заспокоїтися, угамуватися; неугамовний. 2. Який не припиняється, не затихає тривалий час (про звуки, шум і т. ін.).

НОВА́ТОР, -а, ч. Той, хто вносить і здійснює нові, прогресивні ідеї, принципи в будь-якій галузі діяльності.

ОБІ́ЙСТЯ, -я, с. Садиба, двір.

- ОГУДИНА**, -и, ж. Стебла, гілки виткої, повзучої або сланкої рослини (перев. про родину гарбузових); гудина.
- ОЗДОБЛЕННЯ**, -я, с. 1. Дія за знач. *оздобити*. 2. Будь-яке художнє оформлення чого-небудь (архітектурні прикраси, розпис, різьба, вишивка і т. ін.).
- ОЗДОБЛЮВАТИ**, -юю, -юєш, **ОЗДОБИТИ**, -блю, -биш. 1. Надавати кому-, чому-небудь гарного вигляду за допомогою яких-небудь прикрас; прикрашати. 2. *перен.* Робити яскравішим, виразнішим чи вишуканішим, вигадливим (мову, стиль). 3. *перен.* Робити повнішим, багатшим, змістовнішим.
- ОЗДОБЛЮВАЧ**, -а, ч. Той, хто оздоблює що-небудь; фахівець з оздоблення.
- ОКОЛИЦЯ**, -і, ж. 1. Віддалена від центру частина населеного пункту. 2. Місцевість, що прилягає до чого-небудь, оточує щось; округа. 3. *рідко.* Віддалена прикордонна область держави; окраїна.
- ОТАВА**, -и, ж. Трава, що відростає на місці скошеної або після випасання худоби.
- ПАМ'ЯТКА**, -и, ж. 1. *розм.* Предмет, що служить нагадуванням про кого-, що-небудь. // Те, що лишилось як наслідок чогось. // *перен.* Те, що служить наочним свідомством чий-небудь справи, праці й т. ін. 2. Предмет матеріальної культури минулого. // Твір стародавньої писемності. // Твір стародавнього музичного мистецтва. 3. Невелика книжка чи аркуш із короткими настановами, правилами на якийсь певний випадок; інструкція. *Пам'ятка туристові.* 4. *церковне, розм.* Поминальна книжечка.
- ПОРУБ**, -у, ч. 1. Рубання лісу, дерев; вирубування. 2. Місце, ділянка, де вирубано ліс. 3. *рідко.* Слід від рубання. // Заподіяна шаблею рана. 4. *заст.* В'язниця, тюрма.
- ПРАВІК**, -у, ч. (*мн.* правіки, -ів). Стародавні часи; прадавнина.
- ПРАВІЧНИЙ**, -а, -е. Прикм. до **правік**.
- ПРАЛІС**, -у, ч. Незайманий, предковичний, густий ліс.
- ПРАЩУР**, -а, ч. Далекий предок, родоначальник. // *перен.* Давній попередник чого-небудь.
- РАТАЙ**, ратая, ч. Плугатар, орач.
- РІВНИЙ**, -а, -е. 1. Дуже ретельний, старанний у чому-небудь. // Який відзначається ретельністю, старанністю. 2. Дуже щирий, зворушливий. 3. Пройнятий гіркотою, сумом, болем; гіркий, сумний, болісний. 4. *розм.* Дуже рясний, густий.
- РЕЗИДЕНЦІЯ**, -ї, ж. Місцеперебування уряду, керівників держав і високопоставлених осіб. // *жарт.* Місце постійного проживання або перебування кого-небудь.
- РЕСТАВРАЦІЯ**, -ї, ж. Відновлення в первісному вигляді творів мистецтва, будівель і т. ін., що були зруйновані, пошкоджені або спотворені під час дальших переробок.
- РІЗНОТРАВ'Я**, -я, с., *збірн.* 1. Різноманітні трави, що ростуть уперемішку. 2. Група кормових трав'янистих рослин, крім злаків, осок, ситників та бобових.
- РІЗЬБЯР**, -а, **РІЗЬБАР**, -я, ч. Майстер різьблення.
- РОМАНТИЗМ**, -у, ч. 1. Напрям у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII – на початку XIX ст.; його представники висували на пер-

ший план інтереси особи та почуття і використовували у своїй творчості історичні та народно-поетичні теми. 2. Художній метод літератури й мистецтва, пройнятий оптимізмом і прагненням показати в яскравих образах високе призначення людини.

САДІБА, -и, ж. 1. Житловий будинок і господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом, що разом є окремим господарством. 2. Ділянка землі, що відводиться комусь для забудови, під сад і город. // Ділянка землі біля будинку, зайнята садом, городом і т. ін.

САЖАЛКА, -и, ж. Невелике штучне водоймище, в якому розводять і утримують рибу; копанка.

СКНАРИЙ, -а, -е. Надміру скупий, жадібний.

СПОВАЖНІТИ, -ію, -ієш. 1. Набути серйозного, поважного вигляду. // Виразити серйозність, поважність, стати серйозним, поважним (про обличчя, очі). 2. Стати внутрішньо серйознішим, поважнішим, зрілим.

СТРАТЄГІЯ, -ї, ж. 1. Мистецтво підготовки і ведення війни та великих воєнних операцій. // Про систему гри в спорті, за якої окремі ходи, комбінації, прийоми підпорядковано загальному, раніше обміркованому плану. 2. *перен.* Спосіб дій, лінія поведінки кого-небудь.

ТАКТИКА, -и, ж. 1. Складова частина військового мистецтва, що включає теорію й практику підготовки, організації та ведення бою. 2. Способи, прийоми досягнення певної мети; лінія поведінки когось. // Прийоми та способи змагання в спортивних іграх.

ЧЕСТОЛЮБСТВО, -а, с. Прагнення до слави, почесей, домагання високих постів.

ЧІЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Який вважається центральним, найвиднішим; головний. 2. *із словом місце, перен.* Важливий за своїм значенням; передовий. 3. *перен.* Який вирізняється з-поміж інших; видатний. 4. *будівельна справа.* Який становить передню частину будівлі.

ФАВОРИТ, -а, ч. 1. Той, кому протегує знатна, впливова особа; улюбленець такої особи. // Той, кому віддають перевагу перед іншими, ким більше цікавляться. 2. *спортивний термін.* На перегонах – кінь, вершник і команда, що мають найбільше шансів на першість.

ФРЕГАТ, -а, ч. 1. У гребному флоті – легка галера, а у вітрильному – військовий трищогловий корабель з прямими вітрилами; також купецьке вітрильне судно (XVIII–XIX ст.). 2. Сучасний військовий корабель перехідного типу між легким крейсером і ескадреним міноносцем. 3. Великий тропічний морський птах ряду веслоногих з чорним пір'ям, який живиться рибою та безхребетними тваринами.

ФРЁСКА, -и, ж. 1. Картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці. 2. Живопис фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці. 3. *у мн.* Про музичний твір поліфонічного характеру.

**ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ,
ЯКІ ПОЯСНЮЮТЬСЯ В ПІДРУЧНИКУ**

- Безособове речення 82
- Відокремлені додатки 156
- Відокремлені обставини 159
- Відокремлені означення 147
- Відокремлені приклади 151
- Відокремлені члени речення 146
- Вставлене речення 137
- Вставне слово (словосполучення, речення) 133
- Головний член речення 24
- Двоскладне речення 25
- Додаток 54
- Другорядний член речення 24
- Звертання 128
- Інверсія 31
- Конспект 212
- Логічний наголос 31
- Називне речення 86
- Неозначено-особове речення 77
- Неокличне речення 27
- Неповне речення 90
- Непоширене звертання 129
- Непоширене речення 25
- Непрямий додаток 55
- Неузгоджене означення 47
- Обрамлення 188
- Обставина 57
- Однорідні члени речення 102
- Односкладне речення 72
- Означення 46
- Означено-особове речення 76
- Окличне речення 27
- Питальне речення 26
- Підмет 34
- Повне речення 90
- Поширене звертання 129
- Поширене речення 25
- Просте словосполучення 19
- Прикладка 50
- Присудок 37
- Просте речення 25
- Простий підмет 34
- Протокол 186
- Прямий додаток 55
- Пунктуація 18
- Речення 24
- Риторичне речення 27
- Розповідне речення 26
- Синтаксис 18
- Складне словосполучення 19
- Складений дієслівний присудок 38
- Складений іменний присудок 38
- Складений підмет 34
- Складне речення 25
- Словосполучення 19
- Спонукальне речення 27
- Твір-опис 196
- Тематичні виписки 213
- Узагальнено-особове речення 79
- Узагальнювальне слово 47
- Узгоджене означення 46
- Уточнюючі члени речення 164

ЗМІСТ

<i>Шановні восьмикласники!</i>	3
<i>ВСТУП. МОВА – НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ, ПІЗНАННЯ І ВПЛИВУ</i>	4
<i>ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОПЕРЕДНІХ КЛАСАХ</i>	9
§ 1. Словосполучення і речення	9
§ 2. Пряма мова. Діалог	12
<i>СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ</i>	17
§ 3. Словосполучення	18
§ 4. Речення	23
§ 5. Порядок слів у реченні. Логічний наголос	29
§ 6. Підмет	33
§ 7. Присудок	37
§ 8. Узгодження присудка з підметом	41
§ 9. Тире між підметом і присудком	43
§ 10. Означення	46
§ 11. Прикладка як різновид означення	50
§ 12. Додаток	54
§ 13. Обставина	57
§ 14. Порівняльний зворот	61
§ 15. Узагальнення вивченого з теми «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення»	65
<i>ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ</i>	71
§ 16. Односкладні речення	72
§ 17. Означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення	75
§ 18. Безособові речення	81
§ 19. Називні речення	85
§ 20. Неповні речення	89
§ 21. Узагальнення вивченого з теми «Односкладні речення. Неповні речення»	95
<i>РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ</i>	101
§ 22. Однорідні члени речення	102
§ 23. Однорідні й неоднорідні означення	109
§ 24. Розділові знаки при однорідних членах речення	112
§ 25. Особливості вживання однорідних членів речення	117
§ 26. Узагальнення вивченого з теми «Речення з однорідними членами»	121

**РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ
(СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)**

§ 27. Звертання	128
§ 28. Вставні слова (словосполучення, речення)	132
§ 29. Вставлені конструкції	137
§ 30. Узагальнення вивченого з теми «Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)»	140

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 31. Поняття про відокремлення. Відокремлені означення	146
§ 32. Відокремлені прикладки	151
§ 33. Відокремлені додатки	156
§ 34. Відокремлені обставини	158
§ 35. Відокремлені уточнюючі члени речення	164
§ 36. Узагальнення вивченого з теми «Речення з відокремленими членами»	168

ПОВТОРЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Урок 1. Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю	183
Урок 2. Ділові папери. Протокол	185
Урок 3. Письмовий твір-оповідання на основі почутого (з обрамленням)	188
Урок 4. Опис місцевості. Усний стислий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості в художньому стилі	191
Урок 5. Письмовий стислий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості	195
Урок 6. Усний твір-опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі	196
Урок 7. Письмовий твір-опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі	198
Урок 8. Опис пам'яток історії та культури. Усний вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії та культури в науковому стилі	200
Урок 9. Письмовий вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії та культури в публіцистичному стилі	204
Урок 10. Усний твір-опис пам'ятки історії та культури за картиною в публіцистичному стилі	206
Урок 11. Письмовий твір-опис пам'яток історії та культури на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі	208
Урок 12. Докладний переказ тексту художнього стилю із творчим завданням	210
Урок 13. Конспектування як різновид стислого переказу прочитаного науково-навчального тексту. Тематичні виписки	212
Урок 14. Письмовий твір-роздум у публіцистичному стилі	214
Урок 15. Читання мовчки тексту художнього стилю	217
Урок 16. Діалог дискусійного характеру, пов'язаний із життєвим досвідом	220

ДОДАТКИ	223
Пояснення щодо виконання деяких видів завдань	223
Пам'ятки	224
Словничок наголошування слів	225
Словничок синонімів	227
Тлумачний словничок	230
Скорочені відповіді до деяких вправ	235
Показчик термінів і понять, які пояснюються в підручнику	236

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Відокремлені означення

- -
 -
 -
- означення, виражене дієприкметниковим зворотом
 – означуване слово
 – означення, прикладка

Відокремлені прикладки

-
-
- тобто..., а саме..., як-от..., особливо...,
на ім'я..., родом... та ін.

– обставина, виражена дієприслівниковим зворотом

Відокремлені обставини

- -
 - незважаючи на... та ін.
- присудок
 – обставина, виражена дієприслівником

Відокремлені додатки

крім..., замість..., зокрема...,
особливо..., на відміну від... та ін.

ЧАСТИНИ МОВИ

ЧАСТИНИ МОВИ				
Назва частини мови		Лексичне значення	Синтаксична роль	Питання, на які відповідає
САМОСТІЙНІ	Іменник	означає предмет	будь-який член речення, найчастіше – підмет, додаток, обставина	<i>хто? що?</i>
	Прикметник	означає ознаку предмета	означення, присудок	<i>який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?</i>
	Числівник	означає кількість і порядок предметів при лічбі	будь-який член речення, найчастіше – підмет, означення, додаток	<i>скільки? котрий?</i>
	Займенник	вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх	підмет, додаток, означення, присудок	<i>хто? що? який? чий? скільки?</i>
	Дієслово	означає дію предмета	будь-який член речення, найчастіше – присудок	<i>що робить? що зробить?</i>
	Прислівник	означає ознаку дії, стану, іншої ознаки	найчастіше – обставина, рідше – присудок і означення	<i>як? де? коли? куди? звідки? тощо</i>
СЛУЖБОВІ	Прийменник	не має	не є членом речення	не відповідає
	Сполучник	не має	не є членом речення	не відповідає
	Частка	не має	не є членом речення	не відповідає
Вигук		виражає почуття і волевиявлення, але не називає їх	може бути членом речення лише у випадку, якщо вживається у значенні самостійного слова	не відповідає